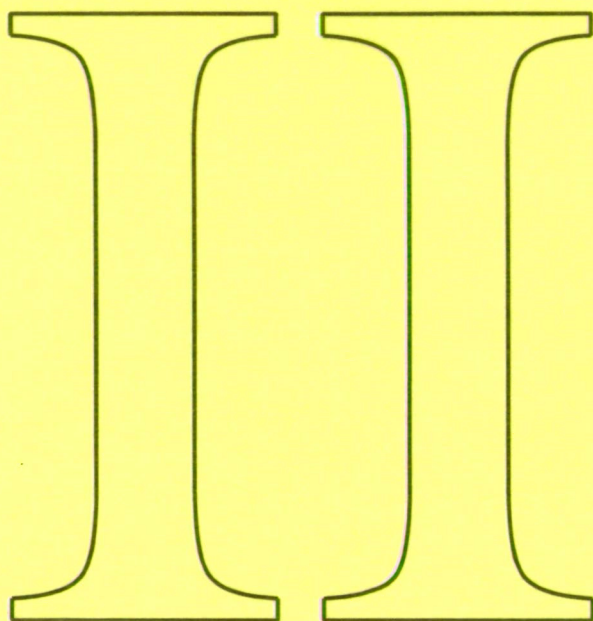

***HUNGARO-
RUTHENICA***

SZEGED 2001

HUNGARO-RUTHENICA

II

X 215/142

HUNGARO-RUTHENICA II

Szerkesztette – Редактор

KOCSIS MIHÁLY – МИГАЙ КОЧИШ

SZEGED – СЕГЕД
2001

Technikai szerkesztő – Технічний редактор

LOGIN ADRIENNE – АДРІЕНН ЛОҒІН

Anyanyelvi lektor – Коректор

SAJTOS NATÁLIA – НАТАЛЯ ШАЙТОШ

A könyv megjelenését
A Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány
támogatta

Збірник виданий на кошти
Фонду національних та етнічних меншин Угорщини

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001115369

ISSN 1586-0736

X 215 1 42

Előszó

A Hungaro-Ruthenica c. periodika második számában azoknak az előadásoknak a szövegét találjuk, melyek a József Attila Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszéke, a Szegedi Ukrán Önkormányzat és a szegedi Szláv Kultúrák Baráti Köre által 1999. május 25-én Ivan Kotljarevskij Enejidájától a Ruszalka Dnyisztrovájáig címmel Szegeden rendezett tudományos konferencián hangzottak el. (Ebből a szempontból kivételt jelent M.I. Zubov írása, valamint a könyv végén olvasható két recenzió.)

A könyv megjelenéséért A Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítványnak tartozunk köszönettel.

Передмова

У другому номері періодичного видання Hungaro-Ruthenica розташовані тексти виступів, що прозвучали на конференції, яка відбулася у місті Сегеді 25 травня 1999 року під назвою Від Енеїди Івана Котляревського до Русалки Дністрової. (Вияток становить стаття М.І. Зубова та дві рецензії.) Наукову конференцію було організовано за підтримкою Кафедри слов'янської філології Сегедського університету, Самоврядування українців м. Сегеда та Товариства прихильників слов'янських культур (м. Сегед).

Збірник матеріалів конференції виданий на кошти Фонду національних та етнічних меншин Угорщини.

ЕОНОТОПОС В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ
Деякі особливості зображення простору, часу і вічності
свт. Симоном Володимирівським

Валерій Лєпахін

Києво-Печерський патерик, точніше, його ядро, створювалося протягом декількох десятиріч в першій половині XIII віку. Події, описані в ньому, відносяться до XI – початку XII століття, а дві остаточно, що дійшли до нас редакції (арсенівська і кассіанівська) датуються початком і серединою XV віку. Початок Патерику в 20-х роках XIII століття уклав святий Симон, єпископ Володимирівський і Суздальський (†1226), який був пострижеником Київсько-Печерського монастиря. Тоді ж, як відомо, Патерик продовжив адресат святиителя Симона чорноризець Лаври Полікарп, що став згодом архімандритом монастиря, а пізніше в нього були включені і написані за сторіччя до свт. Симона твори Нестора Літописця (†1114). Думки дослідників сходяться в тому, що початок Патерику, його перші розділи-слова безперечно належать свт. Симону; якщо вони і були пізніше відредаговані, то в незначній мірі.¹ Ми звернемося до тексту перших чотирьох Слів, які присвячені основі та розпису Печерської церкви; вони можуть розглядатися як єдиний суцільний твір, який має свій сюжет, що складається з чотирьох частин і що має конкретного автора.²

У першому Слові свт. Симон розказує історію золотого пояса, який приніс в Київ варяг Шимон; згодом цим поясом розмірили ширину, довжину і висоту Печерської церкви. Для зручності та наглядності пронумеруємо основні епізоди Слова і розташуємо їх в хронологічному порядку.

---

¹ Ці перші Слова були написані до послання Полікарпа, тобто до початку складання Патерику (4, с. 692), і тому вони мають повне право розглядатися як окремий твір.

² На ту ж тему в Патериці знаходимо ще Слово 7 "Нестора мниха обители манастиря Печерскаго сказание, что ради прозвася Печерський манастирь". Ми не звертаємося до цього тексту, оскільки він належить іншому автору прп. Нестору, ми ж не хотіли б порушувати "авторство" твору, що розглядається.

1. У Варязькій землі був відомий князь, після смерті якого, його сина Шимона вигнали з рідних володінь.
2. Шимон вирішує відправитися в Київську Русь; на спомин він бере з собою вінець і золотий пояс, які прикрашали Розп'яття, замовлене його покійним батьком.
3. Коли Шимон пливе в Київ морем, підіймається сильна буря. Шимон бачить в небі церкву і розміряє її золотим поясом (20 поясів завширшки, 30 – в довжину, 30 – у висоту, а з куполом і хрестом – 50).
4. Шимон прибуває в Київську Русь і ступає на службу до Всеволода Ярославовича.
5. У 1068 році стався напад половців на Київське князівство. Перед походом три сини Ярослава і Шимон заходять до прп. Антонія і він передбачає загибель князям і порятунок Шимону; святий передбачає, також, що Шимона поховують в церкві, яка буде збудована в монастирі.
6. У битві на Альті багато було загиблих, поранений же Шимон знову побачив в небі "церковъ превелику яко же преже виде на морі". Шимон молиться Богу і був зцілений.
7. Шимон приходить знову до прп. Антонія.
8. Він віддає йому золотий пояс, щоб їм розмітити основу церкви.
9. Шимон, під впливом Антонія і Феодосія, залишає Католицизм і переходить в Православ'я з ім'ям Симон (4, с. 412–419).

А як розповідає цю історію свт. Симон в першому Слові?

1. Смерть батька Шимона. 2. Прихід Шимона в Київ. 3. Зустріч з прп. Антонієм в монастирі і прогноз Антонія. 4. Битва на Альті і видіння церкви в небесах. 5. Повернення в монастир до прп. Антонія. 6. Розповідь про вінець і золотий пояс. 7. Розповідь про видіння церкви під час бурі на морі. 8. Передача золотого пояса прп. Антонію. 9. Перехід в Православ'я.

Якщо зіставимо хронологічну і художню (за текстом свт. Симона) послідовність подій, визначивши окремі епізоди тільки цифрами, то отримаємо наступну схему.

Хронологічно: 1 → 2 → 3 → 4 → 5 → 6 → 7 → 8 → 9

Художньо: 1 → 4 → 5 → 6 → 7 → 2 → 3 → 8 → 9

Як бачимо, послідовність подій у викладі свідомо порушена свт. Симоном, і це можна витлумачити не інакше, як художній при-

йом. Також порушена і реальна послідовна зміна топоса – місця дії в Слові.

Хронологічно:

1. Варязька земля
2. Варязька земля
3. Море
4. Альта
5. Київ
6. Варязька земля
7. Море
8. Київ
9. Київ

Художньо:

1. Варязька земля
2. Київ
3. Київ
4. Київ
5. Альта ріка
6. Київ
7. Київ
8. Київ
9. Київ

Для скорочення і наглядності визначимо Варязьку землю буквою "В", море – "М", Київ – "К", ріку Альту – "А". Тоді вищенаведена схема буде виглядати таким чином.

Хронологічно: В → В → М → К → А → К → К → К → К

Художньо: В → К → К → А → К → В → М → К → К

Якщо хронологічно зміна топоса має просту схему, яку можна виразити простою однонаправленою лінією від однієї точки до іншої (Варязька земля – море – Київ), то художня – передбачає рух і в зворотню сторону, передбачає можливість повернення дії на вже залишений топос. Зміна топосу в хронологічному і художньому плані далеко не співпадає: з 9 епізодів паралельні один одному лише три – перший і два останніх. Фактично, зміна топосу диктується художніми цілями, а не хронологією подій, які описуються. Хронос долається. Увесь хід художнього оповідання з середини свт. Симон будує за іншим, не хронологічним принципом, однак, рамковий характер композиції збережений, що додає Слову цілісність та сюжетну закінченість.

У другій частині "Слово о пришествии мастер церковных от Царяграда к Онтонию и Феодосию" свт. Симон продовжує оповідання про основу церкви. Розіб'ємо його також на окремі епізоди і викладемо відповідно до тексту свт. Симона.

1. У Київ приходять архітектори з Константинополя і просять показати місце, де вони повинні побудувати церкву. У розмові з прп. Антонієм і Феодосієм з'ясовується, що місце ще не вибрано, хоч самі святі вручили золото майстрам в Константинополі.

2. Архітектори розказують, що одного разу в Константинополі вони незалежно один від одного бачили сон, в якому їм було наказано піти у Влахернську церкву.

3. Прокинувшись, вони пішли в храм і там зустрілися. Їм з'явилася Богородиця, дала золота на три роки, наказала піти в Київ і побудувати там церкву. Богородиця дала майстрам також мощі святих мучеників, необхідні для заснування нової церкви.

4. Богородиця наказує їм вийти з храму і там в небі вони бачать церкву, яку повинні побудувати на честь Божої Матері. Богородиця дає їм і храмову (наместную) ікону (очевидно, Успіння).

5. Прп. Антоній говорить архітекторам, щоб вони не відлучались з монастиря.

6. Архітектори підтверджують, що вони отримали золото з рук преподобних в Константинополі, чому було багато свідків, і навіть проводили потім Антонія і Феодосія на корабель.

7. Через місяць після відплиття святих архітектори також відправилися в Київ і за десять днів дісталися до місця.

8. Прп. Антоній молиться три дні, щоб Господь вказав місце майбутньої церкви, і ось на перший день по всій землі була роса, а на місці майбутнього храму – сухо; на другий день роса була на місці храму, а навколо трава залишилася сухою; на третій же день з неба спав вогонь, попалив на місці церкви траву і чагарник, а також випалив рви для підмурівок. Там і була побудована знаменита Печерська церква (4, с. 419–423).

Тепер, щоб виявити особливості художнього часу в другому Слові свт. Симона розташуємо ті ж епізоди в хронологічному порядку. 1. Сон майстрів у Константинополі. 2. Видіння їм Богородиці у Влахерні. 3. Видіння церкви в повітрі. 4. Архітектори в Константинополі проводжають прп. Антонія і Феодосія на корабель. 5. Архітектори через місяць після цього відправляються в дорогу. 6. Майстри через десять днів прибувають в Київ. 7. У розмові з'ясовується, що прп. Антоній і Феодосій не були в Константинополі. 8. Визначення місця для закладення церкви.

Розташуємо знов події для порівняння в два ряди і отримаємо таку схему.

Хронологічно: 1 → 2 → 3 → 4 → 5 → 6 → 7 → 8

Художньо: 6 → 1 → 2 → 3 → 7 → 4 → 5 → 8

Якщо в першому Слові співпадають три епізоди (перший і два останніх), то тут, як бачимо, співпадають тільки останні епізоди, всі ж інші свт. Симон поміняв місцями. У цьому Слові також цікаво простежити зміну топосів. Визначимо Константинополь буквою "Ц" (Царьград), Влахерн – "В", Київ – "К", місце для церкви в Печерському монастирі – "П" і отримаємо наступну схему.

Хронологічно: Ц → В → Ц → Ц → Ц → К → К → П

Художньо: К → Ц → В → Ц → К → Ц → Ц → П

Як ми бачимо за цією схемою, свт. Симон повністю відмовляється від хронологічного принципу в описі подій. У цьому Слові можна відмітити випадання топоса моря або ріки (Дніпра), адже прп. Антоній і Феодосій відплили в Київ на кораблі, а вслід за ними, через місяць, цю подорож проробили архітектори. Топос моря або ріки грає важливу роль в першому і четвертому Слові, у другому ж Слові він виключений з художнього оповідання, хоч безперечно існував у реальності. Ймовірно, свт. Симон нічого не сказав про подорож прп. Антонія і Феодосія тому, що вона була надприродною: це було переміщення у мить ока, як туди, так і назад; це був вихід з фізичного часу, адже монахи монастиря навіть не помітили їх відсутності. Про плавання ж архітекторів він не згадав, оскільки під час подорожі не трапилося нічого гідного згадки (а детально розказав в четвертому Слові про плавання по тому ж шляху іконописців, оскільки під час нього сталося видіння Пресвятої Богородиці).

Третя частина "Слово еже когда основана бысть церкви Печерскаа" не має сюжету. У ній свт. Симон ще раз нагадує читачеві про всі чудеса, викладені в першому і другому Словах, тим самим з'єднуючи два перших оповідання Шимона і архітекторів воєдино. Про це Слово більш детально ми скажемо нижче.

Композиція четвертої частини "Слово о пришествии писцев церковных к игумену Никону от Царяграда" не менш цікава за своєю структурою, а також – з точки зору художнього часу. Події, описані в цьому "Слові", свт. Симон розташував таким чином.

1. У Київ до ігумена Нікона приходять з Константинополя іконописці.
2. Вони просять привести до них двох старців, які в Константинополі дали їм золото і підрядили на розпис монастирської церкви.

3. За описом іконописцев ігумен Никон розуміє, що вони мають на увазі преподобних Антонія і Феодосія, і повідомляє, що ті померли десять років тому.

4. Іконописці не вірять ігумену, оскільки бачили старців зовсім недавно живими в Константинополі. Вони приводять до Нікона "багатьох купців", які були свідками підряду в Константинополі і ті підтверджують слова цареградських ізографів про Антонія і Феодосія.

5. Ігумен на прохання іконописців виносить ікони святих, і тоді іконописці і свідки-купці впізнають Антонія і Феодосія. Вони поклоняються Антонію і Феодосію, пересвідчившись, що святі і після смерті живі і можуть допомагати своєму монастирю.

6. Іконописці розповідають наступне: коли вони підпливали до Києва, то побачили церкву, яку повинні були розписати. Церква була набагато більшою, ніж вони думали, тому вони хотіли повернутися до Константинополя, але вночі на Дніпрі піднялася буря, і за ніч вони пройшли вгору за течією триденний шлях. Наступної ж ночі їм з'явилася ікона Божої Матері, що наставляла їх не противитися волі Божій і передбачила, що вони помруть в цьому монастирі. На третій день вони гребли вниз за течією, але їх човен наполегливо йшов вгору. Лише після цього іконописці попливли в Київ і прийшли до ігумена (з чого і починається Слово).

7. Іконописці розписують церкву, вони дійсно, як передбачила Богородиця, помирають в монастирі, де їх і поховано.

Якщо розташувати події в хронологічному порядку, а не так, як у свт. Симона, то вийде наступна картина. 1. Два старці в Константинополі з'являються іконописцям, дають їм золото і домовляються з ними про розпис Печерської церкви. 2. Іконописці плывуть до Києва, бачать церкву, яку повинні розписати, і хочуть повернутися в Константинополь. Їм з'являється ікона Божої Матері, що посилає їх ще раз в Київ. 3. Ізографи приходять до ігумена і просять показати їм двох старців, з якими уклали підряд на розпис церкви. 4. Ігумен Никон повідомляє їм про смерть святих 5. Іконописці не вірять ігумену і приводять свідків підряду, які підтверджують слова цареградських ізографів. 6. Ігумен на прохання іконописців виносить ікони святих і тоді іконописці та свідки-купці впізнають святих Антонія і Феодосія. 7. Іконописці розписують храм і згідно з прогнозом вмирають в монастирі.

Зіставимо знову хронологічну і художню послідовність подій, позначивши, як і раніше, окремі епізоди цифрами.

Хронологічно: 1 → 2 → 3 → 4 → 5 → 6 → 7

Художньо: 3 → 1 → 4 → 5 → 6 → 2 → 7

І тут, в четвертому Слові, як бачимо, послідовність подій у викладі з художніми цілями порушена, а співпадає лише один єдиний епізод, як і у другому Слові. Також не додержана і реальна послідовна зміна топоса. Позначимо Константинополь буквою "Ц", Дніпро – буквою "Д", Київ – "К". Тоді вищенаведена схема буде виглядати таким чином:

Хронологічно: Ц → Д → К → К → К → К → К

Художньо: К → Ц → К → К → К → Д → К

Хронологічно зміна топоса тут дуже проста: Царьград – Дніпро – Київ, але в художньо обробленому тексті у свт. Симона зміна топосу має велику амплітуду. Хронологічно другий епізод (на Дніпрі) поставлений на передостаннє місце, і тут не можна не звернути уваги, що в першому Слові хронологічно другий епізод – плавання варяга Шимона по морю – також поставлений на передостаннє місце. Композиція першого і четвертого Слів має багато спільного; ще більше спільного в композиції другого і четвертого Слів (про прихід архітекторів та іконописців з Царьграда), що свідчить на користь одного автора – свт. Симона, який має свою творчу манеру, виробив свої художні прийоми та має свої уявлення про композицію художнього твору. Абсолютно очевидно, що свт. Симон не відчуває себе рабом хронології, художній час і художній простір його твору активний і автономний по відношенню до фізичних простору і часу.

Четверте Слово продумано і з точки зору композиції. Його можна розділити на чотири частини: короткий вступ автора, діалог іконописців з ігуменом (автор самоліквідується), монолог-оповідання іконописців про події на Дніпрі (автора немає або він в тіні), авторський висновок. Як бачимо, свт. Симон уміло використовує композиційні літературні прийоми побудови твору, зокрема, рамкове оформлення композиції.

Зображення художнього простору в свт. Симона має свої особливості, тісно пов'язані з християнським світоглядом і його відображенням в літературі того часу. Здійснимо лише невеликий екскурс в історію зображення простору в літературі. Багато подій

Священної історії, описані в Біблії, пов'язані зі зміною одного *профанного* топоса, вибраного людиною, на *сакральний*, вибраний і вказаний самим Богом. Приведемо тільки декілька відомих прикладів. Бог закликає Авраама з Харранської землі і приводить його в обітовану землю Ханаанську, яку Він обрав і уготував нащадкам Авраама (1М. 12:1–3; 15:17–21). Внуку Авраама Іакову по дорозі в Харран вночі було видіння: він побачив сходи від землі до неба, по яким піднимались і спускались Ангели. На сходах же Іаков побачив Господа і почув: "Я Господь, Бог Авраама, батька твого, і Бог Ісака. Земля, на якій ти лежиш, – Я дам її тобі та нащадкам твоїм". Іаков, прокинувшись, злякався і сказав: "Дійсно, Господь пробуває на цьому місці... Яке страшне оце місце! Це ніщо інше що, як дім Божий, і це брама небесна" (1М. 28:10–17).

Можна пригадати також два видіння Бога Мойсею. Коли Мойсей побачив кущ, що горить і хотів наблизитися, то почув голос Божий з куща: "Мойсею, Мойсею!" А той відказав: "Ось я, Господе!" І сказав Він: "Не наближайся сюди! Здійми взуття своє з нг своїх; бо те місце, на якому стоїш ти, – земля це свята!" (2М. 3:3–5). Після цього Господь посилає Мойсея визволити народ ізраїльський від єгипетського полону. Отримання Мойсеєм скрижалей Заповіту також пов'язане з сакральним топосом, вибраним Богом. Сам Господь обрав гору Сінай, наказав провести лінію навколо гори, освятити її і заборонив переступати її всім крім Мойсея і Аарона (2М. 19:16–25).

Особливо підкреслена в Священному Писанні сакральність топосу Єрусалима. Сам Господь обрав місто, в якому згодом повинен був бути побудований Соломонім храм (1Цар. 8:48; 14:21; 2Хр. 12:13). Священне Писання називає Єрусалим градом Господа сил, градом Божіим, градом Господнім, градом Всевишнього, градом святим, градом Бога живого (див. Пс. 47:2; 47:9; 86:3; 100:8; Іс. 52:1; 3Езд. 10:54). У Новому Заповіті Єрусалим це передусім місце проповіді Спасителя, місце здійснення ним багатьох, описаних в Євангелії чудес, місце суду, смерті і воскресіння Спасителя. Єрусалим також це місце де Святий Дух зійшов на апостолів, тобто початок новозавітної Церкви. І тому для християн це вибраний святий град – священний, сакральний топос.

Найзначніше, що ми знаходимо в Новому Заповіті відносно Єрусалима – це привласнення його імені Царству Небесному.

Апостол Павло називає Царство Божіє "вишнім", "небесним" Єрусалимом. І єрусалимський храм розуміється Апостолом лише як рукотворне святилище, влаштоване "по образу істинного" небесного, що перебуває в верхньому Єрусалимі (Гал. 4:26; Євр. 9:24; 12:22). Апостол Іоанн іменує Царство Божіє "новим Єрусалимом", "святим Єрусалимом новим", "святим Єрусалимом, який зглянувся з неба" (Об. 3:12; 21:2, 10). Очевидно, що в Священному Писанні Царство Небесне іменується Іерусалимом в образному значенні: палестинський Іерусалим лише *ікона* Царства Небесного, образ Прототипу.

У одній з статей ми запропонували термін *іконотопос*. Іконотопос – це святе, вибране Богом (або людиною по волі Божій) місце, яке усвідомлює себе вибраним, має небесний Прототип, описаний в Священному Писанні або в церковній літературі, (іноді має і земний прототип), прагне до самозбереження, і організації простору навколо себе за принципом священної топографічної іконічності, як образ Прототипу.

У розглянутих Словах Патерика помітне прагнення свт. Симона "воіконовити" топос Києва, Печерського монастиря, його головного храму, вівтаря цієї церкви і саме місце під храм, підкреслити його боговибранність,¹ його спадкоємність по відношенню до інших найбільших священних топосів насамперед Єрусалиму і Константинополю, а в Константинополі до Влахерну².

Як саме це робить свт. Симон? 1. У Царьграді в знаменитій Влахернській церкві грецьким архітекторам з'являється Богородиця і посилає майстрів в Київ для будівництва храму, обіцяючи прийти і жити в нім. Так іконотопос Києва освячується іконотопосом Константинополя, а іконотопос Печерської церкви – іконотопосом Влахернського храму. 2. Сама Богородиця заздалегідь освячує іконотопос нової київської церкви: показує майстрам і модель церкви, що стоїть в повітрі, дає їм мощі мучеників для храму, називає церкву на честь Свого свята (як і Влахернську в Константино-

¹ У третьому Слові свт. Симон пише: "Перегорнувши всі книги Старого і Нового Заповітів, ніде не знайдеш таких чудес про святі церкви, як про цю" (4, с. 423).

² Наступник прп. Феодосія ігумен Стефан, що керував монастирем з 1074 року, пізніше заснував свій монастир, а в ньому збудував Влахернську церкву на честь константино-польської і по образу її; про це розповідається в четвертому Слові (див. 4, с. 427, 695).

полі) і дає "храмову" ікону, тобто все необхідне для заснування та будівництва нового храму. Головний мотив тут освячення іконотопоса *вівтаря* (мощі для престолу, освячення престолу в честь Успенія Пресвятої Богородиці) 3. Вибір місця для храму – це очікування ясної вказівки Божої на іконотопос. Як повідомляється в третьому Слові, "столп огнен явился от земля до небеси, овогда же облак, иногда же яко дуга от врѣха оная церкви на сие место, многжды же и іконе преходити, аггелом ту носящим, на хотящее быти место" (4, с. 422). І безпосередньо перед закладенням храму по волі Божій тричі був підтверджений іконотопос майбутнього храму. Як вже говорилося, після молитви прп. Антонія на перший день по всій землі була роса, а на місці майбутнього храму – сухо; на другий день роса була на місці храму, а навколо трава залишилася сухою; на третій же день "спаде огонь съ небесе и пожже вся древа и терние, и росу полиза, долину створи, яко же рѣвомъ подобно" (4, с. 422).¹ 4. До іконотопосу Печерської церкви причетний також чужоземець, про якого розказується в першому Слові. Двічі – на морі та на ріці Альті – Шимон бачить Печерську церкву. Саме Шимон приніс золотий пояс для розмітки підмурівка церкви. Отже, іконотопос Печерської церкви освячений і Самим Господом, і Богородицею, і мощами мучеників, і чудотворною іконою, і Царьградом, і Влахерном, і символічним золотим поясом, принесеним "отъ варягъ" католиком, що перейшов у Православ'я.² Третє Слово, таким чином, підсумовує переказ про основу церкви: "Сея же (церкви) зиждитель, и хитрец, и художник, и творец – Бог, иже огнем божества Своего попали вещи тленныя, древеся же и горы и путь равнаа дому Матере Своея... Разумейте, братие, основание и начало ея: Отец свыше благословил росою и столпом огненным и облаком светлым; Сын меру даровал Своего поаса... Святыи же Дух огнем невестственным яму ископа на водружение корение, и на сем камени съгради Господь церков сию, и врата адова не долеють ей. Что же и Богородица: на г лета злата дасть мастерым и Своего пречестнаго образа ікону даровавши и ту наместницу постави..."

---

¹ Ці мотиви – вогнений стовп, роса, що випадає в певному місці, вогонь, що сходить з неба і випадає місце або людей відносяться до Старого Заповіту (див. 2М. 13:21–22; Суд. 6:36–40; 3М. 9:24).

² Зазначимо, що дія відбувається в 1068 році, тобто через 14 років після церковної схизми.

(4, с. 424). У цьому вислові особливо підкреслюється, що церкву освятила Пресвята Трійця: і Батько, і Син, і Святий Дух ясно вказали на іконотопос головного київського храму. Звідси видно, яке велике значення свт. Симон та інші автори Патерика¹ дають вірному, не по волі людській, а по волі Божій, вибору місця для храму, ясній вказівці не на місце-топос, а на іконотопос.²

Тепер перейдемо до особливостей художнього часу в Патериці. У другому Слові свт. Симона важливо проаналізувати епізод з'явлення прп. Антонія і Феодосія в Константинополі архітектором. У святих багато свідків у Києві, які знають, що вони не покидали свій монастир, але і у архітекторів є свідки, які в той же самий час своїми очима бачили їх в столиці Візантії і, навіть, проводжали їх на корабель, що відпливав до Києва. Отже, тут зміна топоса може бути пояснена лише при умові виходу святих з-під влади часу і простору. Святи вже в цьому житті живуть не тільки у часі, але і у вічності, вони перебувають у *часовічності*, що і дозволяє їм, залишаючись на одному місці, бути в інших місцях. Цей феномен зустрічається в багатьох візантійських житіях. У основі його, як нам здається, лежить християнське вчення про Боголюдину: Друга Особа Пресвятої Трійці, Син Божий Ісус Христос зійшов у мир цей, втілювався і прийняв образ людський, залишаючись разом з тим

---

¹ У шостому Слові розкажується про чудове отримання кам'яної плити і підпори для улаштування престолу Печерської церкви. У цьому Слові здійсненям ще одного чуда посиленний іконотопос вівтаря. У сьомому Слові, що належить перу прп. Нестора Літописця, йдеться про улаштування монастиря, про затвердження його статуту, причому на монастирі, як підкреслює прп. Нестір, перебуває подвійне благословення – Святої Гори і Студійського монастиря, оскільки прп. Антоній деякий час жив на Афоні, а статут в монастирі був затверджений Студійський (див. 4, с. 430–440). Тему особливої святості іконотопоса вівтаря і всієї Печерської церкви продовжує в 34 Слові "О преподобнем Спиридоне проскурнице и о Алимпии иконнице" черноризець Полікарп. Коли грецькі майстри прикрашали мозаїкою храм, ікона Богородиці сама зобразилася у вівтарі. Ікона просіяла божественним світлом, з вуст Богородиці вилетів Святий Дух у вигляді голуба, піднявся і сховався за образом Спасителя в куполі, а потім став літати по храму і сідати на зображення святих, освячуючи їх (4, с. 588). Тут мотив всевишнього освячення отримує своє завершення, а також зв'язує воедино двох головних авторів Патерика – свт. Симона і архімандрита Полікарпа.

² Пізніше, як повідомляє Патерик, за зразком іконотопосу Печерської церкви були споруджені храми в Ростові Великому та Суздалі. До речі, суздальський собор Різдва Богородиці освячував єпископ Симон.

незмінно і нерозлучно в Пресвятій Трійці, бо, як пояснюють святі Батьки, Трійця не може стати двоїцею. Саме вихід у вічність або навіть причетність до вічності дає святым (також як ангелам) можливість або у мить ока перенестися з одного місця в інше, або перебувати одночасно в двох місцях.

Має великий інтерес і описане свт. Симоном чудове переміщення святих Антонія і Феодосія з Києва в Константинополь (четверте Слово). Воно має величезне значення для розуміння художнього часу в цьому Слові і Патериці загалом, адже прп. Антоній і Феодосій не просто долають фізичний простір і переміщуються з свого монастиря в Константинопіль (як у другому Слові про архітекторів), але святі після своєї смерті переходять з Царства Небесного в цей світ. Час, в цьому випадку, набуває як в багатьох творах давньоруської і взагалі середньовічної словесності, антиномічний і онтологічний характер: у свт. Симона сполучаються несполучність – час і вічність, фізичний простір і безмірний, незмірний надпростір Царства Божого, смерть і вічне життя. Відповідно до православної догматики свт. Симон затверджує, що немає непрохідного кордону між часом і вічністю, між цим світом і Царством Небесним (між земним і небесним топосом). Якщо у другому Слові своїм явищем в Константинополі святі підтвердили свою *причетність* вічності, то в четвертому – факт свого *перебування* у вічності.¹

Щоб визначити особливості зображення часу і вічності в давньоруській літературі, ми пропонуємо термін *еонотопос* (від греч. αἰών – вічність, вік і τόπος – місце, місцевість, область, країна, простір).² Топос еонотопоса завжди є образ небесного Прото-

¹ Не випадково преподобного в співах іменують "земним ангелом" і "небесною людиною".

² Ми пропонуємо цей термін аналогічно з терміном М.М. Бахтіна "хронотоп". Наведемо визначення хронотопа Бахтіним: "У літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і тимчасових прикмет загалом осмисленому і конкретному. Час тут густішає, ущільнюється, стає художньо зримим; простір же інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом. Цим перетином рядів і злиттям прикмет характеризується художній хронотоп" (1, 235). У давньоруській літературі (як і у багатьох інших середньовічних християнських літературах) час не існує і не зображається художньо поза вічністю або поза причетністю вічності. Так само і місце, що зображається частіше за все є вибраним, святым, сакральним топосом. Термін хронотоп при аналізі давньоруської і взагалі середньовічної літератури має обмежене застосу-

типу і топографічна ікона земного прототипу, час же – ікона вічності. Головна ознака еонотопоса його іконічність. Час в еонотопосі, будь то хронологічний або циклічний, не самостійний і автономний, але тісно пов'язаний з вічністю, він розуміється і зображається як земна ікона вічності, як образ Прототипу. Час не мислиться поза вічністю, з якої він "витікає" при створенні світу і в яку вбирається перед Другим пришествям і початком Страшного Суду (Откр. 10:6). Також і топос є не просто географічне поняття, а сакральне. І якщо ми говоримо про топографію, то в цьому випадку потрібно говорити про *іконічну топографію* або *топографічну іконічність*.

Можна виділити декілька ознак еонотопосу літератури Київської Русі:

а) Час тісно взаємопов'язаний з вічністю. Він не мислиться поза вічністю або поза хоч би слабого зв'язку з нею. Як правило, в літературі (як художньої, так і богословської) мова йде не про хронос, а про еон, про єдину часовічність. У древньогрецькій літературі, наприклад, Есхил з'єднував час і вічність (хронос і еон) в один вираз: *τόν δι'αἰῶνος χρόνον*, що означало "віковічно".

б) Топос носить вибраний, священний, іконічний характер; він є образ небесного Прототипу та ікона земного прототипу. Іконотопос можна представити у вигляді концентричних кіл, що розходяться: вівтар → храм → кремль (дитинець) → місто (з посадом) → єпархія (князівство) → країна (земля). Ядром іконотопоса є вівтар – іконічний символ Небесного Єрусалима, Царства Небесного. Вівтар освячується в ім'я Пресвятої Трійці, Ісуса Христа, Богородиці, або їх свят або святого. Вівтар дає назву храму, часто селу, а нерідко і місту: Троїцьк, Спаськ, Вознесенськ, Архангельськ, Борисоглібськ, Космодем'янськ та інші.

в) Події, ті, що відбувалися в *різний* час в еонотопосі можуть зображатися як *одночасні*, оскільки вони знаходяться всередині вічності і в будь-який час можуть бути актуалізовані: не пориваючи свого зв'язку з вічністю, стати тимчасовими.¹

вання або "не працює" зовсім. Ці міркування і примусили нас запропонувати новий термін.

¹ Так само на іконах (Різдво Христово, Піднесення Господнє і інших) в одному просторово-часовому континуумі, в єдності між собою зображаються

г) Індивідуальні характеристики іконотопосів в еонотопосі можуть приглушатися, вони можуть накладатися одна на одну, "просвічувати" один крізь інший: Єрусалим в Константинополі; Єрусалим і Константинопіль у Києві; а пізніше Іерусалим, Константинополь і Київ у Володимирі Залеському і у Москві.

д) Часовічність використовується для з'єднання і накладення різних іконотопосов один на один та освячення одного іншим.

е) Іконотопос є "просторовим" свідком прориву вічності у час і її присутність в ньому.

ж) Іконотопос освячується вічністю і, разом з тим, освячує та "етернізує" час, що протікає *всередині* нього, який протистоїть фізичному часу, пануючому *за кордонами* іконотопосу.

з) Еонотопос є двоєдиним, максимально суцільним за внутрішньою взаємообумовленістю простору і часу, оскільки в ньому над хроносом і топосом царює позачасова і позапросторова (надпросторова) вічність. Саме з цих причин, як ми вважаємо, при аналізі літератури Київської Русі (і взагалі середньовічної книжності) аж до XVII століття, а в церковній літературі і пізніше, потрібно говорити не просто про хронотоп, а про іконічний *еонотопос* – *єдність часовічності та іконотопоса*.¹

Приведені вище схеми дають наочне уявлення про складний еонотопос перших чотирьох Слів, для яких характерна свідома відмова від хронологічного принципу оповідання; в цьому значенні оповідь про заснування церкви свт. Симона протилежна не тільки літопису-хроніці, але і іншим жанрам та творам, що засновуються на хронологічному принципі опису подій. Еонотопос носить художньо ускладнений характер і фактично в ньому ми знаходимо всі прикмети, характерні для багатьох більш пізніх жанрів літератури, аж до сучасного роману.

події, які відбувалися в різний час, а також осіб, які ніяк не могли бути присутніми при цих подіях.

¹ Д.С. Ліхачев пише не тільки про художній простір і час, але і про вічність. Він по-перше, не з'єднує їх в деяку єдність, як Бахтін, а по-друге, має на увазі лише художню вічність: "Слово "вічність" я беру в лапки, – говорить Д.С. Ліхачев, – оскільки "вічність" ця в художньому відношенні є лише один з виявів художнього часу" (2, 270–271). Для вивчення проблеми еонотопоса, як ми прагнули показати, слово вічність необхідно писати без лапок, і швидше час (часовічність) є в еонотопосі формою вияву вічності, а не навпаки.

На закінчення потрібно сказати і про автора святителя Симона Володимирівського. Художні досягнення його твору дозволяють поставити його, поряд з Полікарпом, в один ряд з найталановитішими письменникам Київської Русі. І, звичайно, його ім'я не повинне залишатися в тіні (як це відбувається зараз) прп. Нестора Літописця або єпископа Серапіона Володимирівського, митрополита Іларіона чи свт. Кирила Туровського. Як нам здається, не треба і протиставляти свт. Симона і черноризця Полікарпа, що в деякому розумінні заважає оцінити достойно письменницький дар обох авторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. *Вопросы литературы и эстетики*. М., 1975.
2. Лихачев Д. С. *Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы*. С-Пб., 1997.
3. Макарий, митрополит Московский и Коломенский. *История Русской Церкви. Книга вторая*. М., 1995.
4. *Киево-Печерский патерик*. – "Памятники литературы Древней Руси". XII век. М., 1980.
5. *Киево-Печерский патерик, или сказания о житии и подвигах Святых Угодников Киево-Печерской лавры*. Киев, 1903.
6. *Киевопечерский патерик по древним рукописям*. Киев, 1893.
7. Софроний (Сахаров), архимандрит. *Видеть Бога как Он есть. Эссе*, 1985.
8. *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в.)*. Л., 1987.

ИЗМЕНЕНИЯ В ЖАНРАХ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XVII–XVIII ВВ., СПОСОБСТВОВАВШИЕ СОЗДАНИЮ НОВОЙ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Иштван Феринц

Литературная деятельность Ивана Петровича Котляревского относится ко времени все большего распространения идеи народности и реализма в украинской литературе. Одним из своеобразных проявлений этого процесса явилось возникновение в литературе бурлескной, или так называемой «кироикомической» поэмы. В основе этого жанра лежало шуточное травестирование какого-либо эпического произведения или мифа. Больше всего подверглась такой переработке «Энеида» римского поэта Вергилия. В травестийном стиле «Энеиду» перерабатывали и в западной литературе (французский писатель XVII в. Скаррон, немецкий писатель XVIII в. Блюмауэр и др.), и в украинской. Так, за период с 1791 по 1796 г. появляются четыре части «Вергилиевой Энеиды, вывороченной наизнанку» Н. Осипова, продолжение и окончание которой (пятая и шестая части) принадлежат А. Котельницкому. Именно «Вергилиева Энеида» Н. Осипова и Котельницкого служила в известной мере образцом для Котляревского.

Как известно, «Енеида в трех» частях впервые была напечатана в Петербурге в 1798 г. На титульной странице первого издания читается несколько иное название поэмы: *Енеида, на малороссийский язык перелицеванная И. Котляревским*. Выход в свет первых трех частей «Энеиды» был крупнейшим культурным событием. Это была первая печатная украинская книга, написанная народным языком, первая высокоталантливая поэма, своим появлением знаменовавшая начало становления новой украинской литературы. Второе издание поэмы было повторением первого и вышло в Петербурге в 1808 г. Издавая поэму в 1809 г. под названием *Вергилиева Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским* с добавлением IV части, автор в предисловии указал, что предыдущее издание появилось без его ведома и разрешения. Работа над частями V и VI была окончательно завершена в 20-х годах. По свидетельству самого Котляревского, он работал над поэмой свыше четверти столетия, приблизительно с 1794 г. Первое полное изда-

ние поэмы в шести частях вышло в Харькове в 1842 г. – через четыре года после смерти поэта¹.

Уже первые издания имели исключительный успех. Поэма распространялась в многочисленных списках, известен также отрывок «Энеиды» и в своеобразной фольклорной обработке. Постоянный и неизменный интерес к поэме среди украинских и русских читателей того времени отмечали многие современники. Известно, что литературные связи Котляревского в 20-ые годы сближали его с декабристами. На заседаниях *Вольного общества любителей российской словесности*, которое являлось своеобразным центром декабристского литературного движения, несколько раз читалась «Энеида» Котляревского. Следует также отметить, что «Энеида» получила первую положительную оценку как произведение исполненное "чрезвычайной веселости, остроумия и во многих отношениях весьма оригинальное", как раз в возглавляемом декабристами журнале *Соревнователь просвещения и благотворения*. Близкий к декабристам русский писатель и критик О. Сомов видел большую заслугу Котляревского в том, что создавая свою «Энеиду», он обратился к жизни народа, к отечественной истории и показал "вместо троянцев, карфагенян и латинян земляков своих малороссиян с их домашним бытом, привычками и поговорками". Уже эти приведенные оценки современников указывают на основные достоинства поэмы Котляревского – на реалистические тенденции в изображении действительности, элементы социальной сатиры, живой, образный народный язык, остроумие и юмор.

Несомненно значительную роль в формировании Котляревского как писателя сыграли сатирическая литература XVIII в., журналы Новикова, *Почта духов* Крылова, комедии Фонвизина и Капниста, но в содержании и поэтическом стиле «Энеиды» нашли свое отражение лучшие традиции украинской литературы XVIII в. – интермедий, вертепной драмы, рождественских и пасхальных виршей, бурлескных произведений "странствующих дьяков". Здравый, остроумный юмор «Энеиды», как явствует из анализов, идет от народных источников. Одной из особенностей стиля «Энеиды» является широкое использование пословиц, поговорок, сказочных оборотов, одним словом – использование богатых средств

---

¹ См. История украинской литературы в двух томах, том первый. Издательство Академии наук Украинской ССР, Киев, 1954, 156–161.

фольклора. Таким образом можно сказать, что критически-сатирическое изображение отдельных сторон крепостнической действительности, воспевание патриотических чувств народа, жизнеутверждающий смех, оптимизм, талантливое изображение быта, нравов, красочный народный язык – все это обусловило успех «Энеиды», определило ее огромную роль в литературе и ее большое значение в дальнейшем развитии украинской литературы. Огромная заслуга Котляревского как писателя состоит в том, что живой украинский народный язык, который уже отчетливо проявлялся в некоторых жанрах и определенных произведениях, но не завоевал себе права в литературе в широких масштабах, он смело поставил в основу своих произведений и тем самым и в основу нового украинского литературного языка.

Подчеркивая и признавая новаторский характер таланта Котляревского как автора первых выдающихся произведений новой украинской литературы периода ее становления, в дальнейшем я хочу коротко остановиться на тех историко-литературных изменениях XVII–XVIII вв., которые подготавливали появление новых жанров и способствовали созданию тех литературных достижений, на которые мог опираться И. Котляревский в своем творчестве. Начала этих изменений восходят к концу XVI в. и к началу XVII в.

XVII век известен в русской истории как «бунташный» век, культура которого утратила то внешнее единство, ту относительную монолитность, которые были характерны для средневековья. В отличие от литературы предшествующих периодов, в литературе XVII века, уже нельзя выделить единые стилиобразующие принципы. Исследователи литературы этого периода нередко называют XVII в. «пестрым». В понятии «пестроты» объединяются представления о красочности, подробности, разнообразии и многогранности новых литературных начинаний и достижений того времени. В литературе «бунташного» столетия зарождаются, сосуществуют и борются разные литературные школы и направления. Антифеодальные движения «мятежного» XVII в. особенно стимулировали развитие и широкое распространение народных сатир и обличительной народной литературы. В годы Смутного времени, например, в громадной степени возрасла роль устного и писаного слова. «Воззвания», «грамотки» и «отписки» буквально заполонили страну. Победу Лжедмитрия I обеспечило не столько оружие, сколько «подметные письма», умелая агитация, склонившая на его сторону обще-

ственное мнение. Воззвания распространяли все правители и претенденты на престол, "прелестными листами" наводнил Россию польский король Сигизмунд III. Множество агитационных "грамот" вышло из лагеря Болотникова. Их поток особенно усилился с началом освободительной войны 1610-х годов.

Известно, что во всех этих событиях – в восстании Болотникова, в освобождении Москвы под руководством Минина и Пожарского, в борьбе с турками и татарами в первой половине XVII в. – активное участие принимали и украинские крестьяне и запорожские и донские казаки. Со Смутного времени литература также приобретает "бунташный" характер. Если раньше литературный труд был привилегией духовенства и прежде всего ученого монашества, то теперь им занимаются миряне разных чинов и состояний. Грамота – это деловой, канцелярский жанр, смысл которого в передаче фактов, в запрещении или приказании что-либо сделать. Но грамоты Смутного времени не только информировали, они стремились убеждать, воздействовать не только на разум, но и на душу читателя. Для них характерна повышенная эмоциональность, в принципе чуждая делопроизводству, зато всегда присущая художественным текстам. Авторы грамот писали ритмической и рифмованной прозой, использовали риторические приемы, рисовали картины народных бедствий, включали в тексты "плачи" – причем не только литературные, но и фольклорные. В результате информация отодвигалась на задний план, и грамота становилась произведением красноречия, публицистики. Агитационная письменность Смутного времени, конечно, не беллетристика, но и не документ. Их авторы не ставили перед собой художественных задач, тем не менее агитационная письменность Смуты оказала структурное влияние на всю последующую литературу, играла важную роль в перестойке средневековых жанров на Руси, она подготовила социальное расширение литературы и художественное переосмысление деловых жанров – одно из литературных открытий первой половины XVII в. Дело в том, что Смутное время было временем "бесцензурным", "свободы слова". Оно создало условия для письменной фиксации смеховых и сатирических произведений. Уже в первой половине века сатирическая тенденция в демократической, преимущественно посадской, писательской среде стала определяющей в целой группе произведений, которые и своими темами, и ху-

дожественным их выражением особенно сблизилась с народной сатирой.

Социальное расширение литературы сказалось и на ее читателях, и на ее авторах. Это литература эксплуатируемых общественных слоев. С середины XVII в. появляется демократическая литература. Так называемая литература посада и пишется демократическим писателем, и читается демократическим читателем, и посвящается она темам, близким демократической среде. Она близка фольклору, близка разговорному и деловому языку. Демократическая, по преимуществу посадская, сатира была неразрывно связана с конкретной исторической действительностью. Народная сатира, сопровождавшая восстания, была особенно близка этой части населения по самому своему духу, поэтому закономерно, что и литературная сатира начала формироваться именно здесь, в непосредственном соседстве с сатирической народной поэзией. Выбирая средства для выражения сатирического замысла, демократические писатели имели перед собой полноценный образец в виде народной сатиры, также жанрово неоднородной. Сатирическая сказка и пословица, прибаутка и небылица с их своеобразным методом создания сатирических характеристик и обобщений нашли себе в литературе применение и в целом, и в отдельных своих элементах. Однако у творцов посадской сатиры были свои, нередко профессиональные навыки, которые определяли особые, отличные от народно-поэтических, способы художественного воплощения сатирических тем. Во второй половине XVII в., в обстановке антифеодальных движений, сатирические тенденции под мощным воздействием энергичного развития народной сатиры переросли в целое литературное направление. Эти произведения настолько массовые, что историки литературы XIX и начала XX века признавали их недостойными изучения, называли "заборной литературой". Однако демократические произведения XVII в. очень важны для дальнейшего русского и украинского историко-литературного процесса.

Со второй половины XVII века, особенно после присоединения к Московскому государству Украины, расширяются и углубляются культурные связи Украины с Россией. После Брестской унии 1596 г. украинская и белорусская православная интеллигенция искала помощи в Москве, и юго-западная образованность стала переходить в Москву. Переходили в Москву книги, явившиеся на

Юге; вызывались из Киева в Москву ученые люди для устройства училищ, для перевода и печатания книг. Юго-западная Русь долго находилась в тесном общении с католической Польшей. Сначала это соседство было мирным, потом – после соединения Литвы с Польшей² – завязалась борьба, особенно, когда иезуиты, справившись с протестантами, направили свои усилия на православную веру. Когда в 1596 г. знаменитый ученый иезуит Петр Скарга издал свое сочинение *Собор Брестский и оборона Брестского собора*, в котором старался оправдать действия этого собора с католической точки зрения, началась борьба православия с католичеством. Эта борьба представляет собой два периода.

Первый период – это период церковных братских школ, когда во главе оппозиции стали князь Константин Острожский и православные братства, существовавшие в разных городах. Эти братства понимали, что единственным средством борьбы с католицизмом является просвещение в православном духе. Для этого как князь Острожский, так и Львовское и Виленское братства основали школы по образцу иезуитских, но с преобладанием греческого и церковнославянского языков, и некоторые преподаватели были приглашены из Греции по предложению восточных патриархов. В этих школах изучались грамматика, диалектика, языки церковнославянский, греческий и латинский.

Уния обострила энергию ревнителей православия, и школа была открыта еще в Киеве (1615 г.). Питомцы этих школ нередко кончали образование за границей в высших католических училищах. Для этого приходилось временно переходить в католичество или унию. Немудрено, что некоторые из них окончательно отпадали от православия, но другие возвращались в православие, и из среды этого молодого поколения бойцов за православие явились первые украинские богословы, проповедники, писатели. Они были создателями боевой литературы, боровшейся против католичества. Острожская типография помогла ее распространению. Из православных деятелей этого времени наиболее известны Мелетий Смотрицкий, Лаврентий Зизаний, Иоанникий Галятовский, Кирилл Транквиллион, Иннокентий Гизель, Петр Могила и др. Братства положили много сил и средств для борьбы с католизацией Руси и

---

² По Люблинской унии 1569 г. образуется единое государство Речь Посполитая.

выпустили целый ряд борцов, вооруженных знанием. Сознание пользы просвещения и опасность потерять веру заставляли этих просвещенных деятелей добиваться учреждения национального высшего заведения, где могли бы кончать курс ученики братских школ.

И вот в 1631 году начинается второй период борьбы, когда братская школа превратилась по инициативе Петра Могилы в высшее учебное заведение, получившее название Киево-Могилянского коллегиума. В XVII и XVIII вв. коллегиум, который позднее стал Киевской академией, послужил образцом и для академии Московской. На юго-западе под ее влиянием развилась литература, главной целью которой была защита веры и церкви от нападений католиков и протестантов. Существенные черты этой литературы, отличающие ее от древней, составляют научные в ней элементы, научные приемы и формы. В полемиях украинские писатели – помимо Библии и сочинений отцов церкви – постоянно пользуются источниками светской науки, философскими, историческими, литературными сведениями.

Устройство академии было взято у иезуитов и надолго оставалось образцом для русских богословских школ. В академии было 8 классов, носивших название от тех наук, которые изучались в них по преимуществу³. Преподавали в ней иеромонахи Лаврского монастыря, бывшие одновременно и официальными проповедниками или «пиитами», сочинявшими вирши, панегирики и т.д. По примеру иезуитских школ устраивались публичные "диспуты". Обязательными упражнениями учеников стали провозглашение "ораций" (речей), сочинение стихов, участие в школьных спектаклях. В результате хорошей теоретической и практической подготовки, воспитанники академии сразу выдвинулись в ряды видных деятелей просвещения, они сделались источником просвещения не только для Украины, но и для Москвы XVII века и даже для Петербурга на первых порах его существования. Из лиц, получивших образование на Украине, самыми замечательными деятелями были: Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий, и св. Димитрий Ростовский.

---

³ Так, после двух подготовительных классов следовали: 3) грамматика, 4) синтаксис, 5) пиитика (поэтика), 6) риторика, 7) философия, 8) богословие.

Как мы знаем, исторические условия особенно первой половины XVII века способствовали появлению произведений полемической литературы. Среди полемистов XVI–XVII в. возвышается Иван Вышенский, наиболее выдающийся писатель того времени. Для него борьба религиозная и национальная была неразрывно связана с социальной борьбой, независимо от веры и национальности участников. Его произведения были гневной сатирой на духовных и светских феодалов. В своих полемических сочинениях Иван Вышинский широко использовал яркую фразеологию народного языка, соединяя элементы русского и польского языков с разговорным украинским языком⁴

В XVIII в. в украинской литературе все более усиливаются демократические тенденции: возникает стихотворная сатира социального содержания, появляется историческая драма. Социально-критический элемент ощущается в лучших пьесах школьной драматургии и еще выразительнее – в интермедиях, которые были особенно распространены в середине XVIII века и явились началом украинской комедии. Во второй половине XVIII в. высокого уровня развития достигает вертепная драма, в светской части которой появляются элементы реализма и народности. В устном народном творчестве особую остроту приобретают антикрепостнические тенденции, углубляется связь фольклора с литературой.

Все вышеупомянутые изменения в языке и жанровой структуре литературы XVI–XVIII вв. в известной мере подготавливали те достижения художественного слова в украинской литературе, на которые опираясь, Котляревский обогатил украинский литературный язык. Народный язык, преимущественно его юмористические лексемы, мастерский подбор эпитетов, сравнений, сопоставлений для обрисовки различных ситуаций и характеристики образов является существенным художественным признаком «Энеиды». Вместе с тем Котляревский пошел дальше традиционных способов создания комического. Ставя многих своих героев в необычные для них условия, он создал глубоко комические характеры и ситуации, поднялся до сатирического изображения многих явлений современной ему действительности и создал оригинальное и высокохудожественное произведение.

---

⁴ О языковой ситуации этого времени см. Brogi Bercoff, Giovanna: О языковой ситуации в Великом княжестве Литовском и в России (конец XVI – начало XVIII века). В: Studia Russica XVII. Budapest, 1999, 11–21.

ОБРАЗ МОСКАЛЯ В МАЛОРОССИЙСКОЙ ОПЕРЕ И. КОТЛЯРЕВСКОГО „МОСКАЛЬ-ЧАРОДЕЙ”

Виктория Лебович

Соперничество между москалем и малороссом, москаль в противопоставлении с украинцами – это тема, встречающаяся в произведениях украинской литературы на каждом шагу, то в более детально раскрытой форме, то лишь на уровне незначительного упоминания или даже сравнения¹.

Сергей Ефремов в шестой главе „Історії українського письменства”, посвященной деятельности Ивана Котляревского пишет: „У „Москалі-Чарівнику” знайдемо ще виразніші думки автора про українську національність, – знов цікаво, що в формі змагання між українцем та великоросом” (Ефремов 1995:287). Именно поэтому образ москаля, вырисовывающийся в малороссийской опере И. Котляревского „Москаль-чародей”, заслуживает особого внимания. В данной работе предлагается разбор этого образа.

„Недавно (р. 1898) на Україні святкували столітній ювілей українського письменства, що почалося трудами славного і незабутнього автора „Наталки Полтавки”, першого поета українського Івана Петровича Котляревського; незабаром у Полтаві на вічний спомин йому буде поставлено пам’ятника, і не забудеться ім’я першого поета нашого вівіки. З поводу такого великого свята захотілося й мені побалакати з земляками, поділитися з ними усім тим, що вдячне синове серце почуває до батька нашої української драми,” – так пи-

---

¹ Например, в рассказе „Салдацький патрет” Г. Квитки-Основьяненко тема москаля красной нитью проходит через все произведение (См.: В. Лебович 1998:361–369), а в „Энеиде” Котляревского встречается лишь несколько упоминаний и в том числе сравнение:

„Отак Еней жив у Дідони,
Забув і в Рим щоб мандровать.
Тут не боявся і Юнони,
Пустився все бенкетовать;
Дідону мав він мов за жінку,
Убивши добру в неї грінку,
Мутив, як на селі москаль!” (Котляревський 1994:25)

сал корифей украинского театра И. Карпенко-Карий об истоках новой украинской литературы (Тобілевич 1961:138).

Зарождающийся в Украине театр в начале XIX ст. нуждался в произведениях, изображающих жизнь украинского народа, написанных народным украинским языком, существование которого и пригодность которого для серьезных литературных целей оспаривалась практически на протяжении всего XIX и даже XX ст. Цитат и высказываний по этому поводу можно привести множество. Ограничимся лишь одной. Из письма М.О. Мельгунова к М.П. Новикову от 7 августа 1827 г., в котором речь идет о возможности издания „Энеиды” И. Котляревского в Москве выясняется, что даже сочувствующие судьбе, языку и культуре украинского народа россияне считали его судьбу предрешенной: *„Я равно уверен, что и всякий просвещенный россиянин не останется равнодушным к единственному произведению М. Российской словесности, памятнику языка, принадлежащего народу, некогда славному, и который вместе с ним, вероятно, скоро исчезнет вовсе и будет жить в одном этом памятнике.”* (Цит. по: Ротач 1994:184). Однако жизнь распорядилась иначе.

В начале XIX ст. единственной пьесой из жизни украинского села была комическая опера русского драматурга и театрального деятеля князя А. Шаховского (1777–1846) „Казак-стихотворец”, написанная в 1812 году. В этой комической опере-водевиле быт и жизнь украинского крестьянина изображался приукрашенно, в пасторально-идиллическом духе, факты украинской истории интерпретировались достаточно своевольно, и все это было написано на исковерканном украинском языке. Сергей Ефремов считает, что Котляревский написал „Наталку Полтавку” и „Москаля-чародея” для того, *„щоб у художній формі дати апологію українського народу перед недотепною карикатурою й образливими вигадками Шаховського та інших писак, що не цурались, писав проф. Дашкевич, „модного в то время осмеиванія малороссовъ”. Сліди обурення авторого проти такої дивовижної моди знаходимо і в самих п'єсах Котляревського* (Ефремов 1995:286–287).

Действительно, в 7 явлении II действия „Наталки Полтавки” Петро разговаривая с Возным и Выборным про театр в Харькове, говорит: *„Співали московські пісні на наш голос, Климовський тан-*

цьовав з москалем. А що говорили, то трудно розібрати, бо сю штуку написав москаль по-нашому і дуже попервертав слова". На что следует предположение Выборного: „Москаль? Нічого ж і говорити! Мабуть вельми нашкодив і наколотив гороху з капустою". Когда же выясняется еще и искажение исторических фактов, звучит слегка удивленная, но уже категорическая оценка: „Так се так не во гнів сказати: буки-барабан-башта, шануючи бога і вас". В конце же этой беседы устами Выборного автор делает повторяющийся в устах украинцев вывод о том, что судить народ, которого не знаешь, несправедливо: „От то тільки нечепурно, что москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду ні краю і не знавши обичаїв і повір'я нашого". (Котляревский 1979 : 242)².

Подобную, далеко не лестную оценку дает пьесе А. Шаховского и Тарас Шевченко в повести „Близнецы": „Заметить надо, что Никифору Федоровичу страшно не понравился знаменитый „Козак-стихотворец". Он обыкновенно говорил, что это чепуха на двух языках. Любопытно бы знать, что бы он сказал, если бы прочитал „Малороссийскую Сафо". Я думаю, что он выдумал бы какое-нибудь новое слово, потому что слово „чепуха" для нее слишком слабо" (Шевченко 1963:60).

Мнение А.С. Пушкина также мало чем отличается от суждений украинских писателей и поэтов. В „Дневниках" (1815) встречаются следующие две записи: „Третьего дни хотел я начать ироическую поэму „Игорь и Ольга", а написал эпиграмму на Шаховского, Шихматова и Шишкова, – вот она:

Угрюмых тройка есть певцов:
Шихматов, Шаховской, Шишков.
Уму есть тройка супостатов:
Шишков наш, Шаховской, Шихматов.
Но кто глупей из тройки злой?
Шишков, Шихматов, Шаховской!" (Пушкин 1978:10).

---

² В дальнейшем все цитаты из малороссийской оперы „Москаль-чародей" приводятся по данному изданию, с указанием страницы в скобках.

И немного позже:

„Мои мысли о Шаховском”

Шаховской никогда не хотел учиться своему искусству и стал посредственный стихотворец. Шаховской не имеет большого вкуса, он худой писатель – что ж он такой? – Неглупый человек, который, замечая все смешное или замысловатое в обществах, пришед домой, все записывает и потом как ни попало вклеивает в свои комедии.

Он написал „Нового Стерна”: холодный пасквиль на Карамзина.

Он написал водевиль „Ломоносов”: представил отца русской поэзии в кабаке, и заставил его немцам говорить русские свои стихи, и растянул на три действия две или три занимательные сцены.

Он написал „Казак-стихотворец”: в нем есть счастливые слова, песни замысловатые, но нет даже и тени ни завязки, ни развязки” (Пушкин 1978:14–15).

И.П. Еремин и многие исследователи творчества И. Котляревского считают, что автор написал „Наталку Полтавку” „с полемической целью показать на наглядном примере, как надо писать пьесы из „малороссийского” быта” (Еремин 1952:21).

В основу произведения „Москаль-чародей”, впервые опубликованного И. Срезневским уже после смерти автора в 1841 году во второй книжке „Украинского сборника” под названием „Украинский водевиль”, положен анекдот про неверную жену, обманутого мужа и спрытного солдата³. В основе драматическое произведе-

---

³ Что касается вопроса об источниках произведения (См.:Кириллук 1961: 176) М. Дашкевич возводит его к индийским и сирийским сказкам и через средневековые фавлю связывает с их интерпретацией в французской, английской, шотландской и немецкой литературах новейшего времени. (Данную теорию оспаривают многие литературоведы: См., напр.: Історія... 1980:137; Кириллук 1961:176). Некоторые говорят о связи с украинскими народными чумацкими песнями, напр.: „Святий боже, святий кріпкий...” и „Письмовником” Курганова, в котором была дана обработка народного анекдота „Повесть о удалом молодом солдате”. Первый биограф Котляревского С. Стеблин-Каминский считал, что „Москаль-чародей” является обработкой народной сказки. Кстати, к этой же теме обращается Василий Гоголь (1777–1825) в комедии в одном действии «Простак, або хитрощі жінки, перехитрені москалем». Поэтому некото-

ния отражен принцип, согласно которому остроумная шутка может принести больше пользы, чем суровые морально-дидактические наставления.

Сюжет малороссийской оперы «Москаль-чародей» таков: в дом к чумаку Чупруну приходит постоялец, солдат Лихой. Хозяина нет уже долгое время дома, а к Тетяне, жене Чупруна, повадился писарь полиции Финтик, приехавший из города навестить старую мать. Внезапное появление солдата и мужа пугает добродетельную Тетяну, ведь в трудовой крестьянской среде любовные интриги с точки зрения крестьянской морали глубоко осуждались. Она прячет Финтика. Солдат Лихой, предварительно подслушав разговор Тетяны и Финтика, притворившись чародеем, „угощает“ Чупруна сначала горилкой, потом ужином и хочет „познакомить“ его с чертом, вроде бы явившемся в образе Финтика. Однако верная Тетяна чистосердечно признается во всем мужу, а Финтик раскаивается в своих „злых окаянствах“ (274).

Соперничество между украинцами и великороссами в произведении формулируется в форме самохарактеристики и взаимной характеристики героев, содержащих в себе обобщения как по поводу самого себя, так и по поводу другого.

В литературной критике соперничество между москалями и малороссами остается как бы незамеченным⁴. В характеристике солдата Лихого выделяется в первую очередь то, что он, как все солдаты, изображенные в украинских интермедиях, а также в российских и западноевропейских водевилях, – бывалый, веселый, остроумный и умный, он находит выход из любой ситуации. (См.: Історія... 1980:139). С этой характеристикой безусловно можно согласиться с кое-какими добавлениями, так как в тексте произве-

---

рые исследователи полагают, что Котляревский переработал данную очень близкую по сюжету к „Москалю-чародею“ драму.

⁴ См., напр., „Создав комический положительный образ солдата-россиянина Лихого, Котляревский подчеркивает дружеское, добродушное отношение к нему семьи украинского крестьянина-чумака“ (Кирилук 1961:177).

„Котляревский затрагивает и другие важные для того времени вопросы, такие как сохранение простонародного быта и обычаев, защита народных песен от наплыва „модных“ романсов, очищение народного языка от мецанского искажения и канцелярского жаргона чиновников, а также и более важный общественно-политический вопрос – про равенство и дружбу между украинцами и россиянами“ (Історія... 1980:138).

дения, в репликах героев содержится большое количество явных суждений и завуалированных намеков как на сопоставление, так и на противопоставление малороссов и москалей.

Солдат, представляясь, как бы характеризует самого себя в следующей песенке:

*Меня зовут - Лихой!
Солдат я не плохой.
И храбрости полата.
Хоть с места - докажу,
В капусту искрошу
Тебя, чернильна хвата (255).*

Зовут солдата Лихим неслучайно. Говорящее имя содержит две коннотации, соответственно двум значениям слова, приводимым в словаре С.И. Ожегова: 1) „приносящий беду, злой” и 2) „молодецкий, удалой”. Второе значение отражено в самохарактеристике москаля: ведь он солдат храбрый и неплохой, а военная служба для него – „*есть служба славная*” (256). Лихой искренне недоумевает и иронизируя упрекает Финтика в том, что тот не идет на военную службу: „*Не стыдно ли в твои лета, при твоём здоровье, а может быть и уме, пачкаться день и ночь в чернилах, грызть перья и жевать бумагу?*” (256).

А вот первое значение имени солдата связано с мотивом страха украинцев перед москалем. Примеры этого страха несколько раз встречаются в произведении:

- Как выясняется из авторских ремарок, при появлении Лихого в избе, – а он сразу же притворяется сердитым – Тетяна робеет, а Финтик отвечает на вопросы трусливо.
- Когда солдат „улегся спать”, Финтик, беспокоясь за Тетяну, переживает: „*Однако ж ты с ним после одна останешься*” (258).
- Первый вопрос вернувшегося из дальней дороги Михайла Чупруна по поводу солдата также содержит в себе элемент страха: „*Може, сердитий дуже, крикливий?*” (259).
- Солдат, колдуя, с таинственным видом берет Тетяну и Чупруна за руки и заявляет им, что он – колдун и может сделать все, что хочет. В ответ на это: „*Михайло и Тетяна выривают от него руки и отступают в страхе*” (260). Солдат смеется и обещает

зла не делать: „...оно мне запрещено; а только могу добро сделать” (260). Пока Михайло не верит солдату, он – на словах – и не боится его. Однако важный, таинственный вид москаля, „псевдо-привлечение” малоросса к ответственности: „Сказывай, хазяин, как тебя зовут?”, бестолковое колдовство, взмахивания шомполом и непонятная чепуха („Шнапс” (261); „Бердень, Бердень, Ладога моя!” (266)), которую солдат заставляет их повторять – вызывают у обоих ужас и страх.

Страху малороссов в разных сценах произведения можно найти разные объяснения, однако здесь важно то, что боятся москаля украинцы, а не наоборот.

Интересный момент страха, вызванного москалем, встречается в речи Тетяны. Суеверные украинцы боятся нечистой силы, боятся произнести вслух какой бы то ни был синоним слова „черт”. По традиции это формулируется следующим образом: „той, що живе в болоті (260); той, що не при хаті згадуючи (261); „той, що греблі рве” (273). Чупрун не верит в сверхъестественные силы солдата и провозглашает: „А що, жінко? Я не боюсь нічого” (260). В реплике же Тетяны формулируется намек на то, что именно москаля надо бояться больше всего на свете: „Та і про мене. Уже коли його (указує на солдата) не боюсь, то друге мені байдуже” (260). Таким образом, для простых, необразованных и суеверных крестьян самое страшное – это москаль.

Страх украинцев часто вызван такими причинами, которые встречаются в обобщенных суждениях малороссов о москалях.

Москали-постояльцы в селах у мужиков-украинцев были постоянным, само собой разумеющимся явлением. Украинские крестьяне должны были их приютить, бесплатно кормить и поить. Лихой входит в избу со словами: „Здрастуй, хазяин! Я твой постоялец. Давай угол, да на ужин курьцу, да нет ли и лавреников?” (254). А когда Тетяна его осаждает: „Ми не знаємо, що ти за чоловік. Бачимо на тобі солдацький мундир – через його тебе і шануємо. Адже вас не на те роблять воєнними, щоб ви в своїм царстві нівечили людей, а не те, щоб...” (256), солдат в форме обобщенной самохарактеристики, выраженной в тексте множественным числом, провозглашает само собой разумеющиеся, писанные истины: „Чтоб вас, мужиков, захищать от неприятеля, а вы должны нас уважать и

ничего для нас не жалеть” (256). С этим никто и не спорит, Татьяна упрекает солдата лишь в том, что он ставит себя выше мужиков.

Обобщенные суждения малороссов о москалях и о себе встречаются в тексте произведения и в других местах:

- Как только солдат лег спать, Финтик „храбреет”, называет его „негодним азартником” (257) и делает вывод: „*Та се ж найперша замашка москаля, щоб на квартирі хазяйку налякати, хазяїна вилаяти і гармидеру такого наробити, що не знаєш де дітись*” (258). Созвучно с этим и объяснение Татьяны: „*Та тут був таку бучу збив, що я не знала, що і робить*” (259). Можно считать симптоматичным растерянность малороссов, которые никогда сразу не знают, что им делать в подобных ситуациях.
- Удивляется поведению солдата Чупрун, ведь москали обычно ведут себя не так: „*Се диво, що москаль голодний заснув, не побивши хазяйки!*” (259).
- Временно избавившись от Чупруна, Лихой спрашивает: „*Ну, хазяйка, каков я чародей? – Татьяна. Великий!.. Но більше хитрий, настоящий москаль*” (267). Здесь интересно имеющее вроде бы положительные, в действительности же отрицательные коннотации определение „настоящий”, свидетельствующее о том, что хитрый москаль всегда стремится обвести вокруг пальца наивного, доброжелательного малоросса.
- Доброжелательность малороссов подчеркивается в самооценке Татьяны – представительницы украинской нации. Ей жаль голодного солдата: „*Но за те, щоб не бушовав, нехай спить не ївши. У нас ласкою всього достанеш, з криком та лаянням нічого не возьмеш*” (257–258).

Постоянным элементом темы москаля в украинских художественных произведениях является украинский язык. В „Наталке Полтавке” критиковали москаля за то, что он „*дуже попервертав слова*”. За это же критикует Михайло Чупрун солдата Лихого, который как и все русские знает, что украинцы любят есть и хорошо готовят: „*Эх, кабы теперь подала хазяйка лавреничков! Этих, знаєшь, треугольничков*» (262). Солдат и сам чувствует, что он что-то не совсем правильно говорит, поэтому и добавляет информацию о треугольной форме вареников.

Ответ Чупруна содержит в себе элементы обобщенных суждений о взаимном отрицательном отношении представителей двух

народов друг к другу: *«Лавреничків! Який то у вас, москалів, язык луб'яний! Скільки меж нами вештається, а і досі не вимовиш: вареників»* (262). Солдат не остается в долгу: *„Ну, вареников... Да что ты, Чупрун, об москалях так плохо думаешь? Да я как захочу, то по-хохлацки буду говорить не хуже тебя»* (263). Лихой намекает на то, что малороссийский язык – язык мужицкий, простой, т.е. особой трудности для москаля не составляет. О пренебрежительном отношении москалей к малороссам говорит и Тетяна, когда объясняет солдату, что *„славную наливочку”* из вишен приготовила она: *„А москаль дума, що я нічого і не умію”* (269).

Соперничество между малороссами и москалями ожесточается. В него включается новый элемент характеристики украинской нации – умение петь. Здесь явно берут вверх украинцы. Приближается кульминационная точка в соперничестве-столкновении москаля и малороссов в малороссийской опере «Москаль-чародей». После того как солдат заявил, что он по-украински может говорить не хуже самих малороссов, Чупрун хладнокровно замечает: *„Диво! Може, і заспіваєш по-нашому?”* (263). Е. Нахлик считает, что ответ солдата на упреки чумака, „должен был быть, согласно авторскому замыслу, примером для россиян, поселившихся в Украине, хотя Котляревский сомневается в том, что произойдет, такое, по словам чумака, „диво” – что они, как будто, захотят в совершенстве овладеть украинским языком” (Нахлик 1994:67). Однако более вероятно, что дело здесь в другом. Малоросс, который боится москаля, но вынужден уважать в нем представителя силы и власти; малоросс, который часто уступает москалю, стараясь разрядить более или менее напряженную обстановку, на этот раз задет за живое. Авторская ремарка о том, что Чупрун говорит хладнокровно, свидетельствует о том, что на этот раз он не уступит и над самым сокровенным – украинским языком и украинскими народными песнями – насмехаться не позволит.

Солдат, который на протяжении всей пьесы говорит с Чупруном и Тетяной свысока (*„Простачина!. Зачем же солдату ружье, ежели оно будет неисправно”; „Где тебе стрелять!”* (262) *„Ты вздор замолол, хозяин. Я лучше знаю все это”* (268) и т.д.), поет, как ему кажется, украинскую песню. После чего согласно авторской ремарке И. Котляревского: *„Михайло и Тетяна сильно хохочет долгое время”* (264). По просьбе мужа Тетяна поет *„...по-всоему ту пісню,*

що москаль співав” (264). Солдат сдается, хвалит украинцев: „Ну, што и говорить! Вить вы – природные певцы” (265). И ту же пускает ядовитую стрелу: „У нас пословица есть: хохлы никуда не годятся, да голос у них хорош” (265). С аргументом возмущенного Чупруна: „Ось заглянь в столицю, в одну і другу, та заглянь в сенат, та кинься по міністрах, та тогді і говори – чи годяться наші куди, чи ні?” (265) солдат вроде бы соглашается, однако для него уже само существование данной пословицы представляет собой неопровержимую силу доказательства: „Спору нет, что нонче и ваших много есть заслужонных, способных и отличных людей даже и в армии, да пословица-то идет, вишь ты” (265). Не остаются в долгу и малороссы: „Пословиця!.. Коли на те пішло, так і у нас єсть їх проти москалів не трохи. Така, наприклад: з москалем знайся, а камень за пазухою держи; од чого ж вона вийшла, сам розумний чоловік, догадаєшся” (265). В серьезном и решительном ответе Чупруна звучат угрожающие нотки.

В. Сичинский в своей книге «Иностранцы про Украину» приводит примеры на то, что данные пословицы и суждения были достаточно распространены. О недружелюбном отношении между москалями и малороссами говорит Йоган Георг Коль, основоположник антропогеографии, в своей книге «Die Ukraine. Kleinrussland», вышедшей в свет в Дрездене и Лейпциге в 1841 году. Ученый-путешественник приводит в пример ту же самую пословицу: «Отвращение Украинцев к Москалям, их угнетателям, настолько велико, что это можно назвать ненавистью. (...) У Украинцев есть пословицы:

- Он человек ничего себе, но Москаль, – или
  - С москалями дружи, но камень за пазухой держи»
- (См.: Січинський 1992:195).

Русские путешественники также повествовали о подобных явлениях. А. Левшин в своих «Отрывкахъ изъ писемъ о Малоросіи» в 1816 году писал с жалостью: «Я должен сказать про ненависть украинцев к великороссиянам.

Ты легко можешь тут в этом убедиться, так как часто услышишь, как они говорят:

- Добрый человек – а москаль (как противопоставление!).

Матери пугают своих детей словами: «москаль». А Иван Сбитнев в «Поѣздкахъ въ Харьковъ» в 1830 году писал: «Увидев проезжаю-

щих (москалей), украины-селяне оставляют работу, начинают петь в их адрес бранные и сатирические песни, в сопровождении громкого смеха и длительного ропота» (См.: Січинський 1992:180–181).

Конфликт в малороссийской опере «Москаль-чародей» разрешается за счет реплики Тетяны, пытающейся примирить Чупруна и Лихого следующими словами: *„Годі вам споритися. Тепер чи москаль, чи наш – все одно: всі одного батька, царя білого діти”* (265). Однако ее слова малоубедительны и могут быть отнесены за счет желания автора провести произведение через цензуру.

А в конце произведения И. Котляревский умудряется вложить даже в уста самого солдата слова, содержащие намек на то, что москалям малороссы не должны ни доверять, ни верить: *„Точно все так, как жена тебе пересказала. А притом я хоть и москаль, а ручаюсь тебе, что жена твоя, по всем моим замечаниям, никакова шаловства с этим фертиком не имела”* (272–273). Это „я хоть и” свидетельствует о том, что даже сам солдат отчасти признает правомерность отрицательного отношения малороссов к москалям.

Вот каков храбрый, веселый и умный солдат в малороссийской опере „Москаль-чародей” И. Котляревского.

ЛИТЕРАТУРА

- Єфремов, С.: Історія українського письменства. Київ, 1995.
 Еремін, І.П.: Іван Петрович Котляревський (1769–1838). М., 1952.
 Історія української літератури у двох томах. Т. 1. Київ, 1955.
 Історія української літератури. (Перша половина ХІХ століття). Київ, 1980.
 Кирилук, Є.П.: І.П. Котляревський і його значення в історії української літератури. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури. Т. 2. Київ, 1961.
 Котляревський, І.: Енеїда. Київ, 1994.
 Котляревський, І. Твори. Київ, 1979.
 Лебович, В.: Москалі і малоросси. В кн.: *Nyelv – stílus – irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, 1998.
 Нахлік, Є.: Творчість Івана Котляревського. Замовчувані інтерпретації. Дискусійні.
 Пушкин, А.С.: Полное собрание сочинений в десяти томах. Т. 8. Автобиографическая проза и историческая проза. Л., 1978.
 Ротач, П.: Іван Котляревський у листуванні. Описне, 1994.
 Січинський, В.: Чужинці про Україну. Київ, 1992.

Тобілевич, І.К. (Карпенко-Карий): „Наталка Полтавка”. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури. Т. 2. Київ, 1961.

Шевченко, Т. Г.: Повне зібрання творів у шести томах. Т. 4. Повісті. Київ, 1963.

ДВЕ МЕНТАЛЬНОСТИ – ДВА РАЗНЫХ ПОДХОДА: И.П. КОТЛЯРЕВСКИЙ И А.С. ГРИБОЕДОВ

Тибор Бароти

Автор недавно появившейся монографии об истории Украины Орест Субтельный пишет об украинской ментальности, характеризуя тем самым мышление дворянства и украинской старшины: „Украина стала для них лишь „малой родиной“, милой сердцу страной – и органической частью большого отечества, империи Российской. ... Политическая самостоятельность Украины как теоретическое соображение вызывало у дворян–„малороссов“ ироническую усмешку, а как потребность практического действия – открытую враждебность.”¹ Далее автор монографии приводит мнение Вячеслава Липинского, согласно которому выше описанное проявление украинской ментальности представляет собой следствие „комплекса неполноценности“, „типичной болезни „безгосударственных“ народов.”² Далее, подводя итоги описанного явления О. Субтельный пишет: „Если так, то не было на свете ничего хуже представителей образованной части украинского общества XIX века, ибо всем им в той или иной степени были свойственны черты вышеописанной ментальности, а наиболее яростными врагами украинского „сепаратизма“ часто выступали именно украинцы.”³ Причины упадка малороссийской ментальности Орест Субтельный видит в постепенной утрате собственного национального характера и в приспособлении к чужой модели: „„малоросс“, психологически приспособляясь к имперской модели, постепенно утрачивал лучшие черты украинского национального характера, приобретая худшие – русского.”⁴

В связи с приведенными словами историка и знатока истории украинской культуры необходимо делать несколько замечаний. Во-первых, сам О. Субтельный несколько позднее, говоря уже о значении и художественных достижениях Тараса Шевченко, ка-

---

¹ Орест Субтельный: Украина. История. Київ "Либідь", 1994.

² Орест Субтельный: Ук.соч. С. 265.

³ Орест Субтельный: Ук.соч. С. 265.

⁴ Орест Субтельный: Ук.соч. С. 265.

жется, противоречит своим суммарным, „безвременным” суждениям о „приспособленческом” характере малороссийской ментальности. Во главе „Тарас Шевченко” мы читаем: „Шевченко гениально продемонстрировал своим землякам, что их язык обладает всей полнотой эмоционального и интеллектуального выражения – да к тому же экспрессивные средства этого языка отличаются простотой, изяществом и благородством. Стало быть, незачем украинцам зависеть от великолепного в литературном отношении, но чужого русского языка – у них, украинцев, есть все возможности по своему осмыслить важнейшие проблемы бытия. Так поэзия Шевченко по сути стала первой декларацией о независимости Украины – независимости литературной и интеллектуальной.”⁵

Второе наше замечание будет более убедительным, если вслед за приведенными словами историка о культурном значении Шевченко приводим его же слова об И. Котляревском. О. Субтельный пишет о первом, правда, не полном еще издании „Энеиды” И. Котляревского в 1798 году, положившем начало и „украинскому литературному языку, и первой украинской литературе”: „Но и после этого сам автор не отдавал себе отчета в том, что в языковом и литературном отношении его произведение явилось поворотным пунктом. Ему по-прежнему казалось, что украинский язык (который он очень любил и на котором продолжал писать) годится лишь для комических эффектов. В пригодности этого языка для „серьезной” литературы И. Котляревский так и не перестал сомневаться до конца своих дней.”⁶

По приведенным из монографии О. Субтельного суждениям об И. Котляревском и Т. Шевченко, а также по приведенным выше критериям историка о малороссийской ментальности было бы ошибочно противопоставить двух ключевых фигур истории украинской культуры, родоначальника новой украинской литературы и „Кобзаря” – классика, представляющего собой синтез всех проявлений украинского национального духа. И не только потому, что произведение И. Котляревского „Наталка Полтавка” написанное в 1819 году, только двадцать один год отделяет от первого издания „Кобзаря” Т. Шевченко в 1840 году (что и само собой релятивизирует немного суммарное мнение О. Субтельного об украинской

---

⁵ Орест Субтельный: Ук.соч. С. 300.

⁶ Орест Субтельный: Ук.соч. С. 295.

ментальности), но и на основании так называемой "декоративной установки" искусства, предложенной Генрихом Вельфлином в его гениальной книге об "Основных понятиях истории искусств",⁷ согласно которой художники разных исторических эпох смотрят на жизнь не только по разному, но и замечают разные вещи (проблемы), чтобы уметь видеть по разному.

Первые три главы "Энеиды" И. Котляревского были изданы на рубеже XVIII–XIX столетий, именно в то время, которое О. Субтельный характеризует как упадочное. Характеризуя культурную жизнь Украины XVIII века, ученый пишет: "Вместе с XVIII столетием заканчивалась и бурная, многогранная культурная эпоха. В результате завоеваний Петра I ... роль Украины как посредника животворных культурных влияний постепенно теряла свой смысл. ...Отныне Россия ... обгоняет последнюю (т.е. Украину) в культурном отношении. Изолированная, склонная к *традиционализму* "Малороссия" все более напоминает провинцию. После утраты политической автономии ей начинает угрожать и потеря культурной самобытности"⁸ (курсив наш).

Далее, сопоставляя два драматических произведения первой четверти XIX века, "*Наталку Полтавку*" И. Котляревского 1819 года и "*Горе от ума*" А.С. Грибоедова 1824 года – комедия Грибоедова создавалась в 1821–1824 годы –, попробуем отделить изображенную в произведениях "ментальность" – украинскую и русскую –, на основании изображенных в драматических произведениях отношений к "*традиционализму*", т.е. к лежащим в основе драм основополагающим культурным ценностям.

Два драматических произведения сближает не только близость времени их создания, но и близость действий, аналогичность природы драматического конфликта, на фоне которого ярко вырисовывается противоположность друг другу изображенных в них миров, определяющих эти миры ценностей, действительность этих ценностей, т.е. противоположность их отражения в изображенных мыслях, репликах и поступках действующих лиц.

Аналогичный сюжет (действие) двух драм довольно прост. Как бы соблюдая классические правила трех единств – времени,

⁷ Генрих Вельфлин: Основные понятия истории искусств. Санкт-Петербург, 1994.

⁸ Орест Субтельный: Ук.соч. С. 255-256.

пространства и действия – конфликт концентрируется на возвращении уже долгое время отлучившегося когда-то любимого молодого человека к своей возлюбленной. Различие представляет собой не тот факт, что Чацкий, герой комедии Грибоедова возвращается из-за границы после своего длительного путешествия к своей возлюбленной Софии, оставленной в Москве, а то, что его в родной стороне ждет горькое разочарование. Московское общество изменилось к худшему до неузнаваемости, все стало призрачным, люди стали безличными, а любовь – обманутой надеждой. Чацкий в конце третьего действия говорит о своем разочаровании и страдании:

"Чацкий

Да мочи нет: мильон терзаний
Груди от дружеских тисков,
Ногам от шарканья, ушам от восклицаний,
А пузе голове от всяких пустяков.

(Подходит к Софии.)

Душа здесь у меня каким-то горем сжата,
И в многолюдстве я потерян, сам не свой.
Нет! недоволен я Москвой."⁹

Немного позднее в заканчивающем третье действие длинном монологе Чацкого обнаруживается и причина разочарования и страданий героя: а эта причина заключается в господствующем в светском обществе "духе нечистом", "пустого, рабского, слепого подражания" всему чужому, но модному, заменившему именно свою культурную традицию, "старину святую":

"...Я одадь воссылал желанья
Смиренные, однако вслух,
Чтоб истребил господь нечистый этот дух
Пустого, рабского, слепого подражанья;
Чтоб искру заронил он в ком-нибудь с душой,
Кто мог бы словом и примером
Нас удержать, как крепкою вожжей,
От жалкой тошноты по стороне чужой.
Пушай меня отъявят старовером,

---

⁹ А.С. Грибоедов: Горе от ума. Москва, 1973. С. 130

Но хуже для меня наш Север во сто крат
 С тех пор, как отдал все в обмен на новый лад, —
 И нравы, и язык, и старину святую,
 И величавую одежду на другую —
 По шутовскому образцу."¹⁰

В последнем, завершающем четвертое действие монологе глубоко потрясенного бурным разочарованием, из "слепца" ставшего "зрячим" Чацкого он разоблачает не только свое обманутое любовное чувство, но и весь московский мир, все "фамусовское" общество, которое в следствие утраты традиционных духовных, культурных ценностей оказалось бессмысленным:

"Чацкий... (с жаром)
 ...Слепец! я в ком искал награду всех трудов!
 Спешил! ...летел! дрожал! вот счастье, думал, близко.
 Пред кем я давиче так страстно и так низко
 Был расточитель нежных слов!
 А вы? о боже мой! кого себе избрали?
 Когда подумаю, кого вы предпочли?
 Зачем меня надеждой завлекали?
 Зачем мне прямо не сказали,
 Что все прошедшее вы обратили в смех?!

.....

Так! Отрезвился я сполна,
 Мечтанья с глаз долой — и спала пелена;
 Теперь не худо б было сряду
 На дочь и на отца,
 И на любовника — глупца,
 И на весь мир излить всю желчь и всю досаду.
 С кем был! Куда меня закинула судьба!
 Все гонят! Все клянут! Мучителей толпа!
 В любви предателей, в вражде неутомимых...." и т.п.¹¹

Приведенные слова главного героя комедии Грибоедова свидетельствуют о том, что представленный в потрясенном моно-

¹⁰ А.С. Грибоедов: Ук.соч. С. 131.

¹¹ А.С. Грибоедов: Ук.соч. С. 160–161.

логе мир лишен основных, традиционных духовных ценностей, поэтому вывернут наизнанку, и рассматривающий данный мир человек с умом и сердцем способен потерять чувство онтологической обеспеченности бытия.

Драматическое произведение И. Котляревского "*Наталка Полтавка*", имеющее подзаголовок "Опера малороссийская в двух действиях", несмотря на аналогичное исходное положение сюжета, завершается совсем по другому – благодаря лежащей в основе произведения системе ценностей, строящейся на традиционных духовных и культурных ценностях, представляемых в культурной традиции. Традиционные культурные ценности – несмотря на частичное появление искушающего зла – преобладают в изображенном И. Котляревском мире, главные участники драматического конфликта внутренне и в своих поступках руководятся ими.

Основное различие между конфликтами пьес Грибоедова и Котляревского состоит в том, что хотя изображенный мир последнего тоже не является безущербным, но в отличие от Грибоедова личностные отношения между влюбленными героями во время их вынужденной разлуки не меняются. Произведение И. Котляревского кроме реплик в прозе действующих лиц содержит и девятнадцать их песен, похожих на народные песни. В первом явлении Наталка выражает свои чувства и тоску по милому Петру и в песне, и в прозе:

"...Где ты милый, чернобровый? Все тебя зову я ...
Погляди, как я страдаю, без тебя тоскую.

Полетела бы к тебе, да куда – не знаю.
Посмотри, как без тебя я с горя иссыхаю..."¹²

А из следующего за песней монолога в прозе Наталки выясняются и обстоятельства их любовной истории, а также настоящее: "Ах, Петро, Петро! Где ты теперь?... Ты был беден, любил меня и много горя за то принял, и должен был меня оставить; я тебя любила и теперь люблю. Мы теперь ровня с тобой; я стала такой же бедной,

---

¹² И. Котляревский. Сочинения. Библиотека поэта. Советский писатель. Ленинградское отделение. 1968. С. 244.

как и ты."¹³ Слова Наталки о своей бедности очень важны, и указывают вперед, ведь из-за бедности овдовевшая мама Наталки все уговаривает ее выйти замуж за какого-нибудь претендента – пока без успеха. Таким "опасным" для счастья Наталки и Петра новым претендентом является Возный, который сначала в песне, а потом и в прозе изъясняется Наталке в своих чувствах. Его песня, как и следующий за ней монолог, произнесенный странным, чопорным языком, полны иронии и разоблачают его хищный бюрократизм. Он поет во втором явлении:

"... Настал мой час, и сердце все стонет!
Как камень, дух в пучине зол тонет.
Безмерно – ах! люблю ты, девицу,
Как жадный волк младую ягницу..."

"Возный.... До формального определения участи моей объяви мне в обусловленные сроки партикулярную резолюцию: могу ли я – того, как его – без отсрочек, волокиты, проторей и убытков получить в вечное и потомственное владение тебя – движимое и недвижимое имущество души моей – с правом владеть тобою спокойно, беспрекословно и по своей воле – того, как его – распоряжаться?"¹⁴

Далее Возный с посредничеством Выборного сватается за Наталкой. Возный, со слов Выборного в третьем явлении, знает о взаимной любви Наталки и Петра, и побуждая его к посредничеству, уговаривает его даже врать и обманывать ради дела. Выборный, правда, отклоняет его просьбу, свидетельствуя тем самым о стойкости и действенности традиционных ценностей в изображенном мире: "Выборный: Преврать? Ну нет, спасибо! Врать и обманывать – перед Богом грех, да и перед людьми совестно."¹⁵ Возный доказывая свою точку зрения в форме песни – шестая песня – исполняет известную десятую песню Григория Сковороды из цикла "*Сад божественных песен*", но в сильно, до неузнаваемости измененном виде, где смысл оригинального произведения "старчика" превращается в свою противоположность, свидетель-

¹³ И. Котляревский: Ук.соч. С. 244.

¹⁴ И. Котляревский: Ук.соч. С. 245–246.

¹⁵ И. Котляревский: Ук.соч. С. 252.

ствуя только о пошлости самого певца Возного: "Возный: ...Все грешны, да еще как! ...и каждый другого обманывает, как взду-мает. Тут как ни верти, а выходит круговая порука. Слушай!

Всякому городу нрав и права,
Всяка имеет свой ум голова.
Всякий по прихоти важен и горд,
Всякого манит к наживе свой черт..." и т.п.¹⁶

Четвертое явление показывает, каким образом мать Наталки Терпилиха со слезами-заклинаниями умоляет дочь выйти замуж за какого-нибудь жениха и забыть о Петре, о котором четыре года нет никаких известий. На моления матери она отвечает песней (8-я песня):

"...Лучше умереть мне, чем жить за немилым,
Лить все время слезы, сохнуть до могилы.

Бедность ли, богатство – все божья воля,
Разделить их с милым – счастливая доля!"¹⁷

В результате слез матери Наталка в конце четвертого действия дает слово ей выйти замуж за первого жениха и забыть Петра. В шестом явлении появляется Выборный в доме Наталки и Терпилихи в качестве свата от имени Возного, и Наталка соглашается быть послушной матери. Но в заключающем первое действие седьмом явлении она молится Богу, чтобы он помог ей вынести такое испытание: " (Становится на колени и, поднимая руки вверх, говорит.) Боже! Уж если твоя воля, чтобы Возный меня замуж взял, так вырви любовь к Петру из моего сердца и обрати к Возному душу мою! Без этого чуда пропаду я навеки..."¹⁸

Во втором действии обостряется конфликт. На сцене во втором явлении появляется Петро, который после четырех лет тяжелой работы на чужбине, возвращаясь к своей возлюбленной, попадает в ту деревню, куда за эти годы переселились Наталка и Терпилиха. В четвертом явлении от Миколы Петро узнает, что Наталку

¹⁶ И. Котляревский: Ук.соч. С. 253.

¹⁷ И. Котляревский: Ук.соч. С. 255.

¹⁸ И. Котляревский: Ук.соч. С. 261.

Возный просватал. Само сватанье не представлено на сцене, оно происходит как раз одновременно с разговором Микола с Петром. Монолог Петра в восьмом явлении на первый взгляд похож на приведенный выше и полный разочарования монолог Чацкого: "Петро (одни). ...Так, значит, Наталка не моя? Наталка которую я любил больше всего на свете! Для которой обрек жизнь свою на все беды, для которой стонал от тяжелой работы, для которой скитался на чужбине и по копейке собирал заработок, чтобы разбогатеть и навек назвать ее своею!"¹⁹ Наталка и вернувшийся Петро встречаются в десятом явлении, и в форме песни взаимно изъясняются в любви. В новой ситуации Наталка, естественно хотела бы развязаться с Возным, но тот, будучи человеком суда, угрожает ей судом и тюрьмой. Петро, видя слезы Терпилихи и угрозы Наталке, сам готов отступить и добродушно предлагает Наталке заработанные за четыре года деньги. Видя доброту и чистосердечность Петра, все глубоко тронуты, и сам Возный отказывается от Наталки и уступает ее Петру. Это происходит в последнем, одиннадцатом явлении второго действия. Моральный итог случившегося подводит Микола, который говорит: "Микола. Вот они каковы, наши полтавцы! Коль подошло к тому, чтоб доброе дело сотворить, один другого опередить хочет."²⁰ И завершающие строки последней в малороссийской опере И. Котляревского песни называют и источник культурной традиции, все еще живой духовности:

"Если хочешь быть счастливым,
То на бога полагайся,
Будь в несчастье терпеливым,
Тех, кто беден, не чурайся!"²¹

Главная разница двух произведений – А.С. Грибоедова и И. Котляревского – это безличный и подражательный мир первого, и личный, основывающийся на традиционных ценностях культуры мир последнего. Об этом свидетельствует и внутренняя метаморфоза "возможного антагониста" Возного, который, изменившись, не стал безличным воплощением закона и власти, а, смягчив-

---

¹⁹ И. Котляревский: Ук.соч. С. 271.

²⁰ И. Котляревский: Ук.соч. С. 278.

²¹ И. Котляревский: Ук.соч. С. 279.

шись, стал просто добрым человеком: "Возный (вышел вперед на сцену). Поразмыслил я предовольно и нашел, что великодушный поступок всякие страсти в нас пересиливает. Я – возный, и признаюсь, что от рождения моего расположен к добрым делам. Но за недосугом по должности и другими заботами доселе ни единого не сделал... Поступок Петра, толико усердный, без примеси какого-либо ухищрения, подвигает меня на нижеследующее (Терпилихе): ветхая деньми! благословишь ли на благое дело?"²²

---

²² И. Котляревский: Ук.соч. С. 278.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИДАННЯ АЛЬМАНАХУ „РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ”

Ярослава Хартяні

У своїй розвідці хочу зупинитися на трьох аспектах цієї теми:

1. Які обставини спонукали діячів Руської трійці до видання „Русалки Дністрової”.

2. Чому саме в Угорщині альманах побачив світ і яка роль була Якова Головацького в організації видання.

3. Цензурні проблеми та доля уцілілих примірників „Русалки Дністрової”.

„Я пробував своїх сил в руській мові, як в своїй рідній, що значно різниться від московської і церковної мови, і думав покласти підвалини під її дальший розвиток, так і через це зарадити недостаті руської літератури.” (З протоколу на допиті у цензора Вендикта Левицького: відповідь Шашкевича).

„Русалка Дністровая” визріла не тільки на Галицькому ґрунті, а й на основі культури, твореної на Наддніпрянщині. У „Передслівії” Шашкевича до „Русалки Дністрової” є, зокрема, посилення на І. Котляревського, С. Гулака-Артемовського, Г. Квітку-Основ'яненка як і на Максимовича.

Закономірно, що Руська трійця скористалася досвідом попередників. Іван Головацький в спогадах про Шашкевича писав, що в пошуках української книжки Шашкевич натрапив раптом на „Енеїду” Івана Котляревського (неповне видання 1809 р.) та на збірник українських пісень Максимовича (1827 р.). „Ці два видання просто окрилили його, Шашкевич урадований найшов тоє, за чим так довго гледів, зобачив живий переклад, загадав велику гадку утворити чистонародну словесність южноруську і сесій гадці вірен остався до кінця” (Вінок русинам на обжинки. Відень, 1846. ст. 52–53).

Цілком можливо, що в рік виключення з Львівської семінарії (21 лютого 1830 року), Шашкевич, займаючись самоосвітою в бібліотеках університетській та інституту Оссолінських, приходить до висновку, що реформа письменності в Галичині вкрай необхідна, адже літературне відродження у слов'янському світі стояло на знач-

но вищому рівні (згадаймо праці Шафарика, Добровського чи Вука Караджича).

В „Історії слов'янської мови та літератури всіма наріччями” (1826 р.), Шафарик висловлював думку, що українська Галичина та Буковина залишаються в історико-лінгвістичному плані для народів Європи „terra incognita”, тобто зовсім не відомою. Такі висновки могли теж бути спонукою і поштовхом до дій діячів Руської трійці.

Поряд з культурно-відроджувальними рухами у слов'янських країнах, Варшавське повстання 1830 року було важливим чинником у справі західноукраїнського відродження. „Сей початок свідомого патріотизму польського був зразком, початком свідомого патріотизму руського, початком відродження руської народності зразу в літературі, а з часом в політиці” (І. Франко. Твори, т. 16.).

Маркіян Шашкевич відчув, що настав час, коли не можна мовчати і чекати. У 1833 році він організовує гурток, в який спочатку ввійшли Вагилевич і Головацький, їх називали іронічно „Руською трійцею”. Згодом так стали називати не тільки нерозлучне тріо, а і весь гурток Шашкевича.

В програмі гуртка на першому місці стояло питання негайного вирішення проблеми правопису. Починаючи з 30-х років аж до 80-х років ХІХ століття по Галичині навколо правопису велась полемічна війна. Деякі галицькі письменники та науковці були прихильниками запровадження польського абицедла (латинського алфавіту) в руську мову. Готуючи збірку „Русалка Дністровая” Шашкевич зрозумів, що справу азбуки й правопису потрібно негайно розв'язати, адже кирилиця в старій формі не відповідає потребам часу.

Дві праці, написані Шашкевичем у 1836 році, пробивали дорогу альманаху „Русалка Дністровая”. В першу чергу його полемічна стаття „Азбука і абицедло” підготувала ґрунт для розуміння громадськістю необхідності правописної реформи. З цією ж самою метою було видано „Читанку для малих дітей”.

Після тривалих дискусій вирішено було вживати кириличну реформовану азбуку – гражданку, застосовуючи фонетичний правопис. Прикладом послужила сербська правописна реформа Вука Караджича – і деякі букви запозичені від них. Сам Шашкевич в „Передслівії” звернув на це увагу: „Сказати нам дещо о правописі

сеї книжечки. Хочемо зачинати, проте знати нам конче, яке теперішньому мові істинно лице. Задля того держалисмо ся правила: „Пиши – як чуєш, а читай – як видиш” (Р.Д.У).

В „Русалці Дністровій” вперше на практиці застосовано модифіковану азбуку, тобто в галицьке письменство вперше впроваджено живу українську мову.

Йосиф Лозинський, прихильник абицедла в руській мові, виправдовуючи урядову заборону „Русалки”, твердив, що її треба було спалити вже за самий правопис.

Полемікою і проблемою з правописом ми підходимо до питання видання „Русалки Дністрової” в Буді.

Друкування „гражданкою” у Львові було фізично неможливе – це підтверджує сам Вагилевич у своєму листі М. Погудіну (13 грудня 1836 р.): „Слово я тепер післав до печатання у Будим, город на Угорщині (Г. Петровичу), бо у нас нема гражданських черенок (типографічний шрифт).”

Не другорядний факт, що умови для друку в Угорщині були набагато сприятливіші. Тут діяв один із центрів слов'янського відродження, особливо сербського (Сербська Матица 1826 р., Сербський літопис 1825 р.). Угорська цензура була ліберальніша, а для упорядковців було головне обійти львівську цензуру.

Рядки протоколу допиту М. Шашкевича за 14 червня 1837 року торкаються видання „Русалки” в Буді.

Питання: „Які були ваші наміри при опублікації цього збірника, чому не віддали його друкувати тут, а в Угорщині через тамошню цензуру?”

Відповідь: „Я думав згодом видати інші твори духовного змісту, але спочатку хотів знати думку громади відносно мого писання і в моїй подальшій роботі використати як директиву зроблені з цього приводу нагадування і зауваження. Те, що книжечка надрукована в Угорщині, сталося виключно з волі збирача Головацького. Він організував видання там, де йому обійшлося дешевше. Що стосується цензури, то малось на увазі, що оскільки ця книжечка повинна була друкуватися не за кордоном, а в Австрійській державі, і тамтешня цензура також підлягає тим самим принципам цензурування, як і наша.”

Відповідь Шашкевича досить чітка, тільки не відповідала дійсності. Шашкевич добре знав, що угорська цензура лібераль-

ніша, як львівська чи віденська, про це свідчать його слова до Головацького: „Коли не можна друкувати руської книжки у Львові, – то повезем її до Відня, а коли там не пустять на світ Божий, то лишається іще свободна Угорщина”. У вислові „свобідна” Шашкевич мав на увазі угорську цензуру.

Львівський цензор задав запитання, хто готував збірник і складав народні пісні, оповідання, а також на чиї гроші це робилося і хто переправляв збірник до друку в Угорщину.

Відповідь Шашкевича: „Цей збірник склав не я, а Яків Головацький, слухач 1-го курсу теології, котрому я передав багато статей. Він же передав тамошній цензурі для перегляду і організував його видання, на яке обіцяв також внести частину витрат”.

Якщо вірити листам Якова Головацького, то в них ми бачимо розбіжність з відповіддю Шашкевича на допиті. За словами Головацького, за видавничі витрати альманаху відповідав Шашкевич, котрий зплатив 20 дукатів, позичених у священника Івана Авдиківського, основну частину коштів покритв меценат справи галицького відродження, директор Коломийської школи Микола Верещинський.

Це наводить на думку, що скоріш всього існувала попередня домовленість між членами Трійці, а саме – Головацький візьме на себе відповідальність за впорядкування та видання „Русалки Дністрової”, адже факт його перебування в Пешті і його зв'язки з видавництвом неможливо було скрити.

Цим сами ми підійшли до питання ролі Головацького у виданні альманаху в Буді.

У 1835 році Яків Головацький прибув до Пешта вчитися. Швидко здобув прихильність сербської громади, особливо подружився він зі студентом Пештського університету Георгієм Петровичем, який тоді студіював право і економіку, належав до сербської еліти (син лікаря), був другом угорського цензора. Ще в Пешті Головацький домовляється про видання української книжки. Повернувшись з Пешту, докладно розповідає Шашкевичу про можливості видання „Русалки” в Угорщині.

Через листування з Петровичем Головацький з'ясовує реальні можливості, і в зв'язку з тим, що термін до початку видання був коротким, „Руська трійця” спішно упорядковувала збірник, замінивши назву „Зоря” (раніше заборонене цензурою видання) на „Русал-

ку Дністровую”, внесли певні зміни, які не були надто радикальними. 4 вересня 1836 року Головацький переслав рукопис Г. Петровичу, 6 жовтня угорський цензор Нодь підписав його до друку. В кінці грудня цього ж року альманах був готовий, але датований він 1837 роком.

Розглянувши дерево родини Шашкевичів виявляємо, що коли в Буді видавалася „Русалка Дністрова”, саме тоді відбував військову службу Антін Шашкевич, рідний брат Маркіяна. На час виходу альманаху він мав 20 років. У 1850 році одружився з Юдітою Берич, донькою відомого сербського патріота (мали шестеро дітей). Помер у чині капітана (1875 р.). З листування сина Маркіяна Шашкевича Володимира дізнаємося: „Мій стрий сидить у Будимі, де має красну маєтність, складаючись з трьох кам'яниць, винниць, вілли, огородів і т.д.” Виходячи з цього можна зробити припущення, що не один Яків Головацький спричинився до видання „Русалки Дністрової”. Скоріш за все Антін Шашкевич, маючи зв'язки з сербами і велике коло друзів, теж був посередником у виданні альманаху.

Розглядаючи цензурні митарства альманахів „Зоря” і „Русалка Дністровая”, М. Грушевський схильний вважати, що причиною цього було, підозріле ставлення австрійської адміністрації, яка мала чимало клопоту з польським національним рухом, тому побоювалась нових ускладнень з пожвавленням українського суспільного життя. З підозрою ставилися до всіх проявів панрусизму, мовляв, русини Галичини схилиються до Росії. Напевно тому цензор Венедикт Левицький на конфіскованому примірнику написав (*dam-natur*) – „підлягає забороні”.

Митарства альманаху не закінчуються і після конфіскації. В угорському державному архіві я знайшла листування Павла Недоклунського, заступника цензора греко-католицьких книжок, до Королівського цензурного управління. Лист датований 6 червня 1838 року, тобто більш як через рік після виходу в світ „Русалки Дністрової”. У зв'язку з тим, що альманах стояв у списку заборонених книг в Австрії, Недоклунський отримав завдання перевірити зміст „Русалки” і підтвердити, що збірник пройшов попередню цензуру. Видно, що Львівська цензура хотіла добитися заборони розповсюдження „Русалки Дністрової” в Угорщині через Австрійське цензурне управління.

В листі він відповідає: „Твір „Русалка Дністровая”, виданий Університетською Королівською друкарнею, автором якого є Яків Головацький, проживаючий у Львові, перед друкуванням був цензурований, в ньому нічого такого не знайдено, що не підлягало б виданню”. Далі йде опис самого видання. В кінці листа Недоклунський ще раз підкреслює: „За міркуванням цензури, цей твір ні державі, ні церкві, ні моралі суспільства ніякої шкоди не робить, отже передається у вільне розпорядження автора”.

Цим самим ми підходимо до питання, яка доля спіткала це унікальне видання?

У 1837 році, в квітні, Григорій Петрович вислав основну частину тиражу до Львова (800 примірників). Решту примірників продавалися намісті. „Сербський народний лист” у квітневому номері привітав вихід „Русалки Дністрової” і тут же сповіщає читачів, де можна придбати збірник і скільки він коштує. Якщо вірити дворазовим свідченням Головацького, що „Русалка Дністрова” видана тисячним тиражем, то на волі залишилося 200 примірників. З протоколу слідства Шашкевич говорить про 800 примірників, і цьому тоді ніхто там не перечив. Виходить, Шашкевич знав про кількість конфіскованих книг, які потрапили в підвал львівської церкви Святого Юра і всі там згнили.

Питання про те, скільки примірників „Русалки Дністрової” уникло конфіскації, не другорядне, адже йдеться про вплив видання на культурний процес, передусім на подальший розвиток української літератури.

З листів Петровича ми дізнаємося, що декілька примірників він переслав до Відня, декілька до Праги, Земуна. Незначну кількість розкупили відразу на місці видання в Будимі.

Іван Головацький (брат Якова Головацького), займаючись літературною діяльністю, у серпні 1841 року перебував в Пешті, звідти писав братові: „Від г. Поповича відправляєм Русалку Дністрову – 170 екземплярів. Не знаю, чи всі що Петрович мав (но тільки всіх зіставити, крім тих, що г. Надєждін із Москви скільки на показ взяв). Напиши, що маю з ними ділати. Я думаю кой-то, як через границю перекрасти.”

Видно, що частину із них І. Головацькому вдалося переправити. В усякому разі примірники „Русалки” були і в Галичині. Наприклад, Іван Франко згадував, що заборонені в його гімназіальні

роки „Русалку Дністровую” і поезії Шевченка він нелегально позичав у професора Верхрадського.

На сьогодні із зібраних відомостей знаємо про 40 примірників у світі. В бібліотеці університету зберігся примірник „Русалки Дністрової”, подарований Г. Петровичем. Цей примірник оригіналу „Русалки Дністрової” знайдений мною у 1997 році в архіві бібліотеки ім. Лоранда Йотвоша. Нині маємо 7 „Русалок Дністрових” – першодрук (Будима, 1837) і шість перевидань: Тернопіль (1910), Київ – 3 рази (1952, 1972, 1987), Філадельфія (1961), Вінніпег (1987).

Незважаючи на суцільні перешкоди, „Русалка Дністровая”, хай і з запізненням, таки дійшла до людей, принаймні до інтелігенції, виконала свою місію – започаткувала процес становлення нової української літератури на західних землях України, і цьому ніхто уже не міг перешкодити.

БІБЛІЙСЬКІ МОТИВИ В ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Тібор Бароті – Наталя Шайтош

Постать Лесі Українки уособлює в собі вершину українського літературного мистецтва межі XIX–XX століття. Вона працювала у всіх літературних жанрах: писала вірші, поеми, драматичні та прозові твори, займалась літературною критикою, а особливо велика її діяльність та заслуга, як літературного посередника, виявилась в літературних перекладах.

Історики літератури сприймають письменницю як продовжувача, але в той же час, і як оновлювача народної традиції, яка є головним джерелом української національної літератури з часів Тараса Шевченка. Одночасно її можна вважати – разом з іншими письменниками та поетами початку XX століття такими як М. Вороний, В. Винниченко, М. Коцюбинський та інші – першим, а може і найвагомішим представником нових, модерністських течій початку століття. Хочеться до цього ще додати, що не дивлячись на палаючий внутрішній бунтарський дух та революційний ентузіазм поетеси, вона залишається в рамках традицій, які визначають українську поезію другої половини XIX століття.

Леся Українка своєю короткою творчістю (1871–1913) виступає як продовжувач основних традицій народності, але у своїй основі є більш радикальною поборницею національного та соціального звільнення України.

Родоначальний вольнолюбної поезії, пророк національної незалежності України Тарас Шевченко своїми ідеями та корінням наближений до громадсько-патріотичного пафосу Французької революції і основні мотиви пісні цієї революції – Марсельєзи – у деяких місцях звучать і в творах українського поета, наприклад, як у славнозвісному "Заповіті" (1845):

"... а до того
Я не знаю бога.
Покохайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом."¹

У вірші Тараса Шевченка "*Пророк*" (1848) сумне, рабське положення змальовується як слідство зради Богу, як божя кара:

"... І лукаві!
Господню святу славу
Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзились!
І мужа свята... горе вам!
На стогнах каменем побили.
І праведно господь великий,
Мов на звірей тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми покопаль.
І роде лютий і жестокий!
Вомісто кроткого пророка...
Царя вам повелів надать!"²

Провідним мотивом всього творчого шляху Лесі Українки є вираження елементарного, стихійного бажання волі та незалежності. У ліричній поезії такий потяг поєднується з вищезгаданим вже мотивом та образом французької революції. У вірші 1890 року "*Мій шлях*" ми читаємо:

"Я там *братерство, рівність, волю* гожу
Крізь чорні хмари вгледіти бажаю, -
Тих три величні золоті зорі,
Що людям сяють безліч літ вгорі..."³

---

¹ Тарас Шевченко: Кобзар. Київ, "Дніпро", 1987, с. 308–309 (всі подальші цитати будуть взяті з цього видання).

² Тарас Шевченко: там же, с. 417.

³ Леся Українка: Твори. Київ, 1971, с. 36 (всі подальші цитати будуть взяті з цього видання).

А вірші, що увійшли до циклу "*Пісні про волю*" (1905) мають просто войовничо-агітаційний характер, так як перший вірш починається словами:

"Ось вони йдуть. Корогва у них має,
наче вогонь. Наче дим наступає,
сива юрба..."⁴

Другий вірш цього циклу, так само як і його перший рядок, також є свідком того – уособлюючи собою своєрідний творчий переклад, переспів Марсельези:

"Чого марсельську пісню чути?
Хіба день слави вже настав?
Хіба розірвані пути?
Хіба тиран вже з трону упав
Де зброя, громадо?
Де військо в рядах?
Чиєю ж се кров'ю
Политий нам шлях?..."⁵

Серед віршів, які пронизані справжньою поезією, нерідко ми зустрічаємо твори революційно-ідеологічного пафосу. Тому зовсім не випадково, що ми не можемо погодитись з думкою автора монографії про українську літературу Оксаною Пахльовською, котра трактує два ранніх драматичні твори Лесі Українки, які ми теж будемо розглядати у своїй статті. Мова іде про дві драми – "*Одержима*" (1901) та "*В катакомбах*" (1906). До теми часів раннього християнства Леся Українка звертається і у драмі "*Адвокат Мартін*" (1913), але з проблематикою "ідеологія-релігія", про що згадує Оксана Пахльовська у своїй монографії, ми зустрічаємося тільки в перших двох драмах. Роблячи аналіз драми "*В катакомбах*", Оксана Пахльовська обстоює сторону раба, який бунтує проти християнської громади, яку переслідує римська влада, яка бачить в зображенні розпаду першого Риму відблиски, бажаного поетесою,

⁴ Леся Українка: там же, с. 215.

⁵ Леся Українка: там же, с. 216.

кінця третього Риму. Оксана Пахльовська бачить в описаному конфлікті, що для Лесі Українки християнство вже на початковому етапі виникнення є не стільки вірою, а скільки ідеологією. З нашої точки зору ідеологічність можна бачити не в самому християнстві, в чистому вигляді, а в підході та в переконаннях самої поетеси. В драмі "*Одержима*" Оксана Пахльовська позицію головної героїні Міріам вважає втіленням християнської поведінки "виразом людської димензії віри",⁶ втіленням по справжньому, по християнському поняття любові. Історик української літератури вірно пише про те, що Леся Українка ставить під сумнів "дієслова Російської імперії, Православ'я та традиції духу народництва",⁷ але треба тільки додати, що в цьому протиборстві традиційним цінностям східного християнства та, спираючись при цьому на традиції та дух французької революції – яка стратила монарха, розгромила церкви та почала гоніння на релігію та духовенство – передбачає сумні та аналогічні події, які відбулися вже після смерті поетеси.

Сама назва драматичної поеми "*Одержима*" та вказана в ремарках місцевість "берег Гадаринського озера" переносять читача та глядача до історії Євангелії. Читаючи цю драму на думку приходить історія про оздоровлення двох біснுவатих в Тересінській країні із 8-ї глави Євангелія від св. Матвія (вірші 28–33). Події драматичної поеми відбуваються також у біблійських місцях, а час, який охоплює драма – це час від історії про двох біснуватих аж до смерті та воскресіння Христа. У цій поемі в ролі біснуватої виступає Міріам, яка зустрічає самого Спасителя, але після цієї зустрічі не відбувається аналогічне євангельській історії, сцілення одержимої, не відбувається так званий езорцій. Одержима, завдяки зустрічі з Месією, не одержує містичність, тобто причастя до істини Христової, а відстоюючи свою людську правду, – і не приймаючи божественної істини – своїм жертвним вчинком, самопожертвою, яка витікає з невизнання всепрощаючої, жертвенної любові Христа до людини, хоче спокутувати людську підлість своєю, не менш жертвною любов'ю, але яка все таки не має всепрощаючий характер. І замість любові до ближнього, що базується на визначенні – її любов народжується з ненависті.

⁶ Oxana Pochlovsk: *Civiltà letteraria ukraina*. Carocci Editore, Roma, pp. 1104.

⁷ Oxana Pochlovsk: там же, с. 266-267.

Ідея драматичного конфлікту, який відбувається між героями поеми Лесі Українки – Месією та Міріам – виходить з протиставлення один одному двох заповідей, які вказані Господом як головні та взаємопов'язані. Але Міріам, сильно люблячи Месію, страшенно ненавидить "зłodіїв" ("так я узброєна в свою ненависть"⁸). Ненавидить "і ворогів, і друзів, і юрбу, отой народ безглуздий,... і той закон людський, що допустив невинно згинуть, і той закон небесний, що за гріх безумних поколінь вимагає страждання, крові й смерті соромної того, хто всіх любив і всім прощав. Умер він, зраджений землею й небом, як завжди, саодикий... даремно сльози лю і проклинаю все те, що він любив...".⁹ Даремно Месія нагадує Міріам свою істину:

Месія

"Я так сказав: хто мовить,
що любить господа, а брата ненавидить,
неправда то."¹⁰

Героїня драми Міріам, крім безмежної любові, не усвідомлює іншу дуже важливу, особливо в Православ'ї, підкреслено визнану сторону вчення Христа: його есхатологізм, що, за свідченням книги М. Бердяєва "Російська ідея", є основним початком не тільки російської релігійної філософії, а й всієї культури, яка виходить з Православ'я. В діалогах між Месією та Міріам, перший неодноразово вказує на есхатологічний характер взагалі християнського вчення:

Месія

"Вони сліпі, вони ще не прозріли,
самого слова мало їм для віри,
їм треба діла."¹¹

---

⁸ Леся Українка: там же, с. 375.

⁹ Леся Українка: там же, с. 381.

¹⁰ Леся Українка: там же, с. 376.

¹¹ Леся Українка: там же, с. 375.

Процитовані тут слова нагадують про написане у першому листі св. апостола Павла до коринтян, де він підкреслює всесильний характер любові (глава 13; нумерація – згідно Біблії):

4. Любов довго терпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається,

5. не поводить ся нечемно, не шукає свого, не рветься до гніву, не думає злого,

6. не радіє з неправди, але тішиться правдою,

7. усе зносить, вірить у все, сподівається всього, все терпить.

8. Ніколи любов не перестає. Хоч пророцтва й існують, – та знищуються, хоч мови існують, – замовкнуть, хоч знання існує, – та знівечиться.

9. Бо ми знаємо частинно, й пророкуєм частинно;

10. коли ж досконале настане, тоді знищиться те, що частинне.

12. Отож, тепер бачимо ми ніби в дзеркалі, в загадці, але потім – обличчям в обличчя; тепер розумію частинно, а потім пізнаю, як і пізнаний я.

Міріам не спроможна та й не готова прийняти запропоновану Месією точку зору любові, яка возвишає та змінює людину:

Міріам

"Всіх, окрім тебе, – се можливо.

Але *тебе* і *всіх* – се понад силу.

Та за що ж, за що ж маю їх любити?"¹²

Ця драматична подія і закінчується згідно наведеної вище цитати: з виключно людської, не маючи нічого спільного з божественною, любов може стати і ненавистю. І зовсім не випадково у кінці драми Міріам проклинає людей, проклинає своїх побратимів і, як наслідок цього, її забивають камінням. Останній монолог героїні, дивним чином, поєднує її жертвну любов до Месії з відмовою від щастя на небесах:

---

¹² Леся Українка: там же, с. 377.

Міріам

"Месіє! Коли ти пролив за мене...
хоч каплю крові дарма... я тепер
за тебе віддаю... життя... і кров...
і душу... все даремне!.. Не за щастя...
не за небесне царство... ні... з любові!
(Падає під градом каміння.)"¹³

Дія другої драматичної поеми Лесі Українки "*В катакомбах*" (1906) відбувається у другому столітті християнської епохи. Сюжет твору розповідає про християнську общину, яка рятується від переслідування зі сторони влади, для проведення своїх богослужінь збирається в римських катакомбах, де і з'являється неофіт-раб. Він дуже незадоволений своїм соціальним положенням і шукає спасіння, точніше – вихід із свого положення. Незабаром він вступає у дискусію з єпископом, а також і з іншими членами християнської общини. Він не може змиритися з словами єпископа, які той сказав з нагоди смерті одного з членів общини, який був при житті рабом:

Єпископ

"Наш брат був на землі рабом поганським,
тепер він раб господній, більш нічий."¹⁴

Неофіт-раб не може змиритися з цими словами і відповідає:

Неофіт-раб

"Господній раб? Хіба ж і там раби?
А ти ж казав: нема раба, ні пана
у царстві божому!"¹⁵

З цього діалогу розвивається подальший конфлікт, що весь час загострюється, і неофіт-раб, незадоволений перспективами нової релігійної ідеї, нового християнського вчення про свободу, остаточно пориває з общиною.

---

¹³ Леся Українка: там же, с. 388.

¹⁴ Леся Українка: там же, с. 442.

¹⁵ Леся Українка: там же, с. 442.

Конфлікт між єпископом та неофітом–рабом виходить з їх різного, протилежного розуміння життя, загробного життя, а також – волі, свободи людини. Єпископ протиставляє євангелійське вчення про волю, і посилаючись на його досягнення як на духовний початок під час приходу царства Божого на землю:

Єпископ

"Покайся, нечестивий!

Візьми назад слова ті необачні,
бо гірш тобі на тому світі буде,
аніж на сьому. Хто на світі
не хоче царства божого вбачати,
той втратить і небесне царство боже
і буде вергнутий в геєну люту,
де племін невгасимий, плач і скрегіт
і де робак довіку точить серце."¹⁶

На слова єпископа неофіт–раб відповідає, що і його теперішнє життя – це нікчемне існування, але у біблійській обіцянці також не бачить запоруки спасіння, тому що бути "рабом господнім" не сулить для нього ніяких змін:

Неофіт–раб (*палко*)

"Ні, не покаюсь. Ти, старий, даремне
мене геєною лякаєш. Маю
геєну ту щодня і щогодини,
навколо себе чую плач і скрегіт,
щодня мені робак той точить серце.
То ж він мене привів сюди до вас
Шукати правди, волі і надії.
А що я в вас найшов? Слова облудні
І марну мрію про небесне царство
та про царя єдиного в трьох лицах,
що над панами нашими панує,
а їм дає над нами панувати
від першого до другого пришествя,
а може, й далі. Може ж, і по смерті

---

¹⁶ Леся Українка: там же, с. 457.

у тім небеснім вашім царстві божім
довіку буде так, як тут до часу..."¹⁷

Наведена цитата, як і багато інших текстів Лесі Українки мимоволі асоціюються з творами – звичайно дещо у видозміненому вигляді – російської класичної літератури, як наприклад, з віршем "Елізія" К. Батюшкова, або з словами героя пушкінського вірша "Бал во время чумы", який також бунтує проти правди священника.

---

¹⁷ Леся Українка: там же, с. 458.

LESZJA UKRAJINKA EGYIPTOMI KÖLTÉSZE

Grigássy Éva

Kedves Hallgatóim!

E hevenyészett beszámoló csupán ízelítő abból a 25 évi munkából, mellyel Leszja Ukrajinka egyiptomi költészetét igyekeztem feltárni az egyiptológia szemszögéből, és követni a költő nyomdokait a legendás afrikai országban, ahol valamikor a Napisten uralkodott és éltető melegét azóta is tetés marokkal ontja hajdani birodalmára. S külön öröm nekem, hogy erre első ízben épp itt, Szegeden, a Nap városában kerül sor...

1909 őszén egy jó módú ukrán polgárasszony érkezett két fiával a Kairó közelében lévő Heluánba, a tuberkulotikus betegek Mekkájába. Az anya nagy gondban volt: kisebbik, gimnazista fia számára keresett korrepetitort. De rövidesen tudatta az otthoniakkal, hogy hálstennek, van itt a gyógyszállóban egy pénzsűkében lévő ukrán úrinő, aki több idegen nyelvet beszél, úgy látszik, az irodalomban is járatos és elvállalta a fiú tanítását... Mekkora döbbenet volt, mikor egy nagynéni válaszeveleéből megtudták, hogy az alkalmi házitanítónő nem más, mint a híres költő – Leszja Ukrajinka.

Az akkor 15 éves Mikola Ohrimenko szerencsénkre a rangos neveltesű ifjancok szokása szerint naplót vezetett és ennek köszönhetjük, hogy később megírta visszaemlékezéseit a Leszja Ukrajinkával együtt töltött néhány hónapról, közös élményeikről a kenes forrásáról és a bársonyos levegőjéről nevezetes Heluánban, ahová a világ minden tájáról sereglettek a gyógyulni vágyók. Leszja is itt keresett menedéket a számára akkor már pusztulást jelentő orosz téltől, a család mindent latba vető anyagi összefogásával, élete utolsó három évében. De egyre súlyosbodó csonttuberkulózisán, sajnos, már Rá napisten sem segíthetett. 1913 tavaszán, a hazafelé tartó hajón Olga Kobiljanszkához írt leveleében fájdalmasan búcsúzik az aranyló Egyiptomtól, melyből oly keveset láthatott...

Amikor Ukrajinka egyiptomi versei 1971-ben az Európa Könyvkiadó megbízásából íróasztalomra kerültek, nem ismertem sem Ohrimenko memoárját, sem Leszja leveleit. Az életéről is csak annyit tudtam, amennyit egy szerény válogatás előszava tartalmazott. Szükségtelen részleteznem, milyen helyzetben volt hazánkban sokáig az ukrán irodalom. S amikor a hatvanas évek végétől valahára ukránból fordíthattuk az ukránt, bizony, vaktában ta-

pogatóztunk, pusztán arra hagyatkozva, amit a művek vallottak önmagukról. Mondandómban előrefutva, meg kell jegyeznem, hogy jórészt a teljes életművek és a szakirodalom hozzáférhetetlenségének máig is égető gondja okozta, hogy egyiptomi kutatásaim negyed évszázadig elhúzódtak.

Ukrajinka egyiptomi versei nem véletlenül kerültek hozzám. Ezidőben szántam rá magam egy járatlan útra: eltökéltem, hogy egyiptomi eredetiből szólaltatom meg a fáraókori himnuszköltészetet, egyszerre téve eleget a tudományos hitelesség és a költészet elvárásainak. És attól fogva, hogy biflázni kezdtem az óegyiptomi grammatikát és körmölni a hieroglifákat, a kiadó rám bízta minden olyan ukrán mű fordítását, amely valami módon kapcsolatban állt az ókori Egyiptommal. Franko Mózesétől kezdve Janovszkijnak "A hajószobor" című regényéig. S mert egy műfordító életében is lehetnek csodák, Leszja egyiptomi verseinek fordítása egybeesett első egyiptomi tanulmányutammal. Egyszerre mélyedhettem bele az óegyiptomi himnuszokba és abba az egyiptomi ihletésű költészetbe, amelyről ma már biztosan tudom, hogy a világirodalom drága kincse.

De akkor, ismereteim kezdetén, iránytű nélkül még sokmindent nem tudhattam. Így azt sem, hogy első kairói szállásom utcáját akár Leszja Ukrajinka utcának is nevezhetnék, hiszen ez vezetett a heluáni kisvasút állomásától a Múzeum és a belváros felé. Leszja mindhárom egyiptomi útja alkalmával ezen az utcán jött és távozott, s az ablakom előtt haladt el, ha néha-néha ellátogatott a városba. Nem tudhattam, hogy Heluánban három lakhelye volt: az Antonio panzió, ahol pár napnál tovább nem tudta elviselni az angol s a majmoló angломán vendégek modorosságát, a Hotel Continental, ahol viszont a lépcsőjárás esett nehezebbre, s végül a Villa Tewfiq, ahol szobáiból – az utolsónak azóta pontos berendezését is ismerem – átlátott a Nilus túlsópartjára, a piramismezőig. Ide tért vissza még két ízben és ez a nyugvópont segítette hozzá legérettebb művei létrehozásához, emberi és alkotói hitvallása végső megfogalmazásához. Mindezt azonban csak jóval később és sokáig csak a véletlen folytán tudhattam meg. Emlékezem, a Villa Tewfiq neve bukkant fel először...

Egyiptomi tanulmányutaim tehát az évek során összekapcsolódtak Leszja nyomdokainak kutatásával. Az alexandriai kikötőtől kísértem útját, a partraszállástól az ódon utcákon át a pályaudvarig. Nyilván fiákerre szállt poggyászával, a cicomás lovashintók ma is ott sorakoznak a város forgalmasabb pontjain. Az ő szemével próbáltam követni a vasút menti deltavidéki tájat, a sok-sok háznyi magas, vályogból vert, fehérre meszelt galambdúccal, s

a búcsúlevelében említett vetés hullámozó arany tengerét. Kairóba érve újabb fiáker, elrobognak az ablakom előtt. A kisvonat fűttyent s a végállomás – Heluán.

Abban a reményben mentem oda először, hogy Heluán valamiképp megőrizte annak a költőnőnek az emlékét, akinek neve megtalálható a kairói könyvesboltok minden valamirevaló lexikonjában. De csalódtam. Heluánban is. Virágzó gyógyfürdő helyett gyári lakótelepet találtam. Az ormótlan kockaházak között már csak imitt-amott bújt meg egy-egy omladozó, romantikus villa, s a kénes vizű medencében is csak helybeli lurkók lubickoltak. A szabvány-szocializálódás megfosztotta a világot egy olyan gyógyfürdőtől, ahová – A. Benedetti szerint – már a fáraók is kivezényelték katonáikat, egészségük karbantartása végett. A város szélén – kimondani is szörnyű – cementgyár létesült. Szürke porfelhő csügg ma Heluán fölött, megüli az egykor bársonyos levegőt, rátelepszik a lakosság tüdejére. S e rémálom betetőzéseként a cement alapanyagát abból a kőbányából termelik ki, ahonnan sok ezer éve a piramisok fedőlapjait szállították. A Leszja-korabeli nemzedék kihalt s a cementgyáriak mintha elvesztették volna kapcsolatukat városuk múltjával. Ráadásul a heluáni bolyongások korántsem voltak veszélytelenek. Az egyiptomi–izraeli háború alatt fegyveresek álltak őrt minden utcasarkon, s könnyen ráfogták a puskát a gyanús elemekre. De még legutóbb is fél napig élveztem kísérőimmel együtt a heluáni rendőrség vendégszeretetét, láncravert rabok szomszédságában.

A permanens reménytelenségnek két esemény vetett véget szinte egy csapásra. Megjelent Aldo Benetti tudós szerzetes könyve Heluán történetéről, és megalakult a Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület. S itt mély hálaival kell megemlítenem Hartyányi Jaroszláva nevét, aki ukrainai kapcsolatait mozgósítva, az ország minden részéből megszerezte azt a tucatnyi forrásművet, ami nemcsak a helyszíni kutatásokat sarkantyúzta meg, de lehetővé tette, hogy immár egyiptológiai rálátással értékelhessem és kommentálhassam Ukrajinka egyiptomi költészetét, mellyel a szakma adós maradt, s az utolsó három év alkotói termésében felleljem az egyiptomi örökséget és a közvetlen jelenlét többletét. Ma már befejezéséhez közeledik az a kétnyelvű kötet, mely ebből a szemszögből kívánja láttatni Ukrajinka életművének ezt a figyelemre méltó motívumát.

Az óegyiptomi ihletettségű versek világirodalmi léptékben is kuriózumnak számítanak. Gondoljunk Shelley Ozümandiaszára, Schiller Szaiszi fátylára vagy az egymástól elszakított két obelisztk panaszára, amit Gautier

vélt kihallani a luxori és a párizsi kőszálakból. Ukrajinka egyiptomi verseit akár úgy is tekinthetnénk, mint ezek folytatásait. De mindjárt a legelsőnél feltűnik valami erőteljes, szenvedélyes hév – a legdinamikusabb hangvétel ez egész költészetében –, ami különösképp személyessé teszi a több ezer éves motívumokat, anélkül, hogy az "én", mint olyan, egyszer is előfordulna. Az írott emlékekből nem derül ki, mikor és miként fordult Egyiptom felé. Tudjuk, hogy az ukrán értelmiség nagy műveltséggel rendelkezett. A Koszacs család baráti körének szinte minden tagját megtaláljuk a lexikonokban. Leszja is szigorú, klasszikus tanulmányokon nevelődött, műfordítói érdeklődése a latin és görög auktorok mellett az indiai Veda-irodalomig terjed. Az orientalista Krimszkij Leszja hallatlan tudományos igényességéről beszél, sőt azt is tudjuk, hogy már 19 évesen ókori kultúrtörténet megírására készült, Ménard és Maspero nyomán. Tudjuk, hogy könyvespolcán ott sorakoztak az első nagy egyiptológusok művei, s el is tudjuk képzelni, hogy valaki vasakarattal megtanul minden megtanulhatót. De Leszját ezen túlmenően éppen a megtanulhatatlan fémjelzi. Egyiptomi költészetének is, mint egész írói megnyilatkozásának alapvető, humánus ismérve, hogy a hatalommal szemben a nép mellett foglal állást, Egyiptom királykolosszusaiban a nép alkotóerejét véli megtestesülni. S az egyiptomi nép minden megpróbáltatáson túlsegítő életvidámságát énekli meg utolsó, harsogó színekben pompázó egyiptomi versében, a "Titkos ajándék"-ban.

Ez a költészet két fejezetre oszlik. Az első a századfordulóra tevődik, amikor Leszja még nem sejtí, hogy egyszer Egyiptom földjére lép. Fantáziája az óegyiptomi történelem varázslatos színpalái közt kalandoz, és ekkor születik remekművű romantikus elbeszélő költeménye, mellyel új lapot nyithatunk a világirodalomban. Címszereplője Rá-Meneisz – a Nap lánya –, képzeletbeli királynő, akit holtában is épségben megőriznek a Napisten sugarai, ám elpusztítja az emberi mohóság s a természet törvényeit semmibe vevő kultúrbarbárság.

Lássuk hát a homéroszi hexameterben megformált, még élő Rá-Meneiszt...

Rá-Meneisz, a királynő, ősei lánya, kevély volt,
szép s iszonyú, épp mint az arany kígyó, Ureusz, mely
körbeölelte Egyiptom, e két ország koronáját.
Gyémánt homloka volt, két szép szeme éji rubinkő,
kedve, akárcsak a bővizű Nílus szertelen árja,

titkos forrását melynek még senki se látta.
 Szörnyű hatalma olyan, mint forró Afrika napja,
 száguldó számum, mely után még rom se maradhat.
 Isteni diccsel övezte a templom ölen koronája,
 őmaga volt valahány istennő gránitalakja,
 kőbecsikart arcával ezernyi sziklakolosszus
 állta körül birodalmát, szerte a vad sivatagban
 és az egyiptomi hárfák húrjai zengve dicsérték
 messzi Egyiptom egyetlen birtokosát – a királynőt.

És lássuk most a temetését, mely átütő erejével olyan, mint egy szikla-
 sír megelevenedett falképe...

Balzsamosan, pólyába tekerve feküdt a királynő,
 arca aranyja fakó, mint halovány elefántcsont,
 homloka mentén ott ragyogott most is koronája,
 a kettős diadém s Ureusz kígyó, szinaranyból.
 Rá-Meneiszt bíbor bárkába emelték
 s vitte-sodorta a sárga folyó, a titokzatos és szent
 Nílus, időtlen ölen ringatva szelíden.
 Szólt az ezüst szisztrum, zengette seregnyi fehér pap,
 éjszinű rabnők sírtak nagy zokogással,
 köntösüket szaggatván, vérig marva a testük, –
 bíbor cseppek hulltak alá a sárga folyóba.
 Bongtak a hárfák, büteli dalt dúdoltak a szűzek,
 csüngött, hajlott sok haloványkék lótusz aléltnak,
 s mint a Nap, úszott lassan a bíbor bárka nyugatnak...

És mivé lett a büszke királynő, kinek ereklyéjét évezredek múltán el-
 kótyavetyélték az arab kufárok egy tengerentúli északi országnak. Leszja egy
 verssorral odasuhint a múzeumrendszer álságának: "És mi a múlté, várja e
 lak – sírboltja a múltnak!"

Majd a kökoporsó fedelét felemelték...
 És mit láttak? Balzsamtól rökönyös, kusza pólyát,
 sárgult csontokat, szürke porát csak a hajdani testnek,
 s ében hajmaradékot. Közte homálylott
 búsan Egyiptom, a két ország kettős koronája
 s szikrázott Ureusz kígyószeme rajta, rubinból.

Jaj, a hideg, jaj, a pára megölte az ősi királynőt,
 bár évezredek óta feküdt az egyiptomi fényben
 s el nem enyészett, áldva, megóva a nap sugarával.
 Déli Nap istene, Rá, nem uralkodik északi tájon,
 pusztító hidegek s részvétlen köd birodalmán.
 Így tért vissza a földre a gőgös Rá-Meneisz.

Leszja e csodálatos elbeszélő költeményben a művészet erejével transzplantálódott az ókori Egyiptomba, sőt, talán ő maga volt a maradandóságra szánt és pusztulásra ítélt Nap leánya...

Ámde nyolc évvel később, az alexandriai partraszállástól kezdve a romantikus képzelet helyébe a valóság lép. Az eleven Egyiptom tárul szeme elé, ahol együtt él múlt és jelen s a romjaiban is hatalmat sugárzó körngetégek mintegy kulisszái a századeleji muszlim és nemzetközi forgatagnak. De Leszját a valóság is lenyűgözi. Olyannyira, hogy nem távolodik el tőle többé a fáraókorai álomvilágba. Már első ottléte alatt megszületik különös versciklusa, melyben horizontális egységbe fogja az ókori és a korabeli Egyiptomot. E téren és időn túli áttekintés csak keveseknek, a szellemiség igen magas fokán adatik meg.

"Tavaszi Egyiptomban". Mitől különös, sőt különleges ez a mindössze hét versből álló, szerénynek tűnő versciklus? Leszja bizonyára tudta, milyen nagy szerepe van az óegyiptomi teológiában és a képi ábrázolásokban az élet lehellestének, melyet az istenek az anch hieroglifával, az életet jelentő fonottkarú keresztrel nyújtanak az emberi orr felé. Tudatosan, vagy valami szubsztilis megérzésből Leszja ezt az életadó, ám hevével pusztítani is képes lehellestet teszi ciklusa tárgyává. Ez a verssorozat a szélről szól, a fuvallattól a számumig, s a szélcsendről, mely maga a halál. Az "Afra" című vers a halotti csend zsoltára. Itt Egyiptomnak olyan sajátos természeti jelenségével találkozunk, melyet az átlagérzékelés észre sem vesz. De a semmivé olvadó némaság áhítatát szentségtörő hangzavarral töri meg a brutális jelen: ne feledjük, 1911-et írunk, amikor Egyiptom a török szultán, a helyi alkirály és az angol hatalom hármasságát viseli...

Csend... A határ oly béna, akár a halott vizek öble,
 lám, a banán legyező-koronája sután meredez,
 tárt levelét a mimóza feledte, a fénybe fürödve,
 álma se kél, csak alél...

Jaj, honnan e nesz?

Trombitaszó közeleg, dob szaporázza rekedten.
Hé, riadó!

de miért? E ricsajt ki kívánta vajon?
Mít neki! döngve-dübögve, Egyiptom hogy belerengjen,
zúdul a Nilus-parton a hős angol hatalom!
Ámde mögötte a csend, mint titkokat óvó
templomok szárnyas függőnye, összeborult,
s kókad a pálmák lombja aszottan, mint henye kóró,
mint mire ádáz istenkéz büntetve lesújt.
Már hamuszürke az ég, mely a hőségtől kifehérlt,
hamvad a nappal utója, s az éjtelen éj beköszönt.
Fény sehol – és a sötétség árnyai félnek
szegni e tikkadt csendet, csillag sincs odafönt.
Végtelen űr a világ. Belenémul az esti madárdal,
Szerte riasztó, nagy denevérek halk hada leng,
mintha a hallgató éji ígéket hirdetné puha szárnnyal,
bársony röpte nyomán mindjobban mélyül
a csend...

Most pedig felidézem Önöknek azt a verset, mely a cikluson belül töményen tartalmazza mindazt, amit Leszja egyiptomi költészetéről elmondtam. Itt a mitológia szimbolikus istenalakjai ötlenek fel a jelen természeti összecsapásában. A hírhedt ötvennapos, pusztító homokvihar, a hamszin, a sivatag gonosz, ősi istenének visszatérő szelleme, a testvérgyilkos Széthé, aki kárörvendő diadallal emlékezik a gyászoló Izisre, Ozirisz testvér-hitvesére, és Hamszin képében a Nap kioltásával mintegy megismétli egykori gaztettét.

A Hamszin-Széth diadalával záruló vers apokaliptikus aggodalmat rejt. De a filozófián edzett Leszja tudja, hogy az örök birokban álló élet és halál egyformán legyőzhetetlen és következő verse már a sivatag gyöngéd, vigasztaló lehelletét serkenti fel.

A vörös Hamszin át- meg átszilajlik
Egyiptomon, emésztő szomszár szítja,
homokba sújt szikkadt, aszályos szárnya,
parázs lehelletének árja perzsel.
Mi barbár dáridó! sípok jajával
sívít a száguldó homok, kitörve
bús bénasága néma börtönéből.

Ezer szemernyi sziklarög dobol.
 Hódoló táncot Hamszinnak ki lejt
 amott, a sárga, szemverő homályban?
 miféle sejtett fátylak lenge selyme
 suhog, lebeg, kerengve körbe-körbe?
 Rejtelmesen rianó szél-leányok,
 a zord, kietlen pusztá játszi népe?
 "Ne fürkéssz, idegen, mert megvakítlak!"
 S befedte Hamszin táncos, tünde árnyuk
 féltékenyen szárnyas lebernyegével.
 Mert nem láthatja szem. A jó arab
 a földre omlik pusztaszerte, épp mint
 imádkozáskor. "Arcra, úgy bizony!
 Ősistenek erőse, Széth vagyok,
 ki Ozirisz testét, a nemenyészőt,
 ízekre tépte s a pusztába szórta, –
 Ó, Izisz árva könnye hogy patakozott!"
 És emlékezvén, Hamszin felderül,
 a pusztá mintha fel, az égmagasba
 iramlana. S a sárga ég zenitjén
 kihúny a nap – Ozirisz szemefénye –
 s világát veszti az egész világ...

Kedves Hallgatóim!

Szívem szerint Leszja minden egyiptomi versét bemutattam volna Önöknek, beszéltem volna óegyiptomi műfordításairól, tervezett arab tárgyú novelláiról, az érdekesség kedvéért rivaldafénybe hoztam volna a "Advocatus Martianus" című dráma egyik epizód-alakját, a nagybeteg leányt, aki szintén az éltető Naptól, gyógyfürdők csodatevő vizétől várja jobbulását és tele halál-félelemmel, babonás kapkodással, mintha a halál gondolatát makacsul elutasító Leszja tudatalattijából kiszökő, színpadi figurává szelidített sikoltás volna.

Ukrajinka halálos ágyán egy egyiptomi tárgyú dráma vázlatát diktálja anyjának, melynek vége – egy naphimnusz lett volna.

**СВОБОДА ИЛИ РАБСТВО, СЛОВО ИЛИ ДЕЛО?
Об интертекстуальности значения «славы» в драме Леси Украинки
«Оргия»**

Оксана Ковальчук-Осинина – Тибор Бароти

Современный исследователь истории украинской литературы Оксана Пахлевская в своей, недавно появившейся монографии в главе, трактующей творчество Леси Украинки залог модернистических стремлений украинской поэтессы видит в ее бунте против традиций народничества, царской империи и православия.¹ Автор монографии, справедливо, вершиной художественных достижений считает драматические произведения украинской поэтессы, но анализируя их, О. Пахлевская совершенно игнорирует последнюю драму поэтессы, написанную в Египте в 1913 году, т.е. в год смерти автора – драму «Оргия». Между тем эта драма украинской поэтессы, способна открыть немножко отличающуюся от приведенной выше перспективу отношений Леси Украинки к творениям своих предшественников, главным образом к творчеству основоположника «народничества» Тараса Шевченко. Для более полного осмысления идейного содержания последнего драматического произведения Леси Украинки считаем необходимым указать и на скрытые, но существующие связи художественного миропонимания большой украинской поэтессы с крупнейшими представителями русской и мировой литературы – с Пушкиным и Гоголем. Мотивировкой, среди других аргументов, может служить тот факт, что в творчестве Леси Украинки мы находим аналогичное с Пушкиным явление, указанное в знаменитой речи Достоевского о Пушкине: явление протеизма, т.е. обращения к истории и культуре разных стран и народов, как это обнаруживается в тематике и сюжете драматических произведений писательницы. По аналогии с Пушкиным – в драмах Леси Украинки, за чужим сюжетом всегда звучит актуальное, свое, украинское содержание, как и в случае «Оргии», в основе которой лежит античный сюжет из греческо-римской истории.

---

¹ Оксана Пахлевска: Oxana Pochlovskaja. *Civiltà letteraria ucraina*. Carocci Editore, Roma, 1998, p. 662.

Как известно, создателем – «отцом» индивидуальной, авторской украинской литературы был Иван Котляревский. Год издания первых трех глав *«Енеиды»* Котляревского, этой шуточно-веселой, бурлескной поэмы – 1798 год – считается началом, годом рождения украинской литературы. Но первое выражение самостоятельного, отличающегося от русского, оригинального украинского взгляда на жизнь и ракурса ее изображения обнаруживается только в творчестве крупнейшего национального поэта Тараса Шевченко. Исследователь украинской истории и культуры Орест Субтельный пишет по поводу творчества Ивана Котляревского: ...«сам автор не отдавал себе отчета в том, что в языковом и литературном отношении его произведение явилось поворотным пунктом. Ему по-прежнему казалось, что украинский язык (который он очень любил и на котором продолжал писать) годится лишь для комических эффектов. В пригодности этого языка для «серьезной» литературы Котляревский так и не переставал сомневаться до конца своих дней.»²

Трактуя немножко далее – творчество Тараса Шевченко, О. Субтельный пишет о главнейшем открытии украинского поэта: «стало быть, незачем украинцам зависеть от великолепного в литературном отношении, но чужого русского языка – у них, украинцев, есть все возможности по-своему осмыслить важнейшие проблемы бытия. Так поэзия Шевченко по сути стала первой декларацией о независимости Украины – независимости литературной и интеллектуальной. Однако и круг интересов Шевченко, и влияние его поэзии, разумеется, далеко выходили за пределы сугубо литературные. Бывший крепостной никогда не забывал своих «знедолених братів.» Громоподобным тоном библейского пророка он обличал крепостников-эксплуататоров.»³

В дальнейшем, для рассмотрения и интерпритации драмы Леси Украинки *«Оргия»* будет иметь большое значение рассмотрение значения и функции пророка в стихотворении Шевченко *«Пророк»*, а также рассмотрение с точки зрения творческой позиции украинского поэта его отношения к своему крупному современнику – земляку, ставшему русским писателем, Гоголю. Орест Субтельный

---

² Орест Субтельный. Украина. История. Киев, 1994, с. 295 (Здесь и далее смотри ссылки на это издание.)

³ Орест Субтельный: Ук. соч., с. 295.

пишет по этому поводу: «Художественные достижения Шевченко поставили также под сомнение пример Гоголя и других подобных литераторов – украинцев по происхождению, которые полагали, что талантливый украинец, если он хочет завоевать литературную славу и успех, непременно должен стать русским писателем»⁴ (курсив наш).

Фигурирующая и в приведенных выше цитатах из книги историка культуры проблематика культуры, призвания пророка-национального поэта, а также выделенных курсивом «славы» и «успеха» является определяющей и проблематики, смысла драматического произведения Леси Украинки *«Оргия»*. Действие последней драмы поэтессы происходит в Греции, в городе Коринфе во время продолжавшегося уже в жизни нескольких поколений оккупации римской империей. Само собой разумеется, что исторический сюжет, взятый из истории классической античности, приобретает метафорическое значение, актуальное звучание, становившись выражением всегда и везде выражавшихся свободолюбивых стремлений Леси Украинки.

Аналогичные свободолюбивые стремления в лирике Леси Украинки получают боле прямое, лирически-непосредственное выражение агитационно-революционного характера, как в стихотворениях *«Мой путь»*, *«Предраассветные огни»*, в стихотворениях цикла *«Слезы-перлы»* (*«О милая родина! Край мой желанный!»*, *«В слезах я стою пред тобою Украина...»*, *«Все наши слезы мукой огневою...»*), в стихотворениях цикла *«Невольничьи песни»* и др. Указанные стихотворения, выражающие свободолюбивые стремления целой нации, как культурно-религиозного коллектива, воплощенные трибуном-лирическим героем, своим пафосом и содержанием несомненно восходят к радикальным идеям французской революции, выражениям и первым воплощением которых являются уже многие стихотворения основоположника «народничества» в украинской литературе: Тараса Шевченко. Окончание стихотворения Шевченко *«Завещание»* звучит как перефраза гимна французской революции, *«Марсельезы»*:

---

⁴ Орест Субтельный: Ук. соч., с. 300.

«... А покуда
Я не знаю бога
Схороните и вставайте,
Цепи разорвите,
Злою вражескою кровью
Волю окропите...»⁵

В своем стихотворении 1844 года «Гоголю» Шевченко, обращаясь к своему соотечественнику, ставшему русским писателем, задачу представления и выражения украинских национальных стремлений и интересов берет на себя: как бы распределяя роли, за Гоголем признает один смех, а за собой плач:

«Ты смеёшься, а я плачу,
Друже мой великий!»⁶

Присваивая себе плач, а Гоголю один только смех Шевченко как бы указывает на то, что выразителем основных украинских народных стремлений является *он* ведь душа народа – как об этом пишет и сам Гоголь в своей рецензии на книгу Максимовича «*О малороссийских песнях*» – выражается в народных песнях, где основным чувством (мотивом) являются грусть и тоска. С другой стороны, присваивая Гоголю смех, Шевченко как бы отодвигает Гоголя – с точки зрения жгучих, насущных проблем Украины на второй план, как бы уделяя ему место рядом с Котляревским, о котором мы выше привели цитату из Субтельного, согласно которой «ему казалось, что украинский язык годится лишь для комических эффектов».⁷

В своем стихотворении, обращенном к Гоголю, Шевченко перечисляет и причины своего плача, т.е. бедствия своей Украины:

...«Не услышит вольных пушек
Сторона родная.
Не зарежет батько любимого сына
За свободу, честь и славу

⁵ Тарас Шевченко: Кобзарь. Москва, 1954, с. 353.

⁶ Тарас Шевченко: Кобзарь. Москва, 1954, с. 271.

⁷ Орест Субтельный: Ук. соч., с. 295.

Своей Украины.
 Не зарежет, а выкормит
 Да царю на бойню
 И отдаст: «Примите, дескать,
 Нашу лепту вдовью.»
 Он отдаст царю-престолу
 Да немцам – собакам...
 Что же, пусть их!... А мы будем
 Смеяться и плакать.»⁸

Приведенная из стихотворения Шевченко цитата важна для толкования драмы Леси Украинки *«Оргия»*, как одна из важнейших идейно-литературных источников, традиций. Ведь кроме упоминания литературного аспекта («смех и слезы»), важного для украинской культуры, в приведенном отрывке изображается и основополагающий и в драматическом конфликте мотив предательства, отрицания прежде значимых, действенных культурных ценностей, регулирующих коллективное и индивидуальное поведение людей. Приведенное в цитате, случившееся в «стороне родной» – будь оно в отрицательной или в положительной форме – свидетельствует о предательстве, об отрицании когда-то устойчивых внутренних законов («Не зарежет... И отдаст...»), для пошлого настоящего не представляющих собой ориентира истинного, аутентичного поведения.

О постепенной потере аутентичных, внутри человека действующих законов и в результате окончательного предательства наступившем наказании пишет Шевченко в стихотворении *«Пророк»* 1848 года:

...«Но люди зlobны и лукавы!
 Они святую божью славу
 Растлили... и чужим богам
 Воздали жертву! Осквернились!
 И мужа свята... Горе вам!
 На стогнах камнями побили.
 И праведно господь великий,
 Как на зверей свирепых, диких,

---

⁸ Тарас Шевченко: Ук. соч., с. 271.

Оковы повелел ковать,
И тюрьмы тяжкие копать
И – род лукавый и жестокий!–
Взамен смиренного пророка..
Он повелел царя вам дать!»⁹ (Курсив наш)

Приведенные выше два стихотворения Шевченко – «Гоголю» и «Пророк» – связаны не только названием символа рабства – наказания: «царя», но и причинами, вызвавшими такое заслуженное положение, т.е. мотивом духовной и душевной низости, неблагодарности, пошлости и прежде всего *предательства*, с точки зрения культурно-религиозной самого низкого и преступного человеческого поступка.

Указанные мотивы художественного творчества, славы, истины, а также предательства и пошлости являются основными и в драме Леси Украинки «Оргия». В связи со сказанным Тарасом Шевченко о Гоголе и о гоголевском смехе надо отметить, что сам Гоголь в начале седьмой главы своих «Мертвых душ» характеризует свой творческий метод мотив «смеха» связывает с мотивом «слез»: «И долго еще определено мне чудной властью идти об руку с моими странными героями, озирать всю громадно несущуюся жизнь, озирать ее сквозь видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы!»¹⁰ И немножко раньше Гоголь с горечью указывает на причину непонимания своего «высокого, восторженного смеха»: ... ибо не признает современный суд, что много нужно глубины душевной, дабы озарить картину, взятую из презренной жизни, и возвести ее в перл созданья; ибо не признает современный суд, что высокий, восторженный смех достоин стать рядом с высоким лирическим движеньем и что целая пропасть между ним и кривляньем балаганного скомороха.»¹¹

Разница, разделяющая художественное миропонимание Шевченко от гоголевского миропонимания заключается однако не столько в их разном понимании комизма и смеха, сколько в их отличающемся друг от друга понимании *истины*, связанной с государственностью. Для Гоголя, аналогично с Пушкиным, «государ-

⁹ Тарас Шевченко: Ук. соч., с. 487.

¹⁰ Н.В. Гоголь: Собрание сочинений. Москва, 1978, Том пятый, с. 128.

¹¹ Н.В. Гоголь: Ук. соч., Том пятый, с. 127.

ственная истина» заключается в аристократическом монархическом принципе, как он об этом пишет в десятом письме своих *«Выбранных мест из переписки с друзьями»*: *«О лиризме наших поэтов»*. Известно, что вслед за трагическими событиями подавления декабристского восстания Пушкин, в стихотворении *«Стансы»* 1826 года мотивы *«славы»*, *«добра»* и *«правды»* связывает с именем царя Петра I, таким образом наставляя и побуждая современного ему наследника престола следовать деяниям великого предшественника:

«В надежде славы и добра
Гляжу вперёд я без боязни:
Начало славных дней Петра
Мрачили мятежи и казни.

Но правдой он привлек сердца,
Но нравы укротил наукой...

...
Семейным сходством будь же горд;
Во всем будь прашуру подобен...»

В приведенном выше отрывке из стихотворения Шевченко *«Пророк»* людей, растливших *«святую божью славу»* и убивших пророка называет *«злыми и лукавыми»*, сравнивая их со *«зверями дикими и свирепыми»*. Гоголь, в указанном выше вротом письме из восемнадцатой части *«Выбранных мест...»* пишет о справедливости высшего указания монарха и о порочном, несовершенном выполнении его *«внизу»*: «Вот уже почти полтора ста лет протекло с тех пор, как государь Петр I прочистил нам глаза чистилищем просвещения европейского, дал в руки нам все средства и орудия для дела, и до сих пор остаются так же пустынные, грустные и безлюдны наши пространства... Сверху раздавались иногда такие вопросы, которые свидетельствуют о рыцарски великодушном движении многих государей... Указ... есть не более как бланковый лист, если не будет снизу такого же чистого желания применить его к делу той именно стороной, какой нужно и какой следует и какую может

прозреть только тот, кто просветлен понятием о справедливости божеской, а не человеческой. Без того всё обратится во зло.»¹²

Приведенная позиция Гоголя отличается от пушкинской, ведь пушкинская аристократическая позиция поэта-пророка всегда представляет собой провозглашение божественной трансцендентной истины, и хотя знает о пошлости и испорченности *«толты»* – поэт-пророк резко отделяется от нее, зависит исключительно от одной высшей истины. Заканчивая свое итоговое стихотворение *«Памятник»* 1836 года, Пушкин пишет:

"Веленью божью, о муза, будь послушна,
Обиды не страшась, не требуя венца,
Хвалу и клевету приемли равнодушно
И не оспаривай глупца".

Свою творческую свободу Пушкин отстаивает, не хочет зависеть ни от царя, ни от народа, как об этом пишет в стихотворении *«Из Пиндемонти»* 1836 года:

«Никому
Отчёта не давать, себе лишь самому
Служить и угождать; для власти, для ливреи
Не гнуть ни советы, ни помыслов, ни шеи;...»

Муза Пушкина выполняя *«веленье божие»* не считает своей обязанностью заботиться о претворении в жизнь воплощенной в произведениях истины. Гоголь, в отличие от Пушкина, не может примириться с фактом, что *истина* не находит применения в жизни, и из-за этого реальность выглядит такой пустынной, бессмысленной, неодоухотворенной. Представляемая Тарасом Шевченко *«истина»* ближе к идеалам и стремлениям *«Кирилло-Мефодиевского общества»*, просуществовавшего всего 14 месяцев, привлечшего к себе лучших и благороднейших умов Украины. Орест Субтельный пишет о программе общества, разогнанного в марте 1847 года: оно призвало «перестроить все общество сообразно принципам справедливости, равенства, свободы, братства ... ликвидировать крепостное право и межсословные отличия... По мнению Костомаро-

¹² Н.В. Гоголь: Ук. соч., Том шестой, с. 255.

ва... украинское общество, самое униженное и угнетенное... – является и «самым равноправным», поскольку не имеет своей собственной знати... Автор «Книги бытия» в псевдобиблейском стиле описывает грядущее «воскресение» своей страны: восстав из могилы, она призовет братьев-славян, и поднимутся славяне, и станет Украина свободной республикой в нерушимом славянском союзе...»¹³

Указанное воскресение, в первую очередь культурное, духовное воскресение является содержанием трилогии Тараса Шевченко 1858 года: *«Доля»*, *«Муза»*, *«Слава»*. Первое стихотворение *«Доля»* представляет собой уточнение двойственности значения слова *«доля»*, в зависимости от того, что употребляется ли в значении *«самоосуществления»*, *«постигжения какого-нибудь положения»* в эмпирической, практической жизни (т.е.: карьеры), или в значении более возвышенном: как выполнение призвания поэта-пророка, глашатая трансцендентной истины. Доля – в первом смысле значения двусмысленная – ведь она *«солгала»*, обещав, что учась *«мы выйдем в люди»*. Другая возможность осуществления *«доли»* – путь самоосуществления поэта-пророка, но такое поприще не терпит двусмысленности, неправды и лукавства – это путь представления истины:

«И выучился. Ты ж солгала.
Да что! Куда уж в люди нам!
Мы не лукавили с тобою,
Мы прямо шли, и ни зерна
У нас неправды за собою.
Пойдем же, доленька моя,
О друг мой бедный, нелукавый
Пойдем же дальше: дальше слава,
А слава – заповедь моя!»¹⁴

Осуществление призвания, назначения поэта, воплощение истины в произведении и его представление еще не значит славы. Слава, как это обнаруживается в третьем стихотворении трилогии *«Слава»* в имманентном значении, т.е. в повседневном употреблении эмпирической жизни имеет свой синоним: *успех*, и вследствие

¹³ Орест Субтельный: Ук. соч., с. 303.

¹⁴ Тарас Шевченко: Ук. соч., с. 640.

этого факта зависит не исключительно от воплощения *истины* в художественном произведении, а от притягательности-отталкивательности капризного, иногда не совсем доброжелательного народа. Пушкин, в своем стихотворении «Герой» 1830 года пишет об изменчивом, капризном, непостоянном суждении народа:

«Друг! Да, слава в прихотях вольна.
 Как огненный язык, она
 По избранным главам летает,
 С одной сегодня исчезает
 И на другой уже видна.
 За новизной бежать смиренно
 Народ бессмысленный привык;
 Но нам уж то чело священно,
 Над коим вспыхнул сей язык...»

Стихотворение Тараса Шевченко «Слава» тоже подчеркивает капризный, изменчивый характер славы, чаще всего зависящий от человеческой предубежденности и посредственности, не говоря уже о пошлости суждения человека повседневной жизни. Перечисляя случаи недостойного озарения славой «вора» Наполеона III и царя Николая I (потерпевшего поражение в Крымской войне) поэт, олицетворяя Славу приглашает ее к себе, ведь как об этом он пишет в первом стихотворении цикла «Доля» – его слава (его заповедь) однозначно воскресению народа, заблудшего и убившего пророка, и желанное духовно-культурное воскресение и является залогом осуществления стремлений и надежд, выраженных в программе «Кирилло-Мефодиевского общества».

Указанные в приведенных выше произведениях Пушкина, Гоголя и Тараса Шевченка проблемы цивилизации и культуры, вдохновенного художественного творчества и народа (как современного культурно-религиозного коллектива), слова и дела – упомянутой не только Державиным и Пушкиным, но и Гоголем в четвертом письме его «Выбранных мест...», названном «О том, что такое слово» в драме Леси Украинки «Оргия» приобретают своеобразие звучания. Основная проблема поэтессы – осуществление свободы, равенства и братства в данном произведении изображается именно в освещении культурных ценностей, творчества,

вдохновения и славы, как верности основным ценностям культурной традиции. Основной конфликт в драме изображается не столько в противопоставленности вдохновенного творчества, как отстаивания истины, лёгшей в основе культурной традиции с одной стороны и требований жизни, приспособляемой к противоречащим традиционным культурным ценностям деспотической власти с другой, а на конфликте *«слова и дела»*. Изображая развитие конфликта между словом и делом, между вдохновенным воплощением трансцендентной истины лёгшей в основу культурной традиции и необходимостью поступка, предприятия какого-нибудь деяния – индивидуального или коллективно-национального – драма Леси Украинки выражает нетерпимую абсурдность, противоречивость изображенного в произведении положения.

С явлением *«оргии»* мы встречаемся уже в более ранней драме Леси Украинки *«В катакомбах»* 1906 года, где герой драмы, молодой неопит-раб яркими красками описывает бесчеловечность принуждения своей жены-рабыни присутствовать на римских оргиях для прихоти пошлых властителей. Само название драмы *«Оргия»* приобретает двойное значение: по свидетельству *«Примечаний»* к драме *«Оргия»* – у древних греков торжественное празднество в честь бога вина и веселья Вакха; в переносном значении – разгульное, разнузданное пиршество.¹⁵ Согласно положенного в основу драмы конфликта между греческой культурой и грубой, arrogantной требовательностью примитивного материализма представителей власти римских поработителей сама *«оргия»* как явление греческой культуры становится актом бездушным бессмысленной и материалистической в своей основе, пустой римской роскоши.

Исходная ситуация, изображенная в драме уже вызывает шевченковские ассоциации: жена главного героя драмы, молодого и талантливового певца-поэта Антея Нерисса была им выкуплена из рабства. В течение драматического действия главное место занимает в характеристике персонажей их осмысление *«славы»*, и на этом основании их отношения к традиционным, возвышенным духовным ценностям, а также к требованиям жизни, что в данном случае обозначает готовность приспособления к требованиям и заказам

¹⁵ Лесья Украинка: Избранные произведения. Ленинград, 1979, с. 871.

власти, противоречащим возвышенным требованиям отечественной, родной культуры.

Трагедия главного героя Антея, настоящего певца-поэта по ходу драматического действия вырисовывается постепенно. Он с потрясением переживает, как близкие к нему люди, избранники духа, представители традиций родной греческой культуры один за другим покидают его, отказываются от предствления данных в культурной традиции духовных ценностей, поменяя их на ничтожные потребительские льготы; возможность постижения вечной, возвышенной славы предают за приманки злободневного успеха. Так поступает и бывший талантливый ученик Антея – Хилон, который греческую школу Антея поменяет на школу Мецената, вступая одновременно в хор панегиристов, на службу к Меценату. Услышав решение своего бывшего ученика Антей возмущенно отвечает:

«Ты? Ты вступишь
В тот хор панегиристов, в эту свору
Врагов искусства жалких и продажных?
О лучше б ты навеки онемел,
Лишился рук, оглох, чем пасть так низко!...
И это был мой лучший ученик!...»¹⁶

Следующее за предательством Хилона потрясение Антея происходит при измене другого талантливого художника-скульптора Федона, изваявшего богиню танца Терпсихору по фигуре и образу Нериссы. Антей с горечью и негодованием слышит сообщение Федона о том, что он продал Меценату скульптуру, обещанную ему самому. Следующие ниже реплики персонажей – Антея и Федона – по этому поводу отсылают нас к сердцевине проблемы, упомянутой нами несколько выше по поводу понимания славы, вдохновения, музыки в произведениях Шевченка и русских писателей:

«Антей: Так ты Нериссу продал?
Федон: Нет, статую богини Терпсихоры.

---

¹⁶ Леся Украинка: Ук. соч., с. 787.

Антей: Ты бы самую богиню тоже продал,
Когда сумел бы, в римский дом разврата!»¹⁷

В дальнейшем разговоре в словах Федона «слава» сочетается с признанием римлянами «славы», что однозначно с успехом, с деньгами, с насущным хлебом. По мнению Антея однако:

«Должен
Терпеть все эллин, если хлеб и славу
Добыть он может лишь из римских рук.»¹⁸

и несколько ниже он говорит:

«А я «без хлеба и без славы» буду,
Как ты сказал, но может, не без чести.»¹⁹

По мнению Антея Федон, продав статую, изображающую богиню танца Терпсихору, созданную по подобию Нериссы, обесчестил искусство:

«Антей: И ты не выкупишь того, что сделал.
Ты ведь свое искусство опозорил.
Богиню сделал ты простым товаром.
Пускай из плена выходит Терпсихора,
Она богиней все равно не будет.
А мрамор – коль не бог, так просто камень.»²⁰

Последняя строка приведенной цитаты рифмуется с общеизвестными словами из стихотворения Пушкина «Поэт и толпа», рассматривавшего аналогичную проблему:

«...Тебе бы пользы все – на вес
Кумир ты ценишь Бельведерский.
Ты пользы, пользы в нем не зришь.

¹⁷ Леся Украинка: Ук. соч., с. 805.

¹⁸ Леся Украинка: Ук. соч., с. 806.

¹⁹ Леся Украинка: Ук. соч., с. 808.

²⁰ Леся Украинка: Ук. соч., с. 808.

Но мрамор сей ведь бог!... Так что же?
 Печной горшок тебе дороже:
 Ты пищу в нем себе варишь.»

Антея укоряет своего друга-скульптора Федона главным образом потому, что он продал свое искусство, продал свое вдохновение:

«Ты отдался
 Своим врагам, как мертвенная глина,
 И каждый может вылепить, что хочет.
 Так кто ж вдохнет в тебя огонь живой,
 Коль из творца ты сделался твореньем?»²¹

В приведенных выше цитатах из драмы Леси Украинки нельзя не заметить скрытые ассоциации с названными выше стихотворениями Тараса Шевченка, прежде всего с его «*Пророком*» и с «*Долей*» и «*Славой*» из трилогии. Ведь с указанием Антея на то, что Федон, продав статую богини Терпсихоры он как бы продал и богиню, и позднее он же говорит, что «*богиню сделал ты простым товаром*», что ассоциирует предательство «*людей злобных и лукавых*» которые «*чужим богам воздали жертву*», вследствие чего они обрели *рабство*. По отношению к произведениям Шевченка в «*Оргии*» Леси Украинки изображается качественно новая ситуация, когда не народ «*бессмысленный*», «*люди злобные и лукавые*» совершают акт предательства, а сам «*пророк*», оплот духовной целостности культурно-религиозного коллектива: художник слова, поэт или скульптор. Тарас Шевченко в своей «*трилогии*» даёт пример настоящего поведения поэта-пророка: в стихотворении «*Муза*» благоговейно-молитвенно обращается он к своей музе, источнику возвышенной истины:

«Моя ты доля молодая!
 Не оставляй меня. В ночи,
 И днём, и в урнном тумане
 Ты надо мной витай, учи,
 Учи нелживыми устами

---

²¹ Леся Украинка: Ук. соч., с. 810.

Вещать лишь правду в наши дни,
Молитвой сердце облегчая.»²²

А в первом стихотворении трилогии, в «Доле» – программа «мы выйдем в люди» – может оказаться и неправдой: «Ты ж солгала» – но другое восприятие своей «доли» – как осуществление своего призвания *поэта*, что однозначно осуществлению *славы* – не содержит дальше ни капли лжи:

«Мы не лукавили с тобою,
Мы прямо шли, и ни зерна
У нас неправды за собою.
Пойдем же, доленька моя,
О друг мой бедный, нелукавый,
Пойдем же дальше: дальше слава,
А слава – заповедь моя!»²³

Третье стихотворение Тараса Шевченко из этого цикла называется «Слава». *Слава*, в повседневной, практической и даже исторической жизни (как впрочем и у Пушкина, в стихотворении «Герой») более похожа на ее синоним «успех» или «известность-знаменитость», и как таковая озаряет головы недостойных лиц, перечисленных Шевченко в стихотворении (Наполеон III, а также Николай I). В последнем, третьем стихотворении цикла лирический герой (Шевченко) приглашая ветреную славу остаться с ним:

«Дай тобой налюбоваться,
Дай на грудь склониться!
Под крылом твоим хочу я
В тишине забыться.»²⁴

– соединяя мысль окончания третьего стихотворения с окончанием первой говорит о том, что как следует истинному пророку, его вдохновение *постоянно* открыто для правдивых речей музы, он не

²² Тарас Шевченко: Ук. соч., с. 642.

²³ Тарас Шевченко: Ук. соч., с. 642.

²⁴ Тарас Шевченко: Ук. соч., с. 644.

может быть не верным ей; но что касается *славы*, она зависит не от музыки и не от верного служителя ее и вечной истины, а от восприятия и реакции людей. Поэтому нельзя сомневаться в том, что трилогия Тараса Шевченко говорит о том, что восстановление изображенной в стихотворении «Пророк» утраченной свободы народной возможно лишь при условии, если «злые и лукавые» люди, падшие низко и живущие рабами, возвышаясь духовно до восприятия истины, выраженной в его стихах, тем самым восстанавливают утраченную гармонию. Такое признание будет обозначать и победу истины, представляемой поэтом, что и однозначно *славе*.

Мысль драмы Леси Украинки кажется неотделимой от своего литературного источника – Шевченко, несмотря на то, что в драме она развивается в противоположном направлении. Кроме этого надо отметить, что положение, изображенное в драме Леси Украинки, по сравнению с трилогией Шевченко кажется более безнадёжным: хотя в стихах Тараса Шевченко тоже в основном все безрадостно, но есть надежда, что воцарением истины, т.е. славы нарушенная гармония тоже будет восстановлена.

В драме обратный ход мысли, но в изображенных ситуациях самым абсурдным является то, что сам молодой певец и скульптор, т.е. люди, представители искусства и являются предателями своего высокого предназначения. Самое глубокое потрясение Антею придется пережить однако тогда, когда его жена, которую он недавно выкупил из рабства, будучи танцовщицей, хочет добыть славу у римлян, у Мецената:

«Антей: И хочешь добиваться
У римлян этой славы?
Нерисса: Пусть у них
Иль у других, но мне потребна слава...»²⁵

Антею, явившемуся на оргию Мецената, чтобы своим искусством добывая славу, нужную для Нериссы, чтобы спасти ее от легкомысленного поступка префект-римлянин излагает свой пошлый, рабовладельческий принцип. По его мнению *славить* можно:

---

²⁵ Леся Украинка: Ук. соч., с. 814.

«...только гений Рима.
Парнас, Олимп и все святые горы
Теперь его империи достались,
И только тем богам живется сладко,
Кого мы взяли в римское гражданство,

...
Те ж боги, что ему не покорились, —
Те были изгнаны или распяты.»²⁶

Антей, однако не из числа *«злобного и лукавого»* народа, он не готов петь песни чужим богам, а на звуки заказанной вакхической песни поет свободолюбивую песню, дух оргии переосмысливая в дух бунтарский, революционный:

«...Голос дай немоте рабов!
Оживи в нас вялую кровь!
Волю дай нашей силе скрытой!»²⁷

Нерисса, однако, в своем детском неведении и из-за неопытности вопреки воспрещению Антея, руководствуясь своим желанием добывать успех и славу, начинает являть свое искусство танцовщицы, в результате чего она вскоре оказывается в довольно двусмысленном положении: вместо того, чтобы в ее танце увидели бы проявление возвышенного, свободного искусства, ее принимают за обычную рабыню, присутствующую на оргиях для прихоти хозяев. Выкупленная раньше бывшая рабыня, которая не берегла свое искусство и всячески добивалась успеха и славы, утратила свое человеческое достоинство. Антей, который не мог терпеть такое унижение духа и человека, сначала убивает жену, Нериссу-Терпсихору, а потом и себя. Этим поступком Леся Украинка замыкает кольцо литературной преемственности со стихотворением Т. Шевченко «Гоголю» и тем самым восстанавливается духовное и текстовое отношение к словам стихотворения «не зарежет батько любимого сына» (предателя). Такое завершение кольца представляет собой отрицание отрицания, но в то же время является модификацией творческого кредо и А. Пушкина, и Лермонтова по отношению

²⁶ Леся Украинка: Ук. соч., с. 828.

²⁷ Леся Украинка: Ук. соч., с. 835.

«слова-дела» – в драме Леси Украинки «Оргия» вдохновленный поэт, «поэт-пророк», человек слова обнаруживается человеком поступка.

ПЕРЕКЛАД НОВЕЛИ М. КОЦЮБИНСЬКОГО "ПОДАРУНОК НА ІМЕНІНИ" УГОРСЬКОЮ МОВОЮ

Наталя Шайтош

Історія кожної національної культури є водночас історією її зв'язків з культурами інших народів та країн. В історії розвитку зв'язків угорської літератури з літературами слов'янських народів українська література займає особливе місце. У цьому значну роль відіграє, з одного боку, те, що географічно Угорщина та Україна є сусідами, а з другого – деяка однаковість історичних доль угорського та українського народів. Художні цінності цих народів та країн, засвоєні національною культурою, стають надбанням духовного життя даної нації. Вони знайомлять нас з історією, сучасністю, побутом, звичаями, художніми традиціями, збагачують естетичні уявлення, погляди, стимулюють творчі пошуки та відкриття, зближують народи та культури.

"Художні досягнення українського народу, – як писав О.І. Білецький, – дорогі для українців не тільки тому, що вони свої, а й тому, що росіянин, поляк, чех, болгарин, так само як француз, англієць, німець, читаючи того чи іншого українського поета, можуть відчувати себе на мить українцем, відчувати завдяки Шевченкові, Франкові, Лесі Українці, Коцюбинському, Тичині, Рильському і багатьом іншим."¹

Питання про переклад угорською мовою творів світової літератури ставилося ще на початку сторіччя.² Переклади української літератури угорською мовою мають більш ніж вікову традицію. З другої половини минулого століття до наших днів багато талановитих угорських літераторів-перекладачів, роблять все можливе для усунення мовних бар'єрів, прикладають багато сил, щоб познайоми-

---

¹ Білецький О.І., *Зібрання праць*. У п'яти томах. К., 1965, т. 1, с. 13.

² Див.: Radó A., *A fordítás művészete*. Budapest, 1909.

ти широкі кола угорських читачів з творами класиків та сучасних письменників та поетів України.³

Основні завдання перекладачів полягають у тому, щоб тексти перекладів були не тільки зрозумілі угорському читачу, але відтворювали дух оригіналу. Ґрунтовні, глибокі знання рідної та іноземної мови ще недостатні для здійснення вмілого перекладу, який би зберіг у собі повністю сюжетний та образний ряд перекладеного твору.

"...Перекладач чужомовної поезії різних віків і народів рідною мовою, – писав Іван Франко, – збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння між ними й далекими людьми, давніми поколіннями."⁴ Продовжуючи цю думку Франка хочеться додати, що перекладач повинен знати історію, побут, традиції, звичаї та літературу народу, з мови якого він перекладає. А ще краще, коли перекладач детально знає життя та творчість автора, знаючи все, або принаймі майже все, про що він писав, думав, мріяв, "щоб глибше пізнати дух його творів."⁵

Передавати угорською національну самосвідомість українського письменника, колорит його мови, атмосферу його творів – справа нелегка тому, що є дуже багато специфічних традицій, почуттів, звичаїв, образу мислення, що належить кожному конкретному народу. Відображення глибоконаціональних явищ характерне для творчості багатьох українських письменників.

В українській прозі кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. яскраво вирізняється могутня постать письменника Михайла Михайловича Коцюбинського. У 1904 році в статті "Южнорусская литература", написаній для енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона, Іван Франко підкреслив, що по свіжості й гармонійності таланту Михайло Коцюбинський займає перше місце серед українських новелістів кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст., а "м'якістю колориту, закінченістю композиції, пластичністю рисунку і ніжним ліризмом най-

---

³ Див.: Шер В., *Українська література в Угорщині*. *Studia Slavica Hung.* 16 (1970), с. 41–52.

⁴ Франко І.Я., *Літературно-критичні статті*. К., 1950, с. 59–60.

⁵ Чуковский К., *Искусство перевода*. М.–Л., 1936, с. 221–223.

більше нагадує Тургенєва.⁶ Від українського реалізму Михайло Коцюбинський взяв твердий ґрунт і прозору ясну думку; від французького натуралізму – твердий погляд та шукання потрібної йому краси всюди, куди тільки зазирне око художника. Гармонійне втілення глибоко актуального соціально-психологічного змісту в мистецьку яскраву, викінчену форму, надзвичайно тонкий психологічний аналіз – одна з найхарактерніших ознак стилю письменника Коцюбинського.

У 1899 році в журналі "Жизнь", літературною частиною якого керував О.М. Горький, було вперше надруковане у перекладі на російську мову оповідання Михайла Коцюбинського "Для загального добра", а в автобіографічному листі від 30 листопада 1905 року Коцюбинський писав, що більшість його творів "перекладені на російську мову і поміщені у кращих часописах ("Русское богатство", "Жизнь", "Русские ведомости", "Наука и жизнь", "Южные записки"). Перекладають і на інші мови: польську, німецьку, італійську, норвезьку, іспанську, мадярську."⁷

Переклади творів Михайла Коцюбинського західно-європейськими мовами свідчать про популярність цих творів, про той великий інтерес, який викликали вони у читачів не лише в Україні, але й поза її межами.

Важливу роль у справі популяризації творів письменника в Австро-Угорщині відіграв німецький журналіст і перекладач Вільгельм Горошовський, який добре знав українську мову, читав твори Коцюбинського та був особисто знайомий з письменником. Це все допомогло В. Горошовському глибше вникнути у суть творів М. Коцюбинського і краще донести їх до читача.

У 1948 та 1950 роках у Києві та Ужгороді, а потім і 1951 році в Будапешті видають окремі збірки оповідань та вибрані твори письменника.

---

⁶ "Энциклопедический словарь П. Бракгауза и И. Ефрона", СПб., 1904, т. 81, с. 323.

⁷ Коцюбинський М., *Твори у шести томах*. В-во АНУРСР, К., 1961, т. 5, с. 434.

Серед оповідань, що перекладені угорською мовою, ми знаходимо і чудову сатиричну новелу "Подарунок на іменини" у перекладі Ержебет Бродські.

Першу згадку про це оповідання читаємо у листі Михайла Коцюбинського від 18 грудня 1911 року, якого він написав своїй дружині Вірі, перебуваючи на острові Капрі. "Я здоровий, завтра починаю нове оповідання, яке буде називатися "Подарунок на іменини."⁸ У наступному листі від 25 грудня 1911 року він продовжує: "От пишу тепер оповідання, тема мені подобається, а пишеться дуже погано, неможливо просто, не маю навіть певності, чи надрукую. Тема оповідання проста. В родині поліцейського надзирателя (окологдки) завтра святкують іменини єдиного сина гімназиста 1-го класу. Мати купила синові пароходик, а батько придумав повести сина завтра на місце, де будуть вішати дівчину одну, щоб син побачив таке, чого другі діти не можуть бачити, щоб міг розказати потому про цю подію. На другий день рано вони (батько з сином) їдуть на місце кари, і коли син побачив, кинувся до дівчини, обняв її за колина і почав кричати: не треба, не дам! І грозити катові. Звичайно переполох, гімназиста забрали, і батько везе його додому, наляканий, щоб це не пошкодило йому по службі. Просто, але тут би можна багато зробити,"⁹ а у листі від 2 січня 1912 року пише дружині: "сими днями кінчаю друге оповідання."¹⁰ Під цим другим оповіданням іде мова про закінчене 4 січня 1912 року оповідання "Подарунок на іменини".

У цій новелі Коцюбинський змальовує типи людей, руками яких царський уряд здійснював політику нагая та шибенець.

Головний герой оповідання – тупий, самозадоволений, околочний, надзиратель Карпо Петрович Зайчик. Різними засобами характеризує його письменник: грубий, лайливий, обмежений, тупий, запобігливий перед начальством, самозадоволений. Серед засобів розгалуженої, конкретизованої характеристики образу є, на пер-

---

⁸ Коцюбинський М., Зазн. праця. Т. 6, с. 324.

⁹ Коцюбинський М., Зазн. праця. Т. 6, с. 325.

¹⁰ Коцюбинський М., Зазн. праця. Т. 6, с. 331.

ший погляд, непримітні деталі, яким письменник приділяє особливу увагу.

Починаючи з прізвища надзирателя – Зайчик. Не ведмідь і не вовк, а зайчик, бо він боїться всього, бо він маленький, боязливий зайчик. І, по своїй суті, Карпо Петрович лякливий, боїться начальства, запобігає перед ним, не перечить йому.

*"Карпо Пертович почув холод під мундиром. Такий знайомий і неприємний, з яким завжди стрічав начальство."*¹¹ (с. 260)

У перекладі це звучить так:

*"Karpo Petrovicsnak végigfutott a hideg a munderja alatt. Az az ismerős, kinos érzés, amellyel rendszerint feletteseit fogadta."*¹² (с. 301)

Але душа його співала і вирувала від новин, які він почув від свого сина. Його син, його Доря не тільки краще вчиться і носить такеж ім'я як віце-губернаторський син, але й може добре нам'яти цьому паненяті боки. В душі Зайчика, ще скованій здивуванням і жахом, зароджується задоволення вчинком сина.

"... а на губах у нього, близкучих й червоних, грала легка усмішка. Він був задоволений врешті. ... і що Доря зважився бити таке паненя, – сповняло його радісним поривом." (с. 261)

У перекладі Ержебет Бродські ми читаємо:

"...zsíros fénylő piros ajkán könnyű mosoly játszadozott. Mégiscsak elégedett volt... és hogy Dorja meg mert ütni egy ilyen úrfit, örvendező csodálkozással töltötte el." (с. 301)

---

¹¹ Коцюбинський М., *Твори в двох томах*. В-во: Наукова думка, К., 1988, т. 2, с. 260. (Далі дивись посилання в тексті на це видання.)

¹² Kocjubinszkij M., *Fata Morgana. Válogatott művek*. Budapest, 1971, 301. о. (Далі дивись посилання в тексті на це видання.)

Письменник вдало, буквально двома-трьома штрихами, описує зовнішність надзирателя, і в уяві читача вимальовується зовсім неприваблива постать. Автор вип'ячує його негативні зовнішні ознаки, риси характеру, думки, почуття. З метою кращого розкриття психології Зайчика письменник звертає особливу увагу на обличчя героя та на окремі його частини тіла (кулак, пальці, ноги у чоботях). Вірний своїй творчій манері автор знаходить характеристичний місткий штрих, який точно змальовує зверху видимі прикмети обличчя надзирателя, наче підіймає завісу перед читачем в емоційну сферу, в психологію надзирателя:

"Він був голоден і злий. ...сердито ворушили губи і квадратове лице, налили кров'ю кулак. ... застиг у гніву вирячкуватих очей." (с. 259)

"Його низьке чоло, що забігало у заросль волосся." (с. 261)

У перекладі:

"Éhes volt és dühös. Ajka és szögletes arca még haragosan vonaglott, és öklébe... hevesen tolult a vér..." (с. 299)

"...és a dühtől kidülledt a szeme." (с. 300)

"...alacsony homlokát, amely sűrű hajba veszett." (с. 302)

Його думки і почуття світліють тільки тоді, коли мова йде про сина або про вигаданий для нього подарунок на іменини:

"... потирав руки, як добродушний ведмідь перед уликом меда." (с. 262)

"Карпо Петрович раптом засіяв. Лице його освітила добра усмішка, і тепло спалахнули очі." (с. 264)

"Він був у чудесному настрої. Насвистував вальс, ... і бив чоботом в чобіт." (с. 265)

Не менш сатирично зображена в новелі і Зайчика дружина Сусанна, яка ніколи не позбудеться своїх "бардельних звичок", її обмеженість та неохайність просто жахливі. Письменник постійно порівнює її з сирим тістом або ж хмарою і кожен раз повторами нагадує про це читачеві.

"У дверях з'явилася Сусанна. Прикриваючи парою страви вид, м'який і білий, як з сирого тіста... проплива от порога до столу, мов літня хмара." (с. 259)

"Сусанна, колихнувши важкими грудьми, і всім м'яким тілом, як тістом, що вилізло з діжки." (с. 261)

"Сусанна от невдоволення скисла й осіла, як тісто в діжі." (с. 264)

На мою думку, дуже вдало і виразно переклала угорською мовою Ержебет Бродські авторські порівняння:

"Szuszana megjelent az ajtóban. Arcát, amely fehér volt és puha, mint a nyers tészta, az étel gőze takarta, és nyári felhőként libegett a küszöbtől az asztalig." (с. 299)

"Szuszana, súlyos keble megringott, és egész testével, amely puha volt, mint a teknőből kimászott tészta." (с. 302)

"Szuszana savanyú képet vágott, jékedve megcsappant, mint a tészta a dagasztéknőben." (с. 305)

Як бачимо, лексичний склад новели Михайла Коцюбинського відображає синтез майстерного вживання лексем високорозвиненої української літературної мови в її національній специфіці, всіх її багатств і різних смислових планів з народно-розмовною лексикою інших шарів, різних функціональних стилів, але завжди підпорядкованого завданням здійснення творчого задуму письменника: реалістичному змалюванню дійсності, зображенню живої людини з її думками, переживаннями, почуттями.

Поетизація зображуваного, передання настроїв героїв через красу природи, через зміну її барв – одна з характерних ознак поетичної мови письменника-романтика.

Навіть тут, у такому маленькому за обсягом оповіданні, природа, її барви, її мінливість мають своє місце і функцію:

"Ранок стояв тихий і теплий... Земля будилася. ...Повні, рожєві, як діти, збуджені зі сну, плили по небу хмаринки. ... Чулось невольне дихання життя..." (с. 267)

І зовсім по-іншому постає перед нами день, коли Доря їде додому, після "одержаного" іменинного подарунку:

"Сонце запалило криваві вогні..." (с. 270)

"невиразно мелькали верби і телеграфні стовпи. Вони одривались од землі, підіймалися в гору і тихо гойдалися... Раз в один бік, раз в другий..." (с. 273)

Це гойдання верб нагадувало Дорі гойдання "іменинного подарунку":

"... у повітрі, осяяна сонцем, гойдалася довга чорна фігура. Покрутилась в один бік – і стала... Потому у другий – і знову спинилась..." (с. 272)

У перекладі угорською мовою цього моменту допущена неточність. Перекладач пропустив слово "чорна", але додав від себе і уточнив, що це "жіноча фігура":

"... a napfényben ragyogva, hintázott a levegőben egy hosszú, női alak. Oldalt fordult, és megállt... Majd a másik oldalra, és megint megállt..." (с. 319)

Перекладаючи Михайла Коцюбинського угорською мовою Ержебет Бродскі змогла вловити, а головно передати всю красу української природи і донести до читача всі найменші і найвлівиміші асоціації, які природа пробуджує в душі та думках Дорі, і як від розгортання подій змінюється її сприймання сином надзирателя:

"Csendes, meleg reggel volt..." (с. 311)

"A föld ébredezett. ...kis felhők úszkáltak az égen, pufókak és rózsások, mint az álomból ébredő gyerekek... Érezni lehetett az élet felfoghatatlanul halk leheletét..." (с.312)

"A nap véres tüzeket lobbantott..." (с. 316)

"...ködösen látta csak a mellettük elsuhanó fűzfákat és táviróoszlopokat. Elszakadtak földtől, magasba emelkedtek, és csendesen himbálóztak... hol erre, hol arra..." (с. 320).

Незважаючи на всі позитивні риси перекладу треба сказати декілька слів і про хиби, мовні та лексичні неточності. У попередньому абзаці-прикладі вже згадувалося про одну. Далі, в кінці оповідання, письменник пише, що Доря бачив все:

"крізь теплі сльози, важкі і великі, в яких все розпливалося, невиразно мелькали верби і телеграфні стовпи." (с. 273)

У перекладі це так:

"Nagy, súlyos, meleg könnyein keresztül, amelyekben minden elmosódott, ködősen látta csak a mellettük elsuhanó fűzfákat és távirószlopokat." (с. 320)

У цьому реченні вживається слово *"ködösen látta"* (туманно бачив), але письменник в оповіданні пише про *"невиразне"*. Звичайно, можна вживати і це словосполучення, але в угорській мові є слово *"homályosan"*, що, на мою думку, більше відповідає оригіналу тексту.

Неточність допущена при трактовці виразу:

"нахилився над тарілкою і потиху почав сьорбати юшку..." (с. 260)

У Ержебет Бродскі це речення звучить так:

"Tányérja fölé hajolt, és kanalazni kezdte a levest..." (с. 300)

Тут перекладач, на жаль, не звернув увагу на слово *"потиху"*, що угорською мовою звучить *"csendesen"*, *"halkabban"*. Далі в оригіналі іде дієслово, що дуже часто вживається у розмовній мові: *"сьорбати"*. На мою думку, краще було б його перекласти не як *"kanalazni"* (тому що це занадто літературна лексема), а *"szürcsölve kana-*

lazni", тому що, як про це йшла мова раніше в описі головного героя, Зайчик не вмів ні правильно поводитися за столом, ні так як слід їсти, ні говорити.

Хочеться звернути увагу ще на один момент перекладу. Михайло Коцюбинський в оповіданні пише, що після того, як Зайчик сказав дружині і "своїм криком вганяв в м'яке тіло Сусанни свій план", після того, як Сусанна звиклася з цією думкою, і, навіть, почала заздрити власній дитині, що їй випало таке щастя бачити, як вішають людину, то себе вона починає дуже жаліти. Письменник описує цей внутрішній монолог Сусанни так:

"... і всі думки звернула на себе. Їй було гірко. Прожила на світі до тридцятого року, а ні разу не довелося нічого такого побачити." (с. 265)

У перекладі:

"... és minden gondolata csak a saját személye körül forgott. Keserűség fogta el. Harminc évet megért, és még sohasem látott semmit." (с. 306)

Оцей останній вираз, що "*még sohasem látott semmit*" перекладається українською мовою "*ніколи не бачила нічого*", а письменник робить акцент на виразі "*не довелося нічого такого побачити*". Слово "*такого*" дає нам зрозуміти, що багато чого бачила Сусанна, а от "*такого*", як вішають людину, ще ніколи, і тому вона така засмучена та згіршена.

Звичайно, можна було б ще розглянути і деякі інші моменти та особливості перекладу Ержебет Бродські, і було б цікаво з'ясувати з яких мов вона перекладала – з оригіналу чи з текстів, перекладених на інші мови. Можна припустити, що на угорську мову це оповідання перекладено або з російської мови, або з німецької. Тоді може будуть більш зрозумілі деякі неточності угорського перекладу. Але це ще потребує додаткових досліджень та доказів.

* * *

Перекладання творів слід підтримувати, змагатися за підвищення якості перекладів, надавати перекладу іншомовних творів

систематичності та цілеспрямованості, використовуючи надбання всесвітньої лінгвістики, літературознавства та суміжних дисциплін. Хочеться закінчити словами, що такий талановитий і обдарований майстер слова, як Михайло Коцюбинський, "художник з надзвичайно витонченою психікою, з мистецьким загостреним баченням, з умінням близько стати до природи, оспівати красу степів, аромат гір"¹³ і все це у вишуканих образах перенести на папір, збагачуючи українську літературу, українську мову та культуру стає цікавим для угорських перекладачів і займає своє місце серед угорських прихильників української літератури.

---

¹³ Денисюк І., Лужицький З., "Барви і звуки слова". Ін: Збірник статей і повідомлень "У вінок Михайлу Коцюбинському", В-во "Наукова думка", К., 1967, с. 49.

A KÁRPÁTALJAI PETŐFI- ÉS ADY-FORDÍTÁSOK (1939–44) MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI HÁTTERE

Medve Anna – Medve Zoltán

Az egykor titkos szovjet archívumok ma már részben hozzáférhető dokumentumai fényesen igazolják egy kortárs orosz kultúrtörténész immár axiómává vált megállapítását: „Történészeink az örömlányok készségével szolgáltak ki minden új adminisztratív hatalmat” (Krupin 1990). Az ún. szovjet történettudomány, különösen I. I. Minc akadémiai vezetése idején, nem átalotta arcpirulás nélkül elhallgatni, sőt tagadni a nyilvánvaló és tudományos módszerekkel igazolt tényeket. A „historiam mutare non possumus” klasszikus elvet sutba dobva a „szovjet tudomány” segítségével olyan arcátlan történelemhamisítást produkált, amelynek konzekvenciái szinte felmérhetetlenek (Медве 1993).

Kárpátalja kultúrtörténeti múltjával kapcsolatban nemcsak a nemzeti-nemzetiségi történelemre átvitt duplex veritas plágiumát kell mélységesen elítélnünk, hanem témánk vonatkozásában feltétlenül ki kell emelnünk két hazug, annak idején sztereotíppá vált (de ma is élő) alapelvet, amit mindig szem előtt tartva alkalmazni kellett 1946-tól kezdődően, amikor ezt a területet „hivatalosan” is bekebelezte a Szovjetunió, pontosabban: amikor Szovjet-Ukrajna „Kárpátontúli területévé” vált „újraegyesülés” címen, s nem volt vitatható két infallibilis deklaráció, magyarul szólva: párt-dogma. Ezt az autochton ukrán területet a Kárpátok alatt „elrabolták” a magyar feodálok (sic!), az itt működő görög katolikus egyház pedig (amelynek története 1918-ig azonos a ruszin nép történetével) a „leggonoszabb” ellenség.

Nyilvánvaló tehát, hogy az 1939–44-es évek magyar fennhatóságának kulturális tevékenysége, illetve az időszak irodalmi-művelődési életének objektív elemző feldolgozására nem kerülhetett sor. A konkrét ok természetesen abban a politikai atmoszférában keresendő, amelynek következtében azoknak az autentikus művelődésügyi szakembereknek egy része, akik 1939–44 között az adott területen dolgoztak és a háború után otthon maradtak, megfélemlítve átállt a „hallgató és múltat felejtő rövidlátók” táborába. Más részük kilépett az írástudók csoportjából a teljes ismeretlenséget és a „leírást” választva. Ismét mások külföldön, de a szomszédos és így a „baráti”, azaz csatlós országokban nem hallatták és nem is hallathatták hangjukat. Az úgy-

nevezett szabadföldre távoztak pedig elvesztek a nagy népek tengerében, hangjuk pusztába kiáltott szó lett s az elválasztó falról echóként verődött vagy borsóként hullott vissza.

Közvetlenül a háború befejezése után a politikailag és ideológiailag korlátolt szellemi vezetők és „csőlátó” közigazgatási káderek az előző évek „elnyomásának” reakciójaként, bezárva a Verhovina területére, a Tisza és Kárpátok közé, a sztálini nemzetiségi politika elvei alapján megszüntetésre ítélték minden magyar nyelvű közép fokú tanintézetet (Orosz I. 1995), nem beszélve a kommunikációs eszközök teljes elnémításáról (Csermicskó 1998).

A *Kárpáti Igaz Szó*, a *Hatodik Síp*, illetve a *Pánsíp* valamint Balla László és mások írásai nyomán (vö. Azt bünteti, kit szeret, 1990) ma már ismert az ottani magyarság Golgotája és Canossa-járása a magyar sajtó érdekében. Ám a magyar sajtó feje fölött az engedélyezés után is folyamatosan ott lógott a Damoklesz kardja.

Ugyanis a marxizmus-leninizmus „tisztá” eszmeiségét itt is teljességgel átjárta a nacionalizmus és átitatta az ukránofil, ruszofil, sőt a pánszláv eszme, nem beszélve a helyi irányzatokról és érdekkörökről (vö. a csehszlovák éra politikáját a „nyelvi harcok” megoldásáról).

Az elmondottak ismeretében érthető, hogy először nem otthon, hanem a szlovákiai, eperjesi „ruszin” központban akadt egy merész vállalkozó a tárgyalt korszak irodalmának értékelésére. De az sem nevezhető véletlennek, hogy a „nagy szomszéd” uralkodó „ortodox” marxizmusa ösztönözött erre az ideológiailag nem nagy jelentőségű műre, annak ellenére, hogy a szerző, O. Hrabar kiválóan ismerte a kérdés tudományos-szakmai oldalát, sőt az elengedhetetlen háttérismereteknek is birtokában volt (Грабар 1957).

A második – ugyancsak eperjesi – próbálkozás sem hozta meg az ideológiailag elvárt sikert, bár a császár megkapta azt, ami a császáré. Sőt ez a mű már közös – ungvári és eperjesi – munka gyümölcse (Поети 1965). Az első önálló, Kárpátalján megjelent mű (Галера 1969) mindössze hét lapot szentel ennek a kérdésnek, majd az 1974-es gyűjteményes kiadás (Галера 1974) már tizenöt lapon tárgyalja a korszak irodalmi tevékenységét. Ugyanakkor a kötelező princípiumokhoz való ragaszkodáson túl itt már nem csak lözungszerű, támadó megállapításokat olvashatunk a magyar uralomról és annak kultúrpolitikájáról, mint korábban, hanem konkrét gyakorlati tényként elkönyvelt, meg nem történt eseteket is – természetesen – bizonyíték nélkül. Így például azt is, hogy az ukrán nyelvű irodalom túlnyomó többségét nyilvánosan elégették, a fennmaradó részt pedig Debrecenbe és Budapestre száll-

lították (Галера 1974, 286). A kommunista ideológiát propagáló műveket valóban megsemmisítették, de az említett városok könyvtárait nem gazdagították ukrán könyvekkel.

A gondolkodó olvasó figyelmét elterelendő itt már megjelennek, illetve szélesednek az új „ok”-olási motívumok. Az egész értékelő szövegen keresztül vörös fonalként húzódik a fasizmus elleni harc és az utólag belemagyarázott ún. „újraegyesülés” elve, feltételezve, de nem bizonyítva a költői szimbólumok ezzel a céllal történő létrejöttét is.

Sajnálatos (de érthető), hogy csak a rendszerváltozás után juthatott el hozzánk a kormányzói bizottság kultúrreferensének történelmi és memoárkötete. A szemtanú politikusnak ez a műve megvilágítja az események hátterét és megerősíti a még élő szemtanúk (a kortársak) visszaemlékezéseit, akik bizonyítják és kiegészítik a könyvben leírtakat (Marina 1977).

A művelődési és vallási ügyosztály vezetője, Marina Gyula is elismeri és hibáztatja a hadi helyzetre alapozott adminisztráció túlkapásait. Azt is jól látja, hogy az értelmiség: tanítók, tanárok, sőt papok, valamint a volt állami alkalmazottak sok gondot okoztak a helyi vezetésnek. Közismert, hogy a polgári demokratikus Csehszlovákiában főleg Kárpátalján erős kommunista párt működött, amely a nyomorban és igen alacsony kultúrszinten élő ruszinságnak Kánaánt ígért a szovjet paradicsom valóságában.

1939 őszén a két gyűlölt diktátor seregei már leigázták Lengyelországot. A meglehetősen hosszú és új szovjet-magyar határnak csak a magas politikában lehetett volna pozitív jelentősége. Lokális értékeiben a nehézségek tömkelegét jelentette. Az előző évek propagandája következtében megkezdődtek az illegális határátlépések, majd visszaszivárgások, miután a disszidensek saját bőrükön tapasztalták a szovjet légerekben a paradicsomi állapotokat. Beálltak az orosz történelemből jól ismert ún. „zavaros idők”: a gondolkodó réteg politikai és világnézeti, etikai és lelkiismereti dilemmái a szláv patriotizmus és szláv kölcsönösség, valamint a nyugati kereszténységhez való tartozás, azaz az unitus vallási meggyőződés között. Az értelmiségi csoportoknál felszínre és átgondolásra került a volt kis antant szelleme, a Kárpát-medence egysége, az új Szlovákia megléte, a Szovjetunió fenyegető s egyben vonzó közelsége (vö. Zseliczky 1998).

A kárpátaljai származású, illetve kötődésű kormányzói biztosok (Pérenyi, Kozma, Tomcsányi) természetesen a politikai rendszer hívei, de széleskörű, megértő és támogató vezetők voltak, próbáltak segíteni a politikától távol álló népnek a nyugodt élet megvalósításában. Az új hatalom részben át-

vette az előző rendszerek tapasztalatát, ugyanakkor igyekezett kialakítani ezen a kétnyelvű területen a saját művelődéspolitikáját. A szentistváni gondolat alapján megkezdődött a „modern” nemzetiségi politika realizálása, de hamarosan megjelentek a nem várt nehézségek. Látszólag megszűntek ugyan a nyelvi harcok (Медве 1990–94) és a hivatalos nyelv a ruszin lett, amelynek akkori „változatát” mindenki értette (vö. A. Marina és I. Harajda grammatikája), de a hamu alatt izzott a parázs a Volosin vezette ukrán pümkösi királyság szics-gárda maradványainak aknamunkája következtében. Az ukrán nyelv ugyan nem került fel a palettára, ugyanakkor megkapta a polgárjogot főleg a tekintélyes munkácsi orosz nyelvű gimnáziumból kikerült értelmiségiek tevékenysége nyomán az orosz nyelv használata. Az irodalmi tőzsdén megjelent a ruszin és orosz nyelvű sajtó, ez utóbbi főleg Ilnyickij támogatására. Ez az állapot azt is jelentette, hogy *inter duos litigantes cultura gaudebat*. Kiadásra kerültek a fiatal írók újabb kötetei – a régieknél szerényebbek bár – amelynek oka mind a gazdasági, mind a politikai-világnézeti tényezőkben keresendő.

Bizonyos lendületet adott az irodalmi életnek a Kárpátaljai Tudományos Társaság megalapítása. Bár a szervezet az idősebb generáció vezetése alatt tevékenykedett (Hodinka, Bonkáló, Sztripszky), sikeresen támogatta az új generáció tudományos és kulturális tevékenységét, lehetőséget biztosítva mindkét nyelvi irányzat sajtója megjelenésének: *Зоря, Літературна Неділя, Руська Молодежь* (ruszin), illetve *Русское Слово, Русская Правда, Карпаторусский Голос* (orosz). A ruszin egyetemi hallgatók elsősorban Budapesten és Debrecenben „kedvező feltételek mellett” foglalkozhattak irodalmi tevékenységgel (Orosz L. 1994). A gimnazisták az önképző körökben (Ungvár, Munkács, Huszt) a „kétnyelvű öregek” és a kiváló képzettségű fiatal anyaországi tanárok együttműködése és vezetése alatt válhattak és váltak költőkké, írókká, fordítókká. Késedelem nélkül meg is jelentek a magyar klasszikusok műveiből a ruszin és orosz fordítások, közöttük elsősorban és nem véletlenül Petőfi és Ady költeményei.

Perényi kormányzóbiztosi tevékenységét Kozma Miklós folytatta, aki ruszin földről (Turjaremete) származván ennek a kultúrának anyagi és szellemi támogatójaként írta be nevét a ruszinok történelmébe. Az ungvári és munkácsi gimnáziumban a bécsi döntéstől kezdődően (1938. november) folyamatosan tovább működnek a ruszin osztályok, Ungváron alsó tagozatban 1:2, felsőben 1:1 arányban az átvett és megtartott tudós igazgató, dr. Szulnicsák László vezetésével.

Kárpátalja egész területének visszacsatolása (1939. március) után az említett gimnázium tanfolyamot indított az időközben Perecsenybe települt ruszin gimnázium tanulói számára, amelynek befejeztével a nyári szünet idején a tanulók magánvizsgát tettek (Évkönyv 1939, 21) és nem veszítettek évet. Az „ittmaradt” tanárok (távozó alig volt) létszámához a VKM a legjobb fiatal tanerőket nevezte ki, akik szakemberként és pedagógusként is (a szó eredeti értelmében) igen eredményes munkát végeztek. Arányuk Ungváron 20:20 (Évkönyv 1939, 25–30).

Elgondolkodtató az a tény, hogy ebben a „zavaros” időben a nem nagy létszámú nemzetiségből (500.000) nem kevesebb mint 30 fiatal tehetség válik íróvá-költővé-műfordítóvá, nem beszélve a már „befutott” idősebb generációról, megcáfolva a klasszikus *inter arma silent musae* axiómát. Sőt: megdöntik az akkor írott művek a szovjet korszaknak azt az állítását is, hogy ezek az írások csupa „jajkiáltást” jelentenek. Valójában a szűkebb haza és az élet szeretete, az élni-akarási, a megmaradási és a bibliai elv fejeződik itt ki: „legyen világosság”, „ember küzdj és bízva bízzál”.

Ezek a művek lényegében úgy jöttek létre, hogy a „kárpát-orosz” (=ruszin) tagozatokon, illetve később az önálló gimnáziumokban a lokálpatrióta tanárok az újakkal karöltve létrehozták az irodalmi önképzőköröket és egyesületeket. Kolompár (Kara) Mihály tanár úr tanítványa volt 1939-ben az a későbbi budapesti egyetemista költő, aki a József Archij nevet viselte (Évkönyv 1939, 27, 97). Az alsó osztályokban az irodalmat Kovai Lőrinc tanította (Évkönyv 1939, 27), aki a szülői házból hozta magával az orosz nyelv ismeretét és akkor dolgozott a *Csendes Don* IV. kötetének fordításán, majd politikai nézetei és tevékenysége miatt Nagykállóba helyezték, illetve internálták (vö. *Igazság* c. tendenciózus önéletrajzi regényét). Megjegyzendő, hogy az „anyaországi” tanárok túlnyomó többsége fogékony volt a szociális és etnikai problémák iránt, a jövőbe néztek és láttak. Óráikon nem egyszer Hitler-ellenes kijelentések hangoztak el (egyedül Antal Miklós paptanár nem szavazta meg a városi atyák közül a zsidótörvényt); irodalomórákon József Attila és Radnóti-versek is elemzésre kerültek a népi írók tárgyalása mellett (Körmendy Gyula, Martinkó András. Vö. Évkönyv 1942, 26, 27). Harmadik idegen nyelvként a magyar tagozaton a ruszin nyelv is választható volt.

A fiatal tehetségek motivációjában jelentős szerepet játszottak az ún. nevelési célok: azok az érzelmek, amik a ruszin családoknál természetesek voltak: így a szülőföld szeretete az ott élő, egymásra utalt, egymást tisztelő szegényemberek mindennapján keresztül, a család egységének és „szentségé-

nek” primátusa. S az idősebb generáció tanítása és példája alapján az is természetes volt, hogy a nemzeti irodalom „csiszolása” és gazdagítása érdekében ismét megjelent a világirodalomban is előkelő helyet kivívott költészet átültetése (vö. Turóczi-T. 1974, Fried 1993).

Megjegyzendő, hogy a múlt század második felén-végén, az öntudatra ébredés korában (vö. Duchnovics himnuszát) nem volt még szükség fordításra, mert az olvasó közönség bilingvis volt. Az első Petőfi-fordítás 50 évvel a költő halála után lát napvilágot (Medve 1977), Adyra viszont csak 20 évet kell várni. A Petőfi-fordítások iránti érdeklődés és igény a század elején imponáló, a cseh uralom alatt visszaesik, a tárgyalt korban ismét fellendül. Az okok világosak: közöttük a megtisztelő feladat teljesítése és a fiatal tehetségek nyilvánosság elé lépése (publikációk) sem elhanyagolható mozzanat. Kitüntetés ez a még iskolai padokban ülők számára a felelősségteljes feladatok teljesítésében. A lefordított művek maguk is tanúskodnak erről a társadalmi és filozófiai ars poeticáról az „idősebb” nemzedék életében (Potusnyák, Baleckij), a fiataloknál az „oroszláncok” megmutatása és a kulturális jövő megalapozása is motiváló tényező. J. Archij kötete „С полетом дней” 1941-ben jelenik meg. K. Versan (alias Halász) egyetemista korában Adyt fordít. J. Hojda ekkor válik a magyar-ruszin barátság apostolává (vö. Orosz L. 1994). Az átültetések zöme Petőfi-fordítás illetve átköltés (Перепис).

Az öntudatra ébredés korában, a nemzeti azonosság-tudat keresése idején ukrán- és ruszinföldön egyaránt megfigyelhető ennek a „költői fogásnak” a szerepe és jelentősége. Az idegen kultúrából átvett egyes költeményeknek a saját nemzeti irodalomba történő beépítéséről van itt szó, s ez az eljárás szükséges az önálló irodalom létrehozásának folyamatában. Ukrán vonatkozásban P. Hrabovszkij Petőfi-átköltéseit kell megemlítenünk (Medve A. – Medve Z. 1997), akinek ez a tevékenység – az elmondottak mellett – az „önálló” irodalmi nyelven való alkotást is jelentette, hiszen világirodalmi szintű költőket csak önálló nyelvre (és nem dialektusra) szabad fordítani. A. Karabeles, az egyik ilyen kárpátaljai „transzformátor” már szeminarista korában „áthangolta” Mécs László „Rabszolgák énekelnek” (Рабы поютъ) című versét, később pedig a „Szeptember végén” és az „Erdélyben” című költeményeket. Ez utóbbiból teljesen hiányzik a magyar jelleg, a címet sem közli, a „magyar” jelző helyett a Мой народъ, мой родъ, моя родина, единъ народъ въ раздвоенной родинѣ, мой народъ в разъединении kifejezések szerepelnek.

A már jól ismert és elismert költő, F. Potusnyák a „Füstbe ment terv”, a „Tisza”, és „Ha az Isten...” c. versek fordításával igazán adekvát módon közelítette meg az eredetit. Külön tanulmányt érdemelne E. Baleckij és J. Kacsij fordítói tevékenysége (az utóbbi munkáját részben már értékeltük, vö. Medve A. – Medve Z. 1998). Az első, akkor már bizonyos mértékben „poeta doctus”, a „Szeptember végén” fordítása mellett ruszinul publikálta, illetve átköltötte elemi iskolai tankönyvek számára az „Ez már aztán az élet...” (Добра жизнь/Доброе житя), a „Füstbe ment terv” (Домой) és a „Dráván” (Надъ Дравой) c. verseket; a fiatal Kacsij pedig az „Itt van az ősz, itt van újra...” (Туй вже осѣнь, туй вже знову), a „Jövendölés” (Вищованя), az „Éj van” (Ночь) fordításával ajándékozott meg minket. Az 1943-ban lefordított három rövid költemény csak kéziratban maradt fenn: Első szerepem (Перша роль), Egy bölcs hajdan... (Усе змінилось на землі), Földét a földműves...(Зоре землю-ораницю...).

A „Nemzeti dal” és „A lopott ló” (Національна пѣсня; Украдений конь) P. Sznyizsnyik (Petro Mihok) fordításában jelent meg. A „Távolból” (Зъ далека) fordítója A. Barda, a „Farkasok daláé” (Пѣсня вовковъ) pedig P. Hvorosztnik. Személyük azonosítása mindeddig nem járt eredménnyel. Ugyancsak ismeretlen a „Szülőimhez” (До родичов) és egy átköltés (Тихо стонет. Позражение Петефи) létrehozója.

Három veretes orosz nyelvű Ady-fordítást köszönhetünk Balczyk Emilnek: „И не потомокъ, и не предокъ...” (Sem utódja, sem boldog őse...), „Отдай мнѣ свои глаза...” (Add nekem szemeidet...), „Мой отец” (Proletár fiú verse). Az „Один знаймой хлопецъ” (Egy ismerős kisfiú) fordítása a Kniezsa-tanítvány, K. Versan, azaz K. Halász nevéhez fűződik, „А Halál lovai” (Смертнѣ конѣ), az „Ádám, hol vagy?” (Адаме, де ты?) és a „Párizsban járt az Ősz” (В Парижѣ была осѣнь) a szintén nem azonosítható V. Marko írói nevéhez kapcsolódik. Ez utóbbi fordítások ruszin nyelvűek (Medve 1994).

A *Русское Слово* 1940–42 között publikált nyolc Petőfi-verset orosz nyelven, sajnálatos módon, a fordító aláírása nélkül. Ezek: Живої мертвецъ (Élő halott), Павел Пато (Pató Pál úr), Въ шинкѣ (Falú végén kurtakocsmá), Узникъ (A rab), Друзьямъ (A hűtlen barátokhoz), Прекрасна нощъ (Főnséges éj), Тоска (A dal), Падшая (Panyó Panni). Ez utolsó után a következő szöveg áll: Перевод – а.

A fordító(k) kilétét sajnos a mai napig nem sikerült megállapítanunk.

IRODALOM

- Balla, 1990
Csernicskó, 1998
Évkönyv, 1939
Évkönyv, 1942
Fried, 1993
Krupin, 1990
Marina, 1977
Medve, 1977
Medve A. – Medve Z., 1997
Medve A. – Medve Z., 1998
Orosz I., 1995
Orosz L., 1994
Turóczi-T., 1974
Zseliczky, 1998
- Balla László: Azt bünteti, kit szeret, Bp., 1990
Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján), Bp., 1998
Az ungvári m. kir. áll. gimn. Évkönyve az 1938–39. isk. évről, Ungvár, 1939
Az ungvári m. kir. áll. gimn. Drugeth-Gimnázium Évkönyve, 1941–42, Ungvár, 1942
Fried István: Petőfi Sándor és a „szláv” világ, Forrás, 1993/4
Krupin, V.: Törvény és szentség, Szovjet Irodalom, 1990/1
Marina Gyula: Ruténsors – Kárpátalja végzete, Torontó, 1977
Medve Zoltán: Ki volt az első kárpátontúli Petőfi-fordító, Kárpáti Igaz Szó, 1977. ápr. 3.
Medve A. – Medve Z.: Szibériai ukrán Petőfi-fordítások, Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyháziensia 5., 1997
Medve A. – Medve Z.: Jurij Kacsij Petőfi-fordításai, Hungaro-Ruthenica I., Szeged, 1998
Orosz Ildikó: A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján, Ungvár–Budapest, 1995
Orosz László: Kniesza István és a „ruszin testvérek”, Studia Slavica Savariensia, 1994/2
Turóczi-Trostler József: Petőfi belép a világirodalomba, Bp., 1974
Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdeklében 1920–1945, Bp., 1998
- Балега 1969
Балега 1974
Грабар 1957
Медве 1993
Медве 1990–94
Медве 1994
Медве 1997
Поети 1965
- Балега, Ю. Художні відкриття чи правда факту?, Ужгород, 1969
Балега Ю. Поэзия опоры і боротьби, Віщий вогонь, Ужгород, 1974
Грабар, О. Поэзия Закарпаття. Пряшів, 1957
Медве, З. Размышление о церковной культуре восточных славян и о бесстыдной фальсификации истории, Studia Slavica Savariensia, 1993/2
Медве, З. От dialectus ruthenica до литературного языка, Studia Russica XIV–XV, Bp., 1990–94
Медве, З. Carmina transerre necesse est, A szláv nyelvek oktatásának elmélete és gyakorlata, Pécs, 1994
Переклади, переспіви, промахи, Slavica Tergestina, Padova, 1997
Поети Закарпаття (ред. О. Рудловчак), Прашів, 1965

AZ UKRÁN KULTÚRA LEMEZTELENÍTÉSE
Megjegyzések Okszana Zabuzsko *Terepvizsgálatok az ukránok szexuális életéről* c. regényéhez

Bagi Ibolya

„Nőnek születél. Korlátod – adottság.
Holdad alszik, színezüst horog.
Mint késhegynyi finom fűszerporok,
Véredben a kiszolgáltatottság.”

(idézet a regényből)

„Egy mai ukrán nő feminista regénye” – írja a magyar kiadás¹ fűlszövege – majd később: „furcsa és tragikus Zabuzsko feminizmusa”. S bár a hírnév, amit a regény rövid idő alatt kivívott magának, elsősorban ennek szól (kuriózum!), a szöveg messze nem felel meg a feminista regény kritériumainak. Szerencsére!

Mint közismert, 60-as évek amerikai nőmozgalma, majd a 70-es évektől kezdődően a feminista irodalomkritika érdeklődése a „nemi szerep”-re („gender”) irányult, és sokkal inkább a társadalmi szerepvállalással kapcsolatos problémákra, mint a biológiai tényezők kérdésére összpontosult. A feleségként és anyaként sikeres és boldog amerikai nő uralkodó kulturális képzelete olyan modellt körvonalaz, melyben a beteljesüléshez és identitásuk elnyeréséhez a nőknek el kellett fogadniuk a teljes szexuális passzivitást, a férfi-dominanciát és a termékeny anyaságot. E feminin misztika hatástalanítása s a női emancipációért folyó küzdelem újabb stádiuma jelentős szépirodalmi és kritikai művek létrejöttét eredményezte, melyek hatással voltak az európai irodalom tendenciáira is.

Kétségtelen, regényünk szerzője is nő, főhőse egy szenvedélyes nagy szerelem áldozata, nőiségében megalázott, magára hagyott ember, a szerző alter-ego-ja (költő, irodalomtörténész), aki zaklatott monológban, helyesebben önmagával folytatott párbeszédben adja elő szerelmének s megaláztatásának történetét. Az érdekes irodalmi „nyersanyag”, az erotikus, gyakran

---

¹ Okszana Zabuzsko: *Terepvizsgálatok az ukránok szexuális életéről* (Fordította Körner Gábor) Bp. 1999.

már-már a pornográfiát súroló jeleneteket, szadista epizódokat, s nosztalgikus-romantikus meditációkat, lírai kitérőket egyaránt tartalmazó szöveg azonban még nem lenne elég ahhoz, hogy a művet „világirodalmi szintű” alkotásként tartsuk számon. S bár nem hiányzik a „női image”-ek sokfélesége, a maszkulin sztereotípiák elutasítása, a női nemiséggel kapcsolatos utalások Freudra és Lacan-ra, mégsem sorolhatjuk a „Terepvizsgálatokat...” a „klaszszikus” feminista művek közé. E sok szálból szövődő regény nem csak egy személyes érzelmi és tudatállapot, nem csak egy nő önmagában (nőiségében, tehetségében, önnön létjogosultságában) való megrendülésének, testi-szellemi krízisállapotának sokkoló erejű rajza, hanem egy nép, egy nyelv, egy kultúra önmegvalósító törekvéseinek, identitás-zavarainak, sikereinek és kudarcainak hiteles művészi dokumentuma.

A regénybeli vezérmotívum, mely a két főszereplő, Mikola a festő és Okszana a költő személyes alkotói törekvéseihez kötődik – „Mindig egy- valamit akartam, megvalósítani magamat” (68) – tágabb, az ukrán történelem, a nemzeti kultúra, az anyanyelv dimenziójában értelmeződik. Mondhatnánk, a szerelem csak ürügy. De nem: hiszen mint tudjuk, a „szerelem kultúrtörténete” magában foglalja mindazokat a kérdéseket, melyeket egy adott kor, régió, szellemiség hordoz, s a személyes élmények, tapasztalatok mögött mindig ott húzódik a kultúra egyszerre transzcendens és materiális determinációs hálója, mint a védelem és fogság lehetősége, attól függően, hogyan korlátozza vagy éppen teljesíti ki személyes törekvéseink terét.

Önmeghatározás az alkotásban és a szerelemben – mint a személyes lét problémája – intim naplóként olvastatja velünk Zabuzsko könyvét. Önmeghatározás a történelemben és kultúrában – mint a nemzeti lét, egy közösség problémája – bölcséleti jellegű fájdalmas önvizsgálattá, helyenként önkínzóan racionális kultúr-antropológiai traktátussá emeli a szöveget. A „nőnek születni Ukrajnában” olyan alaphelyzet, melynek többszintű megélése adja a regény külső és belső történéseinek vázát, s e sorsszerűséggel szembeni lázadás, kitörési vágy a konfliktushelyzetek tragikus, vagy éppen groteszk láncolatát. „Kitörni! – megdöbrentett a szó, amit olyan könnyedén kiemelt a szótáradból, mintha előre tudta volna, hogy melyik oldalon üsse fel – e szóval tudatosította, egyszersmind megerősítette, megszilárdította csalhatatlan nemi ösztönödet, aminek köszönhetően beléd hasított első éjszaka a felismerés: kedvesem, testvérkém, édes kisfiam, gyere hozzám, belém, körbefonlak, magamba zárlak, megszüllek újra, így, örökre együtt...” (87).

Az önmagát – nem kis iróniával – „a nemzeti gondolat szerencsétlen szexuális áldozatának” (127) nevező hősnő saját szenvedéseiből csinál úgy-mond „témát”: a feminista irodalomkritika terminusával élve kapcsolatot teremt szexualitás és textualitás között. „csak ekkor, amikor a félbemaradt előadás és a tüzes sodronyként az agyadba fűrődő hogyan-éljek-tovább vegyes érzésével becsuktad mögötte az ajtót, s a testedet borzongató hideglelős-émelygő remegéssel, ami már több mint egy hete nem csillapodott benned, mintha egy önműködő baba lennél, melyben az összes kis kerék és csavar kiugrott a helyéről, hogy csak pépeset tudtál enni, aludni pedig pár egymást követő éjszaka egyáltalán nem – a tükör felé fordultál, csak ekkor pillantottad meg – amint felcsillant, kirajzolódott, művészi ívet adva ajkadnak a maradék szétkenődött festékekkel – azt a bizonyos bűvös-szarkasztikus mosolyt (kurva, mit csináljak, kurva...): micsoda téma – olvastad ki a mosolyból – az isten bassza meg, jó kis téma...” (145).

E durva kifakadás alpári szóhasználata mögött is az önnön személyes kínját az alkotásban feloldó, "elidegenítő" költői mentalitás húzódik meg. A téma megformálása, a megszólaltatás belső kényszere és a láttatás missziója a szerelemben kapcsolja össze a költőt és a festőt – az alkotás gyönyöre és a szerelmi szenvedélyben való kiteljesedés egy hajdan volt egység, a teljesség megtapasztalásának kivételes, mulékony, töredékes pillanatát jelenti. Az alkotás és a szerelem transzcendens élménye egybecseng: „Szerzőnek lenni – alkotni – annyi, mint magunknak követelni azt, ami Isten kizárólagos előjoga. [...] hiún pöffeszkedünk és alkotónak képzeljük magunkat – pedig csak az eredeti *általános terv* egy kis szilánkja csillant meg előttünk, azé a tervé, ami alapján hajdanán *teremtetett* a világ – a semmiből, egésznek és gyönyörűnek, s amitől az emberiség [...] eltért, s a kezdeti vakító teljesség emlékét [...] a valláson kívül csak a művészet és a szerelem őrzi” (151).

A szerelem s a szenvedély extatikus élménye az önnön individualitásába zárt ember kiszabadulását jelenti a végtelenbe s az örökkévalóságba, s ha csak pillanatokra is, de kielégíti egység-vágyát, feloldozza elkülönültsége tudatának terhe alól: „...hiszen szeretkezés közben az ember valójában nem is a partnerével szeretkezik, nem, hanem a névtelen, háborgó hatalommal, amelynek árama átjár minden élő, bekapcsolod magad, hogy pár pillanatra – óóó ! – katapultálhass a lángoló körvonalakkal vibráló feketeségbe, amely névtelen és határtalan, ezen alapul minden pogány kultusz, [...] ám a mi korunkban, amely ugyan alapjában véve kereszténység utáni, már el van vágva a visszaút az egyetemes egység orgiasztikus ünnepéhez: mi mindegyikünk

külön-külön, reménytelenül meg vagyunk fertőzve önnön énünk súlyának és sűrűségének átkos tudatával...” (23).

Elkülönülés és együvé tartozás, a személyiség autonómiájának igénye, s a „tartozni valakihez” állapot utáni sóvárgás egyidejűsége, gyakran egymást kioltó ereje *hiányélményként* fogalmazódik meg mind a személyes lét, mind a nemzeti kötődés szintjén. A „jelen lenni a világban” (ami egyaránt jelenti Ukrajnát, s a festő énjének csak ritkán megnyíló zárt szféráját), a „világ iránt érzett szeretet megosztásának” vágya hajszolja a lányt, s tartja benne ébren a lázadás szellemét: „mindegy, csak kitörni, kikecmeregni ebből a kerékvágásból, ebből az örökös ukrán nemlétre kárhoztatottságból” (44). A „hontalanság/otthonatlanság” valós élménye (elvesztett gyerekkori otthon, Amerika idegensége) és metafizikus tapasztalata (kulturális talajtalanság) egybefonódik – a kiútkeresés terepe az élő és szépséges anyanyelv, a megőrzött és újjászülető irodalom, s a szabad, félelemmentes szerelem lesz).

A nyelv otthonossága – védelem az idegenség, a kiszolgáltatottság ellen, az önazonosság bensőséges világa.

„A nyelv, bár nem értették, a közönség szeme láttára áttetsző, tűnékeny csillogó, szinte vékony üvegből fűjt búrát vont köréd, aminek közepében, ők ennyit láttak, valamiféle varázslás folyt: valami élt, lüktetett, kiegyenesedett, felhasadozott, lángok futották el – majd ismét köddé foszlott, ahogy egy leheletfinom üveghez illik, végére értél a felolvasásnak – körülfont, beraagyogott és oltalmazott a gömb, s ekkor rájöttél, hogy a házad – a nyelved, amit rajtad kívül istenigazából jó ha néhány száz lélek ismer az egész világon – mindig veled van, mint csigával a háza, és más, nem hordozható ház nem adatott neked, asszony, bárhogya kapálózol...” (19)

A nyelv azonban csakúgy, mint a nemzeti kultúra, a történelem sodrásában egzisztenciálisan fenyegetett, s csak akkor képes megtartó, lét-alapozó szerepet játszani, ha kapcsolódik az élet eleven áramához, ha átszemélyesíthető, ha van, aki beszélje, művelje, ha megfogható, érzékelhető. „persze az anyanyelv a legtáplálóbb, ez van legjobb hatással az érzékszerveidre: éje-szemöldök bársony, nem inkább meggypiros (meggyízű?), szőke (haj illata?)... így van ez – amint közelebből kezded szemlélni, szétfoszlik, szétforgácsolódik – sohasem áll össze, mindig rettenetes, fizikai szomszúságot érzel nélküle, mint a sivatagban – az eleven, meghitt nyelv nélkül, bár ott csobogna éneklő hanglejtésével, mint a patak, ha hallanád távolról, ahogy csobban, istenuccse, rögtön meggyógyulnál!” (69)

Az irodalom is csak akkor életképes, ha folyamatos dialógusban van egy adott kor szellemiségével, ha olvasóra talál, egyébként elpusztul, elsorvad, kiüresedik. Az olvasatlan könyv, a Zabuzskonál egyáltalán nem szokatlan hasonlattal élve „akár egy kielégítetlen nő” kihűl, s nemes adomány, ha idők múltával újjáéled, hírt ad magáról, mint Leszja Ukrajinka költészete: „zsibbadt ujjal és könnyes szemmel olvastad az *Erdei dal* fordítását, amit megküldtek neked ide, Amerikába, a Broadway részére jóváhagyott változatot, élvezettel szívtad be, mint egy narkós, megcsonkítva is forró lehelletét: él, él! Nem veszett el, hetven év múltán, egy másik földrészen, másik nyelven – nini, felbukkan!” (47)

A hagyományok ébren tartása nem meghirdetett és hivatalból teljesítendő kultúr-misszió, hanem a tovább élés/túlélés/újjászületés biztosítéka. Az alkotás mágia, varázslat, termékenységi rituálé, – a tehetség megnyilatkozási kényszere „átok és áldás”, eleve elrendelt feladat (a kiválasztottaknak!) részt vállalni a teremtésből, s a művészet szintjén – költészetben, festészetben – s megmutatni, még ha a kényszerű profanizálás útján járva is, annak spirituális lényegiségét. „meg vagy átkozva – a holtak iránti hűséggel mindazok iránt, akik szintén nyugodtan írhattak volna oroszul, lengyelül, néhányan akár németül is, és élhettek volna egészen máll életet, mégis felapították magukat, mint a fát, és beledobták az ukrán irodalom paraszába, és szar se lett az egészből, csak elszúrt életek meg olvasatlan könyvek, ma pedig itt vagy te, aki méltatlan vagy rá, hogy átlépj ezeken az embereken – méltatlan, és kész, jelenlétük időről időre felszikkázik a hétköznapi, jobbára szürke létben, ez a te családod, a családfád, te nyavalyás arisztokrata...” (47).

A szerelem régtől vágyott lelki-szellemi egymásra találás, két azonos nyelvet beszélő ember sorsszerű találkozása, a nő életében az első ukrán férfi megjelenése, akinek „nem kellett megtanítani a nyelvet”, s akinek szükség-szerű eljövételét a költő versei mintegy megelőlegezték, s prófétikus módon, a tudatalatti sejtelmek, megérzések szintjén a fájdalmas vég előhírnökei is lettek. A számos megelőző kapcsolat, barátság, szerelem, házasság, mind a „térítés”, az „ukránosítás” jegyében zajlott, ahogy ironikusan maga a hősnő fogalmazza meg: „hivatásos ukránosítóként működtem, mintha minden pasit egy-egy újabb szervvel kellett volna kiegészítened, egyszer majd független, vagy inkább még-el-nem-pusztult országunkban, ha csak addig el nem pusztul, igazán alapíthatnának egy rendkívüli kitüntetést a kiemelkedően nagyszámú fekvőhely ukránosítása terén végzett munkásságodért, teljesen ledöbbenének az általad megtérítettek listáján!” (41)

A nő Mikola iránti szerelmében az identitáshoz vezető út nyílik meg, melyben organikusan – s el lehet játszani a kifejezésekkel, „orgiasztikusan” – kapcsolódik egybe a személyiség egység-érzékeléséhez nélkülözhetetlen testi-lelki-szellemi öröm, kielégülés, valamiféle teljességélmény. (Boldogság?) „ő volt az első férfi, aki a *te világodból* jött, az első, akivel nem csupán társalogtatok, de egyszersem éreztétek a szavak mögött megbújó, kútmélyről csillogó-tündöklő rejtekhelyek feneketlen mélységét is.” (41)

A „kifelé és befelé szeretni” állapota, a fajfenntartási ösztön, az erotikus szenvedély együttese egy új létminőséget alapozhatna meg, mely a személyiség zárt terét kitágítva a megmaradás esélyét adná egy pusztulással fenyegetett világban. A közép-kelet-európai irodalomból jól ismert „nemzethálal-vízió” romantikus képe helyett Zabuzsko a szerelmi extázis allegóriájában jeleníti meg a nemzeti túlélés lehetőségét: „hányan vagyunk egyáltalán, mi, kinkeservesen, a történelem **ellenében megmaradt**, szerencsétlen ukrán értelmiségiek – alig egypáran, azok is szétszóródva, kihalással fenyegetett faj, kipusztulófélben lévő törzs, nekünk muszáj, hogy éjjel-nappal vadul szaporodjunk, lépten-nyomon szeretkezzünk, orgiasztikus kielégületlenséggel összeolvadjunk kezek és lábak egyetlen hatalmas, boldogságtól sikongó-nyögő fészkévé, önmagunkkal beborítva, újra benépesítve a radioaktív földet!” (88)

E „túlélési program” elementáris szenvedéllyel átélt utópikus terveze azonban nem realizálható, hisz ahogy kiteljesedésének feltétele, úgy bukásának oka is a szellemi-lelki törekvések és a valós élet adta lehetőségek közötti áthághatatlan szakadék. A gonosz jelenléte. A történelem romlottsága. A zsigerekben hordozott félelem. A rabságba kényszerítettség. „A rabság a félelemmel való fertőzöttség. A félelem pedig megöli a szerelmet. Szerelem nélkül pedig gyerekek, versek, képek – mind-mind halállal viselősek” (171).

A nyugati civilizációban ismeretlen zsarnoki hatalom, a személytelen gonosz beszivárgása a személyes lét legrejtettebb zugaiba, az apáktól örökölt félelem, a GULAG emléke és kitörölhetetlen jelenvalósága a mindennapokban mind egzisztenciálisan, mind kulturálisan lecsupaszítottá, védtelenné teszi az embert. A szerelmet kezdettől fogva megzavaró baljós sejtelen, amit a lány fogalmaz meg, többször visszatér: „úgy érzem, hogy nyitva állsz a gonosz előtt”.

S ez nem valami emberi hibára, személyes bűnre történő utalás, ez maga a metafizikai gonosz – a XX. századi kelet-európai történelem nagy traumájában testet öltve: „maguk nem ismerik a leküzdhetetlen, metafizikai gonosznak való alávetettséget, amikor semmi sem rajtad múlik – amikor

olyan lakásban nősz fel, melyet állandóan lehallgatnak, te pedig tudsz róla, és megtanulsz egyszersmind a láthatatlan közönség előtt beszélni: hol hangosan, hol jelekkel, hol pedig hallgatni, amikor az első kamaszkori szerelmedről kiderül, hogy rád állított spicli...” (123).

Mindez, az erőszakkal, szadizmussal, hatalommániával fertőzöttség különleges mércével mérhető élethelyzeteket, sorsmintákat, kultúrképzeteket és történelmi perspektívákat rajzol fel, s érvényteleníti a hagyományos erkölcsi normákra épülő külső (amerikai) megítélés hitelességét. Szolgáljon erre igazolásul a regény legtöbbet idézett része: „Mit felelhetek neked Donna? Hogy minket olyan férfiak neveltek, akiket orrba-szájba basztattak, s hogy később ugyanezek a férfiak dugtak meg minket, s hogy mindkét esetben ugyanazt tették velünk, amit az idegen férfiak övelük? S hogy mi olyannak fogadtuk el és szerettük őket, amilyenek, mert ha nem fogadjuk el őket, az azt jelentette volna, hogy azoknak, az idegeneknek az oldalára állunk? S hogy nekünk nem volt más választásunk és nem is lesz, mint választani az áldozat és a hóhér, a nemlét és az elemészto lét között?” (173)

A szabadság hiánya, a választás képtelensége megnehezíti mind a történelemben, mind szerelemben eljátszható pozitív szerepek vállalását, a tragikum kitörölhetetlen eleme e jellegzetesen XX. századi színjátéknak.

S hogy mégsem végérvényesen lezárt, s kudarcos állapotról van szó, mutatja a megoldás konok akarása, a hősnő válasza az önmagának feltett kérdésre: „Mennyi idő, amíg elfelejtelek, mennyi – amíg elfelejtesz” – egy kultúrtörténeti példával felidézésével, mely szerint a kínok vállalása a megváltás egyedüli útja:

„Meddig megyünk még protopópa? kérdezte a kiugrott Avvakumtól a felesége, aki a száműzött után botorkált a végtelen pusztában, és a céltalan úttól elgyötörve leült egy bokornál – s ezt a választ kapta: Amíg meg nem halunk, édes nejem.”

UKRAJNA MINT OROSZ PROVINCIA A XIX. SZÁZADBAN

Kertészné Varga Beáta

Közel 150 évig – az 1780-as évektől a XX. század elejéig – Ukrajna területén két nagyhatalom osztozott: megközelítőleg 80%-a az Orosz Birodalomhoz, míg 20%-a a Habsburg Monarchiához tartozott. Tehát a modern kor hajnalán az ukrán nép olyan politikai rendszerbe került, amely radikálisan különbözött attól, amit addig megszokott. Mint minden birodalmi dinasztia, az orosz Romanovok és az osztrák Habsburgok is etnikailag és kulturálisan különböző népcsoportok által lakott hatalmas területeket birtokoltak.

Mivel az ukránok mind nyelvileg, mind kulturálisan közeli rokonságban álltak az oroszokkal, a cári kormányzat Ukrajnát egyszerűen az "Orosz Föld" alapvető részének tekintette, figyelmen kívül hagyva eltérő történelmi hagyományait. A hivatalos nagyorosz felfogás II. Katalin cárnő 1793-as kijelentésére alapozódott, miszerint "Oroszország és Ukrajna valójában egy ország, csak egy történelmi baleset következménye, hogy egy időre különváltak egymástól".

A birodalmi adminisztrációs rendszert az 1770-es évektől kezdték kiépíteni az ukrán területeken, de az csak az 1830-as évekre érte el végleges formáját. Az orosz fennhatóság alatti ukrán régiót kilenc tartományra osztották fel, ami tulajdonképpen a három addigi gubernium háromfelé osztását jelentette. A Balparti Ukrajnából, ahol a kozák tradíciók a legerősebben tartották magukat, a Csernyihovi, Poltavai és Harkovi provinciát alakították ki. A jobbparti ukrán területeken, amelyeket a Romanovok csak részben szereztek meg és ahol a lengyel nemesek még mindig gazdasági függésben tartották az ukrán jobbágyaikat, a városokat pedig egyre nagyobb számban népesítették be idegen – elsősorban orosz és zsidó – etnikumok, a Kijevi, Podóliai és Volhíniai provinciát hozták létre. Az újonnan megszerzett déli területeken – a zaporozsjei kozákok és a krími tatárok egykori szállásterületein – a Jekatyerinoszlavi, Herszoni és Tavriai tartományok formálódtak ki.

Az új közigazgatási rendszer általában előnytelennek bizonyult több olyan autonómiával rendelkező ukrán város számára, mint amilyen Kijev is volt. Kijev a még mindig hatályos magdeburgi jog értelmében önkormányzati joggal rendelkezett, amely privilégiumát – az ukránai városok között utolsóként – 1835-ben elveszítette.

A provinciák élén az orosz kormányzó állt, akinek a munkáját döntően a helyi nemesek soraiból származó hivatalnokok segítették. Az orosz kormányzat ugyanis nem rendelkezett annyi képzett orosz bürokratával, hogy a peremtartományokat is fel tudják velük tölteni. Így kialakult az az adminisztrációs rendszer, amelyben a legmagasabb posztion álló hivatalnokok arisztokraták voltak, a középfokú igazgatásban a köznemességet foglalkoztatták, míg alsó szinten a kismemesség kapott hivatalt.

A Romanovok hatalmától és nagyságától lenyűgözve, az egyéni karrier lehetőségeit szem előtt tartva az ukrán elit mindent elkövetett, hogy betagozódjon az orosz birodalmi nemességbe. Ennek érdekében feladtak magukból mindent, ami ukránnak számított és emiatt az ukrán nemzeti érzelmű történetírók sokszor vádolták őket azzal, hogy méltatlan módon feladták nemzeti sajátosságaikat és megalkuvóvá váltak az oroszokkal. Egy 1795-ös felmérés alapján az ukrainai orosz kormányzó, Krecsetnyikov szerint a volt Hetmanátus területén 12597 személy számított "kétséget kizáróan nemesnek". De ezenkívül még megközelítőleg ugyanannyi nemes volt azokkal a perekkel elfoglalva, hogy elismerjék nemesi címüket. Az ukrán elit ideológiai harcot indított az ukrán rangok teljes elismertetéséért, amely mozgalom élére az ún. "patrióták" álltak, akiknek a gyűjtőmunkája eredményeképpen az addig bizonytalan történelmi emlékek hiteles dokumentumokkal – lengyel királyok okleveleivel, cárok és hetmanok közötti szerződésekkel, hetmani rendeletekkel stb. – lettek alátámasztva. A patrióták legfőbb sikerét az 1835-ös cári ukáz jelentette, amelyben a Romanovok minden katonai és polgári ukrán rangot elismerték automatikusan és örökletesen orosz birodalmi nemesi rangként.

Az ukrán nemesség birodalmi integrációjának két formáját lehet elkülöníteni: az "asszimilátorokat" és a "hagyományőrzőket", amelyek nemcsak politikai ideológiák voltak, hanem eltértek a Hetmanátus örökségének értékelésében is.

Az "asszimilátorok" felfogása szerint nem szabad az autonóm ukrán hagyományokhoz ragaszkodni, hiszen Ukrajna jövője elkerülhetetlenül összefonódik az orosz birodalom sorsával, amit egyre inkább saját hazájuknak kezdtek tekinteni. Büszkéek voltak arra, hogy bejuthattak az udvari elitbe, ahol birodalmi karriert futhattak be.

Hozzájuk hasonlóan a "hagyományőrzők" is elfogadták az Oroszországhoz való tartozás tényét, de ugyanakkor a birodalmi renden belül helyi jogi és hivatali rendszert kívántak kiépíteni. Képviselőik nem szerveződtek

egy mozgalomba, és általában eltérő céljaik voltak, de a múlthoz való ragaszkodásuk és a jelen mérsékelt kritizálása közös vonásuknak tekinthető. Többségük lojális maradt a Romanovokhoz és csupán arra törekedtek, hogy az egykori Hetmanátus néhány tradicionális intézményét, mint például a kozák sereget állítsák vissza. Az orosz kormányzat azonban semmilyen hagyományos kozák formáció visszaállítását sem engedélyezte, mert attól tartottak, hogy a kozák privilégiumok "megfertőzhetik" Kisoroszországot, ami esetleg az autonóm Ukrajna felélesztéséhez vezetne. Így a "hagyományőrzőknek" egyelőre csak a reménytelen múlt felé fordulás maradt.

Az ukrán városokat is érzékenyen érintette az autonómia elvesztése. Az ukrán polgárság önálló hagyományai annyira meggyengültek a XIX. század elejére, hogy a birodalmi normák bevezetése itt nem ütközött különösebb ellenállásba. A helyi kereskedők és iparosok egyre nehezebb politikai és pénzügyi helyzetbe kerültek, ugyanis városaikban a külkereskedelmet döntően a görögök és más idegen vállalkozók, a belkereskedelmet pedig az oroszok tartották ellenőrzésük alatt. A XIX. század közepére a balparti ukrán területeken az ukrán polgárság gyakorlatilag kisebbségbe szorult az idegen etnikumokkal szemben.

Az integrációs folyamat maga után vonta az ukrán papság részleges eloroszosodását is. A fejadó bevezetése, a papok számának állami szabályozása, valamint a kötelező papnevelői képzés döntően hozzájárult a papi rend zárttá válásához a XIX. században. Ezentúl az egyházi emberek kizárólag a két adómentes rendből, a papságból és a nemességből kerültek ki. Mivel azonban az egyházi szolgálatnak egyre kisebb lett a társadalmi elismertsége és a korábbinál szerényebb jövedelemmel járt együtt, így egyáltalán nem bizonyult népszerűnek a nemesség körében. Ezért a kötelező papnevelői intézetekbe gyakorlatilag csak papfiúkat vettek fel, így a papság egy részben eloroszosodott, zárt kasztta vált.

Az ukrán autonómia eltörlése egyben a magánföldesúri birokokon élő parasztság teljes jobbágysorba süllyesztését is jelentette, vagyis Ukrajnában is végbement a jobbágyság röghöz kötése.

Amíg II. Katalinnak néhány rendelettel sikerült eltörölni az autonóm elven működő tradicionális ukrán intézményrendszert és viszonylag gyorsan bevezetni ott a birodalmi adminisztrációt, addig több mint fél évszázadba telt, mire az ukrán társadalom már teljesen az orosz társadalmi struktúrát tükrözte.

Talán a legdöntőbb változás a Hetmanátus megszüntetése után a kozákság helyzetében ment végbe, amely társadalmi réteg kétségtelenül az ukrán történelem legjellegzetesebb jelenségének tekinthető.

II. Katalinnak a Zaporozsjei Szics likvidálásáról rendelkező 1775-ös ukázát követően a szétszéledt kozákok pusztává vált területeket hagytak maguk után. Ugyanakkor az orosz birodalom déli határa nyitottá és kevésbé védhetővé vált, kitéve az állandó mohamedán támadásoknak. Ezért Patyomkin javaslatára a cárnő 1787-ben kiadott egy rendeletet, amelyben a Zaporozsjei Had visszaállításáról rendelkezett, de szűkebb körű kiváltságokkal és új elnevezéssel. Ők voltak az úgynevezett "fekete-tengeri kozákok", akik jelentős érdemeket szereztek Oroszországnak a török szultánnal vívott háborújában. Katonai szolgálataikért cserében arra számítottak, hogy az orosz kormányzattól megkapják szállásterületként a töröktől újonnan elhódított ocsakovi térséget, ahol egyébként már be is rendezkedtek. Ehelyett azonban a kedvezőtlenebb klímájú Kubán folyó vidékére voltak kénytelenek áttelepedni 1792-94 között. Az immár kubáni kozákok számára a legnehezebb annak a változásnak a lelki feldolgozása bizonyult, hogy a korábbi autonóm szervezeti formáikról áttérjenek az orosz önkényuralmi rendszerbe való közvetlen betagozódásra.

1794-ben látott napvilágot az a dokumentum, amely a kubáni kozákság társadalmi-szervezeti felépítését határozta meg és amelyből kitűnik, hogy a kubáni hadsereg megteremtésével felelevenítették – bár lényegesen csökkentett jogkörrel – a zaporozsjei hagyományokat.

A Kubánon túli hegylakókkal szemben összecsapások, valamint a Perzsiával és Törökországgal vívott háborúk folyamán az orosz vezetés is belátta, hogy számára is előnyös lehet a kozákság számának gyarapodása, amely folyamatot 1808–1820 között a "kisorosz" kozákoknak a Poltavai és Csernyihovi tartományból Kubánba történő szervezett áttelepítésével is támogattott. (Ez az akció kb. 50 ezer embert érintett családtagjaikkal együtt.)

A kubáni kozákság fennállása mégis rövid életűnek bizonyult (1792–1842). A privilégiumaikat érintő első megszorító intézkedések I. Pál idején kezdődtek, aki egy lázadásuk leverése után megtiltotta a kosevoj atamán választás útján történő beiktatását. I. Sándor alárendelte őket a Tavriai kormányzás adminisztrációjának, majd I. Miklós a "Fekete-tengeri hadsereg" helyzete elnevezésű 1842-es rendeletében végrehajtotta a kubáni kozákság teljes beolvasztását a birodalmi hadseregbe, megszüntetve ezáltal részleges különállásukat.

Hasonlóan mintegy ötven évig állt fenn az ún. Dunántúli Szics, amely török fennhatóság alatt – a Duna torkolatvidékén – jött létre. A dunántúli kozákok egy kisebb csoportja kosevoj atamánjuk, J. Gladkij vezetésével 1828-ban visszatért az orosz birodalom területére és segítséget nyújtottak a cárnak a szultán elleni háborújában. Ebből a mintegy 1500 fős különítményből alakult meg az Azovi-tenger nyugati partvidékén az ún. Azovi Sereg az orosz kormányzat által kinevezett atamánnal az élen. Az azovi kozákok soha nem elégedtek meg a számukra kijelölt szállásterülettel, ezért az 1860-as évek elején átköltöztek a Kubán folyóhoz és beolvadtak a már korábban alávetett helyzetbe került kubáni seregbe.

Ezután nézzük meg azon balparti kozák tömegek sorsát, akik az egykori Hetmanátus katonai bázisát képezték. 1783-ban II. Katalin rendeleti úton reguláris jellegűnek nyilvánította a balparti kozák lajstromozott sereget, így ezután a kozákok csak annyiban különböztek a jobbágyoktól, hogy ők katonai szolgálattal tartoztak az államnak.

1812-ben úgy tűnt, hogy újjáélednek a kozák hagyományok: a napóleoni háborúk idején a kis-oroszországi kormányzó, Lobanov-Rosztovszkij felvetette a cári kormányzatnak az önkormányzaton alapuló hagyományos kozák szervezeti formák visszaállítását. Ennek hírére az ukrainai kozákság hamarosan tizenöt lovasezredbe szerveződött és segítségükről biztosították a Romanovokat. Reményeikben mégis csalódniuk kellett, mert az autonómiájuk újjáélesztése helyett csupán kisebb engedményekkel voltak kénytelenek beérni.

Az 1830-as lengyel felkelés ismét kedvező alkalmat teremtett a kozák törekvések megvalósításához, de I. Miklós továbbra sem tudta tolerálni a kozák önkormányzat visszaállítását.

Az ukrán autonómia megszűnése nemcsak társadalmi, hanem kulturális következményekkel is járt. A Jobbparti Ukrajnában, miután ezt a területet a XVIII. század elején újra Lengyelországhoz csatolták, a kozákság intézménye már az orosz fennhatóság előtt megszűnt létezni, ugyanis a lengyel állam jogrendszere nem tűrte meg ezt a társadalmi formációt.

Az orosz kötelekben lévő ukrán tartományokban az elemi iskolarendszer gyakorlatilag megszűnt létezni, amit a jobbágyok számára káros pazarlásnak tekintettek. A nemesifjakat alapszinten orosz és külföldi házitánítók oktatták, míg az ún. "köztes rétegek" (= polgárság) számára II. Katalin, majd I. Sándor népiskolákat alapított. A középfokú tanintézetek egyre inkább elvesztették a régi nemzeti jellegüket. A felsőoktatásban is – amelyet a balpar-

ton a Kijevi Akadémia, Szloboda-Ukrajnában pedig a Harkovi Kollégium képviselt – hasonló folyamat ment végbe. Habár a XIX. század elején a keleti ukrán területeken az ukrán nép ösztönös ereje továbbért a nyelvben, az életformában és a történelmi tradíciókban, a kulturális fellendülés mégis megtorpant.

A XVIII. század végétől kezdve az ukrán felső körök élénk tevékenységet folytattak annak érdekében, hogy egyetemet hozzanak létre. Közülük Karazin volt az, aki 1804-ben kieszközölte I. Sándornál, hogy engedélyt adjon a harkovi egyetem megalapításához. Ezen felsőoktatási intézmény falain belül jelentek meg először ukrán területen a szláv egység eszméi. Az orosz nemesség szervezkedésének hatására 1818-ban megalakult az ukrán nemesség titkos politikai szervezete, az ún. Első Megegyezés Társasága, amelynek tagjai az orosz birodalom föderatív alapon történő átszervezését tüzték ki célul. Majd 1823-ban átalakult Egyesült Szlávok Társaságává, az ukrainai dekabristák titkos forradalmi csoportjává.

Az 1830-as évekre a Harkovi Egyetem köré csoportosult azoknak a patriótáknak a köre, akik az ukrán nemzeti újjászületés érdekében tudatosan tevékenykedtek a tudományok területén. Ebben a városban kialakult egy olyan atmoszféra, amelyben a figyelem elsősorban az ukrán nép kutatására és vizsgálatára irányult, saját nyelvén és történelmi hagyományaira alapozva.

Az 1830-as lengyel felkelés leverése után a cári kormányzat egyesítette a nyugati provinciáit – Ukrajnát, Belorussziát és Litvániát –, hogy azokat "eredeti orosz földdé" alakítsa át. Az orosz vezetés elsődleges célja a lengyel befolyás csökkentése volt ebben a térségben, amelyet 1834-ben a kijevi Szent Vlagyimir Egyetem megalapításával is elő kívántak segíteni.

Az új intézmény megnyitását orosz részről elsősorban politikai okok indokolták: olyan egyetemet akartak létrehozni, amely az orosz kormányzat pozícióit erősíti meg a nyugati peremterületeken.

Ukrajnában különösen nagy jelentőséggel bírt az értelmiség megjelenése, mivel a nemesi elit asszimilálódott és így gyakorlatilag eltűnt. Ezért az értelmiségnek jutott az a szerep, hogy kulturális és politikai vezető szerepben átvezesse Ukrajnát a modern korba. Annak érdekében, hogy kiformalódjon a nemzeti identitástudat, az intelligencia az ukrán nép olyan egységes jellemzőire összpontosított, mint a történelem, a folklór, a nyelv és az irodalom. Vagyis az út a nemzeti öntudat megteremtéséhez könyvekkel volt kikövezve!

Ukrajnában, mint minden birodalom fennhatósága alatti régió esetében a nemzeti kultúra kialakítását és ápolását az is indokolta, hogy a kultúra

eszközeivel szembeszegüljenek az orosz dominanciával. 1846-ban, Kijevben megalakult a Cirill és Metód Társaság, amely szervezet romantikus és idealisztikus formában alapvetően a pánszlávizmus és a keresztény testvériség eszmerendszerére épült. A társaság liberális szárnya a szláv föderáció, az ún. "Szláv Egyesült Államok" békés úton történő megteremtését hirdette, míg demokrata szárnya azt forradalmi úton kívánta elérni. Az orosz önkényuralmi berendezkedéssel szemben egységesen a köztársasági államforma létrehozásától remélték az ukrán nemzeti törekvések megvalósulását, vagyis a föderatív Oroszországon belül az ukrán nép egyenjogúsítását az addig uralkodó nagyorosz nemzettel. Ugyanakkor céljaik között még mindig nem merült fel egy önálló ukrán állam igénye, hiszen az ukránok elszórtan éltek az orosz, osztrák és török birodalom területén. Bár a Cirill és Metód Társaság tagjainak létszámát és politikai hatását tekintve kevésbé bizonyult jelentősnek, le tartóztatott tagjainak büntetése mégis jóval súlyosabb volt, mint amit megérdemelték volna.

A XIX. század közepén az Orosz Birodalom alapjaiban rengett meg: a krími háborúban az európai nagyhatalmak a Romanovok balkáni terjeszkedését és a Boszporusz ellenőrzési jogának orosz kézre kerülését kívánták megakadályozni. A harcokban Ukrajna elsődleges emberi- és nyersanyagforrásként szolgált a birodalmi hadsereg számára. II. Miklós veresége nyilvánvalóan megmutatta Oroszország lemaradását a nyugat-európai államoktól, így II. Sándorra a birodalom megreformálásának nehéz feladata várt.

Az új cár óvatosan látott munkához: 1857-ben egy titkos tanácsot alapított, amelyben az ukránok is különösen nagy arányban – 273 nemes – képviseltették magukat. Ukrajna egyes régióinak eltérő érdekeik voltak a jobbágyszabadítást illetően: a balparti nemesek konyhakert nagyságú telkek szétosztásában gondolkodtak, míg a jobbpartiak mereven elzárkóztak a földbirtokaik felosztásától.

A cár 1861 február 19-én adta ki a jobbágyszabadításról szóló dekretumot. Az ukrán földesurak minden eszközt bevetettek, hogy megtarthassák jó minőségű földjeiket és a silányabb telkeket osztották szét a parasztok között magas áron.

II. Sándor fenti rendelete reformok egész sorozatát tette szükségessé: a legsürgősebben a helyi közigazgatást kellett volna átalakítani, ehhez azonban az orosz kormányzat sem megfelelő emberekkel, sem elegendő pénzzel nem rendelkezett. Így 1864-ben megengedték az egyes településeknek, hogy

önkormányzatot szervezzenek maguknak az oktatás, az orvosi ellátás, a postaszolgálat, az élelmiszerellátás és az infrastruktúra megszervezése céljából.

Annak ellenére, hogy a "nagy reformok" nem idéztek elő forradalmi változást az ukránok életében, mégis alapvető és mélyreható átalakulást eredményeztek. Az oktatás fejlődött, a jogi védelem egyre széleskörűbbé vált, a helyi önkormányzat megerősödött, a nemzeti tradíciók és érdekek számára egyre tágabb tér nyílt az önkifejeződésre.

IRODALOM

Michael Tsouloukidse: Die Ukraine. Leipzig, 1939

M. Hruschewskyj: Geschichte der Ukraine. Lemberg, 1916

Natalija Polonska-Vasylenko: Geschichte der Ukraine I–II. München, 1923

B. Krupnyckyj: Geschichte der Ukraine. Wiesbaden, 1963

Axel Schmidt: Ukraine – Land der Zukunft Berlin, 1939

Robert H. McNeal: Tsar and Cossack, 1855–1914. New York, 1989

O. Subtelny: Ukraine – A History. Toronto, 1988

Zenon E. Kohut: Russian Centralism and Ukrainian Autonomy (1760–1830). New York, 1988

А.Я. Ефименко: История украинского народа. Киев, 1990

В.А. Мякотин: Очерки социальной истории Украины. Прага, 1924

История Украинской ССР. Киев, 1953

GONDOLATOK A HARKOVI NYELVÉSZETI ISKOLÁRÓL

H. Tóth Imre

Alekszandr Afanaszjevics Potebnya (1835–1891) az első oroszországi nyelvészeti irányzat, az ún. harkovi iskola megalapítója volt. Figyelemre méltó az a körülmény, hogy az első, nemzetközileg is számon tartott nyelvészeti iskola nem a fővárosban, vagy Moszkvában, hanem egy vidéki egyetemi központban, Harkovban alakult ki (Csemodanov 1956, 24). Ezzel az egyetemmel kapcsolódik össze Potebnya oktatói és tudományos tevékenysége. Potebnya nézeteinek kialakulására különösen két tudós, a német idealizmus két kiváló képviselője volt hatással: W. Humboldt és H. Steinthal. Rendkívül jellemző a harkovi iskola megalapítójának tudományos nézeteire, hogy el tudta kerülni a maga korában oly népszerű és az indoeurópai összehasonlító nyelvészet alakulására sorsdöntő hatású A. Schleicher szociál-darvinizmusát. Ennek megfelelően nem fogadta el a nyelv organikus felfogását. De szembehelezkedett a nyelv logikai szempontból való vizsgálatával is, amelynek oly nagy hagyománya volt. A nyelvi jelenségek magyarázatául a J. F. Herbart képviselte asszociatív lélektant fogadta el abban a formában, ahogyan azt H. Steinthal alkalmazta. Eszerint a nyelv, mítosz és szokások egy közösség lelki tevékenységének eredményeiként foghatók fel. A pszichés tevékenység ilyen árnyalt felfogása eredményezte azt, hogy a harkovi iskola alapítójának további munkásságában nagy teret kapott a népköltészet ill. az irodalom tanulmányozása. Potebnya tevékenységének ez a vonulata a harkovi iskola jellegzetes vonása, amely megkülönbözteti a kazanyi és moszkvai iskolától.

Ami Potebnya nyelvészeti felfogásának filozófiai háttérét illeti, megemlíthjük, hogy I. Kant, W. Humboldt, F. W. J. Schelling és G. W. F. Hegel befolyása kimutatható műveiben. Potebnya nézeteinek jellegzetes tulajdonsága, hogy a XIX. sz. 70-es, 80-as éveiben kibontakozó – szintén a lélektani elemzésre támaszkodó – újgrammatikus irányzat sem hagyott érezhető nyomot munkásságában.

Potebnya nyelvészeti elgondolásait Gondolat és nyelv (1862) ill. az Orosz nyelvészeti feljegyzésekből c. alapvető műveiben és nagyszámú cikkében fejtette ki.

A harkovi iskola alapítója a nyelv lélektani szempontú tanulmányozásának megfelelően arra törekedett, hogy a nyelv fejlődését az emberi gondolkodás evolúciójával összhangban vizsgálja.

Fontosabb elméleti megállapításaiból a következőket emeljük ki.

1. A nyelv lényegének és funkciójának meghatározásánál W. Humboldt felfogásából indult ki. Ezért a következőket írja erre vonatkozóan: „A nyelv nem a kész gondolat kifejezésének eszköze, hanem a gondolat megalakításáé., nem kialakult világszemlélet tükrözője, hanem az azt létrehozó tevékenység” (Zvegincev 1964, 141).

A nyelvnek ez az aktív, teremtő, létrehozó aktusként való értelmezése különösen világossá válik egy másik megnyilatkozásából, amely szerint a nyelv önmagunk megértésének eszköze is. A nyelvnek e felfogásából következik, hogy a nyelv a gondolat létrehozásával, megszerkesztésével, majd kifejezésével az emberi *megismerő tevékenység* hathatós eszköze, amely azonban nem választható el mereven a nyelv kommunikatív funkciójától sem, hiszen a megismerés eredménye csak a másokkal való érintkezésben válik valósággá.

A nyelvnek fent említett felfogása nem vezette a tudóst az absztrakt értelmezés útjára. Ettől megóvta a nyelv kommunikatív funkciójának hangsúlyozása, amely világossá tette, hogy a nyelv egyúttal egy meghatározott – kisebb vagy nagyobb – közösség alkotótevékenységének terméke is. A nyelvben egy közösség, a nép alkotótevékenysége jut kifejezésre. A nyelv ebben a felfogásban egy kétirányú vizsgálódás tárgyaként fogható fel: a tudományos megismerés ill. a művészi alkotótevékenység objektumaként. Erre a felfogásra K. Vossler irányzatában találunk érintkezési pontot. Ebből – mint arra utaltunk is – következik Potebnya nagy érdeklődése a népköltészet és az irodalom iránt.

Potebnya nyelvszemléletének alapja az a dichotómia, amely a nyelvben egyrészt az emberi gondolkodás és megismerő tevékenység hatékony eszközeit látja, de ugyanakkor egy közösség – a nép – esztétikai irányultságú alkotótevékenységének is tartja (Vinogradov 1978, 92).

2. A nyelvi jelenségek vizsgálatát Potebnya a nyelv alapvető egységének, a *szónak* a szemantikai elemzésével kezdte, és a *mondatéval* fejezte be. Ez érthető is, hiszen felfogása szerint a szó valódi jelentését csak a mondatban, más szavakkal való kapcsolatában nyeri el, mert a *beszédtevékenység célja* a mondat létrehozása.

„Azért, hogy megragadhassa a pszichikai folyamatokat, hogy értelmezze külső benyomásait, az embernek ezek mindegyikét szóban kell objektivizálni, és ezt a szót más szavakkal kapcsolatba hoznia” (Zvegincev 1964, 141). Ezért lehet a nyelvi folyamatok alapegysége a szavak összekapcsolódása révén keletkezett *mondat*. A mondatban alakulnak ki egy szó jelentéstani árnyalatai, és itt megy végbe a szavak szófajokra és grammatikai kategóriákra bomlásának folyamata is. „A mondat evolúciója és a grammatikai kategóriák (például a szófajok) evolúciója egymást feltételező folyamat. A mondat a gondolat mikrokozmosza. Amilyen a mondat felépítése, olyan a gondolat felépítése is” (Vinogradov 1978, 95). Itt érezhető talán legjobban W. Humboldt Potebnyára tett hatása, amely abban jut kifejezésre, hogy a gondolkodás egy meghatározott nyelvtől függ. A nyelvi relativitásnak ez a megnyilvánulása Potebnya rendszerének jellemző vonása. Ez azonban nem vezette a relativizmus túlhajtására. Ennek jellemző megnyilvánulása volt az, hogy vizsgálódásai során arra törekedett, hogy a gondolkodás változásaival magyarázza a különböző mondattípusok kialakulását. E téren elért konkrét eredményei ma már vitathatóak, talán túlhaladtak, azonban az elgondolás helyessége kétségtelen, és további kutatásokat igényel.

3. Potebnya – W. Humboldt nyomán – megkülönbözteti a nyelvben a *külső formát* és a tartalmat, vagyis a *belső formát* (etimológiai jelentést). A *belső forma* azt mutatja meg, hogyan fogja fel, hogyan tagolja az ember a gondolatait. Ez utóbbi folyamat, egyúttal a valóság gondolati tagolása is. Ezzel magyarázhatjuk, hogy egy bizonyos tárgy (jelenség) jelölésére egy nyelvben egy szó van, míg más nyelvekben ugyanezt a tárgyat több szóval jelölik. A valóság tagolása és ennek nyelvi eszközökkel való jelölése a modern nyelvtudomány egyik fontos kérdése, amellyel a *metalingvisztika* foglalkozik. Szemantikai kutatásai alapján az ún. „mezőelmélet” egyik korai előfutárát is láthatjuk Potebnyában.

4. A külső és belső forma kölcsönviszonyából vezethető le a *jel* fogalma. A jel feltételezi a jelölőt és a jelöltet: „A jel nem önmagáért fontos a számunkra, hanem azért, mert a jelöltnél hozzáférhetőbb lévén, annak eszközül szolgál, hogy ez utóbbit, amely gondolatunk valódi célja, magunkhoz közelíthessük. A jelölt mindig valami távolabbi, elrejtett, nehezen megismerhető – a jellel összehasonlítva” (Zvegincev 1964, 143). Potebnya szavaiból kiolvasható az a felfogása, hogy a beszédtevékenység, azaz a gondolataink közlése jelek útján történik, ami ugyanakkor megismerési tevékenység is.

Ebben a felfogásban a *jel* a gondolatainkban tükröződő, valóságra utaló „eszköz”, amely egyúttal a valóság megismerésére is szolgál.

5. Potebnya nem maradt meg a nyelvi jelenségek egyidejű (szinkron) tanulmányozása szintjén. A pszichológiai szempont érvényesítése nem vonta maga után a historizmus háttérbe szorítását. Nyelvszemléletére a történetiség legalább annyira jellemző, mint a pszichológiai megközelítés. Ennek jellemző megnyilvánulása az a felfogás, amely a harkovi iskolára oly jellemző lesz: a *nyelvi rétegekről* szóló tanítás. Eszerint a nyelv egy meghatározott időmetszetben vizsgálva különböző kronológiai rétegekből álló „konglomerátum”. A kutatók feladata a rétegeknek egymástól való gondos szétválasztása, meghatározása.

6. Az összehasonlító nyelvészet módszereinek lélektani szemlélete vezette el Potebnyát a „*funkcionális hasonlóságról*” szóló tanítás kidolgozásához, amellyel nagymértékben sikerült továbbfejlesztenie az összehasonlító nyelvtudomány eszköztárát és azt a tipológia irányába mozdítani. A „*funkcionális hasonlóság*” nem a hangtani, hanem a jelentéstani, funkcionális megfelelésen alapul. Lényege az, hogy két hangtani szempontból nem hasonló, de azonos funkcióval rendelkező morféma használata is szolgálhat a nyelvrokonság megállapításához.

Az elmondottak jól szemléltetik, hogy Potebnya nyelvészeti vizsgálódásainak központjában a grammatikai szemantika kérdései álltak, de messzemenően érdekelték a mondatban (a pszichológiai alany és állítmány) problémái is. Éppen a mondat meghatározása az, amelyben eltér H. Steinthal felfogásától, tagadva a német tudós mondatfelfogásában megnyilvánuló tautologizmusát. Potebnya mondatdefiníciója a mondatban kifejeződő tárgyiasság és folyamat egységére épül.

Utóbbi példánk jól szemlélteti azt, hogy nem szabad a harkovi nyelviskola alapítójában H. Steinthal epigonját látni. Potebnya a nyelvre vonatkozó pszichológiai megállapításaiban messzemenő önállóságot mutat.

A harkovi iskola jelentős nyelvészeti irányt képvisel, amely meghatározó befolyást gyakorolt mind a kortárs nyelvészetre, mind az utókorra.

A Potebnya által létrehozott iskola kiemelkedő alakja volt *Alekszandr Vasziljevics Popov* (1855–1880). Mesteréhez hasonlóan a összehasonlító mondatban területén fejtett ki figyelemre méltó tevékenységet. Sajátos kutatási módszerét a nyelvi rétegek elkülönítéséről az indoeurópai névszóragozás területén fejlesztette ki, megkísérelve a nominativus, accusativus és vocativus fejlődésének vizsgálatát. Ennek során az említett formák relatív kronológiá-

jának meghatározására is kísérletet tett. Sajnos, korai halála megakadályozta értékesnek indult kutatásai befejezését.

Az utóbbi évtizedekben tanúi lehettünk annak, hogy az általános nyelvtudomány képviselői mintegy újra felfedezték a nyelvészeti gondolkodás azon klasszikusait, akiknek tanaiban megtalálhatók a modern nyelvészeti irányzatok egyes tételeinek korai megfogalmazásai. E tekintetben J. N. Baudouin de Courtenay, N. Kruszewski és F. F. Fortunatov hagyatékának felhasználása jelentős eredménynek könyvelhető el. Potebnya felfedezése még nem történt meg, pedig kétségtelen, hogy eredményei jelentős mértékben gazdagíthatnák a modern kutatásokat.

IRODALOM

- Csemodanov 1956 – Чемоданов, Н.С. Сравнительное языкознание в России. М., 1956.
 Zvegincev 1964 – Звегинцев, В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. т. I. М., 1964.
 Vinogradov 1978 – Виноградов, В.В. История русских лингвистических учений. Составил Бельчинов, Ю.А. М., 1985.

**SZERKESZTŐI MEGJEGYZÉSEK A KÉSZÜLŐ
UKRÁN–MAGYAR SZÓTÁRHOZ**
Előszó és mutató a szótárból

Udvari István

ELŐSZÓ

1998 év végén határoztam el, hogy meggazdagítom a magyar kultúrát egy ukrán–magyar szótárral. Gyakorló tanárként ugyanis szembe kell néznem azzal, hogy nincs használható ukrán–magyar szótár. Az egyetlen általános ukrán–magyar szótár közel negyven éve (1963), kis példányszámban jelent meg, s mára már minden tekintetben elavult. Igaz ugyan, hogy több szakszótár is megjelent már, de ezek egyike sem felel meg a mai minőségi és mennyiségi követelményeknek.

A szótár szoros betűrendbe sorolt szócikkekből áll; a szócikkek szócikkfejből és szócikktestből épülnek fel.

A címszók

Munkánk kezdeti fázisában a címszavakat a legújabb kétnyelvű, az ukrán–cseh szótár alapján

ПЕРЕДМОВА

1998 року до мене прийшло рішення збагатити угорську культуру українсько–угорським словником. Як викладач–практик, я відчув нагальну потребу створення такого словника. Слід зауважити, що досі вже з'явилася низка галузевих словників, але жоден з них не відповідає сьогоdnішнім якісним і кількісним вимогам. Єдиний існуючий українсько–угорський універсальний словник (1963 р.) вже функціонально вичерпав себе.

Даний словник складається із словникових статей, розташованих у алфавітному порядку; словникова стаття складається з основного (реєстрового) слова та власне словникової статті.

Рєєстрові слова

У початковій фазі роботи над словником ми орієнтувалися на найновіший двомовний українсько–че-

jelöltük ki, bár annak szóanyagát többen is bírálták, sokallva benne a nyugatukrán, valamint az ukrán diaszpórához köthető elemeket. A címszavak jegyzékét kétnyelvű szótárak és ukrán egy-nyelvű értelmező szótárak, továbbá szépirodalmi művek, időszaki kiadványok stb. alapján véglegesítettük.

A szócikkek élén álló szócikkfejen a címszók a szótár szövegtestéből tipográfiaileg kiemelve helyezkednek el, vastagon szedve: **газда, ткач, українець**. Ha a címszónak van hangtani vagy alakváltozata, azt szintén kövéren szedve külön címszóként kezeljük, nyíllal (→) utalva a fő szócikkre: **яловіць → ялівець; юрмище → юрбище; тупаніна → тупіт; лобастий → лобатий**

A homonimák. – A magyar lexicográfiai hagyományoknak megfelelően a homonimákat, az azonos alakú – de különböző jelentéstartalmú – címszókat arab, emelt indexszámmal különítettük el egymástól: **товар¹** áru, árucikk; **портéка; товар²** (szarvas)marha, barom, jószág; **бал¹** bál, táncmulatság, tánces(tély); **бал²** 1. pont 2. fok, erősségfok, szélesebségfokszám 3. *isk* érdemjegy, jegy, osztályzat.

ський словник, хоча його словниковий матеріал загалом критикувався з боку спеціалістів. Зокрема, вони піддавали сумніву доцільність введення значної кількості західноукраїнських елементів, а також тих, що пов'язані з мовою діаспори.

Пізніше ми доповнили реєстр слів також на основі інших існуючих двомовних та тлумачних словників української мови, творів художньої літератури та періодичних видань тощо.

На початку словникової статті стоїть основне (реєстрове) слово, яке виділено типографським способом, набраним чорним шрифтом: **газда, ткач, українець**. Якщо реєстрове слово має фонетичні або морфологічні варіанти, то кожен з них теж набраний чорним шрифтом, а стрілка (→) від нього вказує на головну словникову статтю: **яловіць → ялівець; юрмище → юрбище; тупаніна → тупіт; лобастий → лобатий**

Омоніми. – Згідно угорської лексикографічної традиції омоніми, тобто слова однакові за формою, але різні за значенням, ми даємо в окремих словникових статтях, позначаючи їх арабськими індексовими цифрами: **товар¹** áru, árucikk; **портéка; товар²** (szarvas)marha, barom, jószág; **бал¹** bál, táncmulatság, tánces(tély); **бал²** 1. pont 2. fok, erősségfok, szélesebségfokszám 3. *isk* érdemjegy, jegy, osztályzat.

A minősítésekről. – A magyar lexikográfia hagyományaihoz kapcsolódva szótárunkban a címszavakról paradigmák segítségével nyújtunk nyelvtani információt. A paradigmátípusokra arab számokkal, az altípusokra pedig álló nagy latin betűkkel utalunk. A paradigmatikusan nem változó címszavak szófaját külön jelöljük: **агов** *isz*; **серед** *előlj*; **тихо** *hat*. A címszavak szófaját akkor jelöljük még a megfelelő rövidítésekkel, ha az többféle szófaji értékkel bír: **бідолашний** I. *mn* szegény, szerencsétlen, nyomorult **бідолашний** II. *fn* szegény, vagyontalan, szájalomraméltó, nyomorult személy. A szaknyelvi, tájféldrajzi, csoport, ill. rétegnyelvi vagy stilisztikai minősítések az ukrán címszóra vagy annak valamelyik jelentésére vonatkoznak: **юпка** *kel*; **сарáка** *nyug*; **легінь** *nyug*; **юбка** *műsz*; **маркіз** *tört*; **такелáж** *haj*; **бацати** *szleng*; **хáза** *argó*.

A szócikktest, a szócikk szerkezete

A címszavak főbb magyar jelentéseit kövérített arab számokkal választjuk el. Az egyes jelen-

Про маркування. – Відповідно до традицій угорської лексикографії граматична інформація про реєстрові слова у нашому словникові подана за допомогою парадигм. На типи парадигм вказують арабські цифри, а на підтипи – великі латинські літери. У випадку слів, які не мають своєї парадигми, вводиться покажчик, що вказує до якої частини мови належить це слово: **агов** *isz*; **серед** *előlj*; **тихо** *hat*.

Специфічною рисою української мови є слова, які мають ознаки декількох частин мови. Для позначення таких слів у словнику вживаються відповідні скорочення, що вказують на належність до конкретної частини мови: **бідолашний** I. *mn* szegény, szerencsétlen, nyomorult **бідолашний** II. *fn* szegény, vagyontalan, szájalomraméltó, nyomorult személy. Маркери на визначення територіального поширення, соціальної та стилістичної стратифікації слова стоять після реєстрового слова, або одного з його значень: **юпка** *kel*; **сарáка** *nyug*; **легінь** *nyug*; **юбка** *műsz*; **маркіз** *tört*; **такелáж** *haj*; **бацати** *szleng*; **хáза** *argó*.

Структура словникової статті

Угорські основні відповідники реєстрового слова відокремлюємо один від одного арабськими цифра-

tésekhez lehetőségeink szerint a jelentéseket pontosító, árnyaló, illusztráló anyagot is adunk: egyszerű szókapcsolatokat, állandósult kifejezéseket, szólásokat, közmondásokat. Az állandósult szókapcsolatok, frazeologikus kifejezések elé telt kör (●) szimbólumot tettünk. A szócikken belül, az azonos eredetű, de jelentésükben és szófajukban különvált kettős, esetleg többszófajú címszókat római számmal különböztetjük meg. Ilyen esetekben a könnyebb használhatóság érdekében a címszót minden esetben kiírtuk a római szám után.

Szükség esetén feltüntetjük a címszó vagy egy adott jelentésének mondattani kapcsolódását jelölő vonzatát. A magyartól eltérő vonzat feltüntetése az adott jelentés megértését, egyértelműsítését segíti elő.

Ige. – A címszavakban szereplő ukrán igéknek az ukrán szótári alakját – a főnévi igenevet adjuk meg, a magyar megfelelőik pedig a magyar szótári formában – egyes szám 3. személyben állnak. Az ukrán igék egyik legfontosabb jellemzője a szemlélet kategóriája, melynek elsajátítása a magyar anyanyelvűek számára sok gondot okoz. Az ukrán nyelv folyamatos és befejezett szemléletű igéket ismer. A folya-

mi, які набрані жирним шрифтом. Задля розкриття окремих відтінків значень, по можливості, подаємо уточнюючий, контекстуальний матеріал: прості словосполучення, фразеологізми, прислів'я та приказки. Перед такими стійкими виразами ставимо спеціальний символ – чорний кружок (●). У межах словникової статті римськими цифрами відокремлюються слова, що є споріднені за походженням, але які у своєму розвитку розійшлися у значенні та належать до різних частин мови. У цьому випадку для полегшення користування реєстрове слово повторюється після римської цифри. У необхідних випадках, ми вводимо до статті приклади керування, що вказують на синтаксичні зв'язки слова, які відрізняються від угорського відповідника. Це допомагає розкрити значення таких слів.

Дієслово. – В українських дієсловах згідно традицій української лексикографії подаємо *інфінітив* (неозначену форму), а в угорських відповідниках, форму третьої особи однини, як прийнято в угорській лексикографії. Однією з найважливіших граматичних ознак українського дієслова і категорія *виду*. Суттєвою проблемою є її засвоєння носіями угорської мови. В українській мові є дієслова доконаного та недоконаного виду. Дієслова недокона-

matos igék be nem fejezett, tartós jellegű cselekményt jelölnek, a befejezett szemléletűek pedig a cselekmény befejezettségét, lezártságát jelzik. Ha az igék szemlélet szempontjából párt alkotnak, akkor szótárunkban a folyamatos igék állnak a szócikk élén. Az igereszemléletet a 11 kötetes ukrán értelmező szótár alapján határozzuk meg. Az igeragozást paradigmaticusan, táblázatok segítségével mutatjuk be. Amennyiben a ragozás során változás figyelhető meg, vagy más okból ezt szükségesnek tartjuk, megadjuk a címszó-ige egyes szám 1., 2. és többes szám 3. személyű alakjait. Ki kell térnünk az igeállapot nyelvtani kategóriájára is. Az ukrán nyelvben cselekvő is szenvedő állapotú igék vannak. Ha a szenvedő ige jelentése automatikusan megérthető a megfelelő cselekvő módú párjáéból, akkor azt nem minden esetben tüntettük fel, ezért azt tanácsoljuk a szótár használóinak, hogy a szenvedő igék (általában **-ся** végűek) jelentéseinek feltáráshoz tanulmányozzák át a megfelelő cselekvő (**-ся** nélküliek) igék jelentéseit is.

Őőnév. – Nullvégződésű főnevek esetében a címszót az egyes szám birtokos esetforma követi: **том -а; ліс -у; рісин -а**. Ha itt a címszó végén különböző típu-

nógu vıdu označajúť дію в процесі її розгортання, а закінченість дії показують дієслова доконаного виду. Ми керувалися принципом, якщо дієслово має пару: доконане-недоконане, в словниковій статті на першому місці подавалась форма недоконаного виду. Щоби уникнути хибних тлумачень, дієслова для словника визначалися за 11-томним тлумачним словником української мови. Дієвідмінювання показуємо парадигматично, за допомогою таблиць. Якщо в процесі дієвідмінювання відбуваються зміни, або з інших причин вважаємо це доцільним, позначаємо 1, 2 особи однини і 3 особу множини. Мусимо зауважити про ще одну граматичну категорію українського дієслова – *стан*. Вона складається з форм пасивного та активного стану. В нашому словнику не завжди дається угорський відповідник значення дієслів у пасивному стані. Зокрема, це стосується дієслів, у яких ця форма легко виводиться з форми активного стану. Тому рекомендуємо користувачам словника у разі відсутності тлумачення, звертатися до значень форм активного стану дієслів.

Іменник. – У випадках іменників з нульовим закінченням у словниковій статті подається форма родового відмінку: **том -а; ліс -у; рісин -а**. В словах, де при відмінюванні

sú magánhangzóváltozások figyelhetők meg, szótárunk ezt úgy tükrözi, hogy a változás előtti mássalhangzótól kezdve adja meg a birtokos eset formáját (**компетентність** -ності; **європéець** -пéйця; **угóрець** -рця), az ide vonható egyszótagú nullvégződésű szavak birtokos esetét pedig teljes formában: **кінь** коня; **день** дня. A paradigmaticusan nem változó – paradigmatisokba nem sorolt főnevek nemét megadjuk: **депó** *nrag s*; **таксі** *nrag s*. A szótár használói számára gondot jelenthet a főnevek nyelvtani nemének meghatározása, amit általában a szótár végén található paradigmatisus táblázatok adnak meg. Így csupán a **ь**-re végződő **хім**- és **нőнемű** (**квітень** *h*; **учитель** *h*; **повінь** *n*; **тінь** *n*), a két-nemű főnevek (**незграба** *h n*; **плакса** *h n*; **ростяпа** *h n*), valamint a nemragozható paradigma nélküli főnevek nemét tüntetjük fel külön, tehát azokban az esetekben, ahol a főnév neme (**шимпанзе** *h*; **візаві** *h*; **леді** *n*; **мадам** *n*) morfológiai szinten automatikusan nem állapítható meg. A csak többes számban használható ukrán főnevek szintén jelölve vannak: **окуляри** *tb*; **сани**. Kicsinyítő képzős főneveket csak viszonylag kis számban szerepeltetünk címszóként, főleg akkor,

відбувається чергування голосних різного типу, словник фіксує ці зміни, починаючи від попереднього приголосного: **компетентність** -ості; **європéець** -пейця; **угóрець** -рця. В односкладових реєстрових словах, в яких відбуваються ці чергування, подається повна форма родового відмінку: **кінь** коня; **день** дня. У випадку іменників, які не мають своєї парадигми, вводиться покажчик, що вказує до якого граматичного роду належить це слово: **депо** *nrag s*; **таксі** *nrag s*. Для угорського користувача певні труднощі викликає визначення граматичної категорії роду іменників. Приналежність слова до роду розкривається у таблицях в кінці словника. У словниковій статті позначається тільки рід іменників чоловічого та жіночого роду на „-ь” (**квітень** *h*, **учитель** *h*, **тінь** *n*, **повінь** *n*), загального роду (**плакса** *h n*, **незграба** *h n*, **розтяпа**) й тих, що не мають парадигми, тобто там, де важко визначитись на морфологічному рівні: **шимпанзе** *h*, **візаві** *h*, **леді** *n*, **мадам** *n*. Окремою відміткою позначаються слова, які вживаються тільки у множині: **окуляри** *tb*; **труси** *tb*. Зменшувальні форми іменників (демінітивні) як реєстрове слово вживаємо рідко, хіба що тоді, коли вони семантично відрізняються від основних слів.

ha azok szemantikailag eltérnek az alapszótól.

Melléknév. – A rendhagyó kö-zép- és felsőfokú melléknévi ala-kokat önálló szócikkekben sze-repeltetjük: **кращий; гірший.**

Írásjelek. – A tilde (~) a cím-szót helyettesíti. Szótárunkban a tildét csupán akkor alkalmazzuk, amikor a címszó változatlan alakban szerepel a példában: **жага ... ~ до знань; такий ... ~ же самий; лезо ... ~ сокири.** A szótárban többféle zárójel használatos. Sokszor alkalma-zunk kerek zárójelet ( ), mely-nek többféle szerepe van. Szá-mos esetben a hellyel való taka-rékoskodás céljából két magyar szót von egybe. Ha egy magyar szónak egy része kerek zárójel-ben van, pl. (út)irány, akkor lé-nyegében két magyar szóval van dolgunk: útirány, irány. Csúcsos zárójelbe <> kerül az értelmi ki-egészítés: az olyan magyar szó vagy szócsoporth, mely az ukrán szó magyar jelentését magyaráz-za, bővíti, szűkíti vagy az ukrán szó, szókapcsolat használati kö-rét közelebből meghatározza. A mai ukrán nyelvben csak szó-kapcsolatban, állandósult kifeje-zésben, vagy frazeologizmusban használatos címszót kettőspont (:) követi, azt pedig az aktuális

Прикметник. – Нестандартні, супле-тивні форми ступенів порівняння прикметників подаємо окремими словниковими статтями: **кращий; гірший.**

Позначки і розділові знаки. – вико-ристання тильди у словниковій статті (~) заміняє реєстрове слово. Тильду вживаємо у тих випадках, якщо заголовне слово в прикладах залишається без зміни: **жага... ~ до знань; такий... ~ же самий; лезо... ~ сокири.** У словнику використовує-мо дужки різної форми. Часто вжи-ваємо округлі дужки ( ), які мають кілька функцій. У багатьох випад-ках для економії місця вони об'єд-нують два угорські слова. Якщо частина угорського слова взята в округлі дужки, наприклад: (út)irány, то ми маємо справу з двома угор-ськими словами: útirány, irány. У гострі дужки <> взяті значенві до-повнення: це таке угорське слово або (подають) угорське значення українського слова, доповнюють, звужують або виділяють коло вжи-вання українського слова чи слово-сполучення. Після заголовних слів, які в сучасній українській мові вжи-ваються тільки в словосполученнях, стійких виразах або фразеологіз-мах, стоїть двокрапка (:) за нею іде контекстний український вираз і його угорське значення. Напри-

ukrán kifejezés és magyar jelentése. Pl. **бэзрік:** на ~ mindenkorra, örökre; **ба́йдики:** ~ бити lorja a napot, henyél. A magyar jelentések elkülönítésére értelemszerűen a vessző vagy pontosvessző szolgál. Az illusztráló kifejezéseket és jelentésüket pontosvesszővel különítjük el. Az ukrán illusztráció és magyar megfelelőinek változatait v (= vagy) rövidítéssel határoljuk el.

клад: **бэзрік:** на ~ mindenkorra, örökre **ба́йдики:** ~ бити lorja a napot, henyél. Для виділення угорського значення згідно змісту ставимо кому або крапку з комою. Контекстні приклади й їх значення відділяємо крапкою з комою. Варіант українських прикладів і їх угорських відповідників позначаємо скороченням v (= vagy = або).

Fontosabb forrásművek

- Андрієвська О.О. – Яворовська Л.А.:** Українсько–французький словник. Dictionnaire ukrainien–français. Paris, 1994.
- Andrusysen C. H. – Krett J. N.:** Ukrainian–English Dictionary. Українсько–англійський словник. Toronto, 1993⁵.
- Hadrovics László – Gáldi László:** Orosz–magyar szótár. I–II. Budapest, 1968³.
- Гринченко Б.Д.:** Словарь української мови. I–IV. Київ, 1907–1909.
- Годинка Антоній:** Русинсько–мадярський словарь глаголу. Nyíregyháza, 1991.
- Holovács József:** Ukrán–magyar, magyar–ukrán matematikai szótár. Українсько–угорський, угорсько–український математичний словник. Nyíregyháza, 1998.
- Гринчишин Д.Г. – Сербенська О.А.:** Словник паронімів української мови. Київ, 1986.
- Гродзінський А.М.:** Лікарські рослини. Енциклопедичний довідник. Київ, 1992.
- Dobossy László:** Cseh–magyar szótár. I–II. Budapest, 1960.
- Зеров Д.К.:** Визначник рослин України. Київ, 1965.
- Льїн В.С. (ред.):** Українсько–російський словник. Київ, 1990⁷.

- Караванський Святослав:** Практичний словник синонімів української мови. Київ, 1993.
- Katona Lóránt:** Ukrán–magyar szótár. Budapest, 1963.
- Качалова А.Г. – Поремська Д.В.:** Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ, 1993.
- Кириченко І.М.:** Українсько–російський словник. I–VI. Київ, 1953–1960.
- Комп'ютерний словник.** Переклад з англійської В.О. Соловйова. Київ, 1997.
- Короткий словник бізнесмена українською та угорською мовами.** Ужгород, 1994.
- Krivács Györgyné – Tempfli László:** Ukrán–magyar katonai szótár. Budapest, 1995.
- Kuzela Zeno – Rudnyćkyj B. Jaroslav:** Ukrainisch–deutsches Wörterbuch. Українсько–німецький словник. Wiesbaden, 1987³.
- Куримський А. – Шишкова Р. – Савицький Н.:** Українсько–чеський словник. I–II. Ukrajinsko–český slovník. I–II. Praha, 1994–1996.
- Лавер В.И. – Зикань И.В.:** Русско–украинско–венгерский фразеологический словарь. Киев–Ужгород, 1985.
- Лисенко Е.І.:** Німецько–український, українсько–німецький словник. Deutsch–ukrainisches, Ukrainisch–deutsches Wörterbuch. Київ, 1994.
- Медведєва А.М. – Медведєва Н.Ю.:** Англо–українсько–російський словник усталених виразів. English–Ukrainian–Russian Dictionary of Pragmatic Idioms. Київ–Тернопіль, 1992.
- Мельничук О.С.:** Словник іншомовних слів. Київ, 1985.
- Олійник І.С. – Сидоренко М.М.:** Українсько–російський і російсько–український фразеологічний словник. Київ, 1971.
- Євген Онацький:** Українсько–італійський словник. Vocabolario Ucraino–Italiano. Roma, 1977.
- Паламар Лариса – Удварі Іштван:** Практичний словник дієслівних форм української мови. Gyakorlati ukrán igeszótár. Nyíregyháza, 1995.
- Паламарчук Л.С.:** Фразеологічний словник української мови. I–II. Київ, 1993.

Palkó István – Palkó Gyula: Magyar–ukrán, ukrán–magyar kisszótár. Угорсько–український, українсько–угорський малий словник. Ungvár, 1997.

Попель Іван – Бучинський М.О.: Українсько–словацький словник. Ukrajinsko–slovenský slovník. Bratislava, 1960.

Словник української мови. I–XI. Київ, 1970–1980.

Тараненко О.О.: Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ–Кам'янець–Подільський, 1996.

Яременко Василь – Сліпушко Оксана: Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. Київ, 1998.

	Rövidítések	Скорочення
<i>áll</i>	állattan	зоологія
<i>arch</i>	archeológia, régészet	археологія
<i>argó</i>		арготизм
<i>ásv</i>	ásványtan	мінералогія
<i>átv</i>	átvitt jelentés	переносне значення
<i>bány</i>	bányászat	гірнична справа
<i>bef</i>	befejezett igealak	доконаний вид дієслова
<i>birt</i>	birtokos eset	родовий відмінок
<i>biz</i>	bizalmas	фамільярне слово або вираз
<i>csill</i>	csillagászat	астрономія
<i>dip</i>	diplomácia	дипломатія
<i>durva</i>		вульгарне слово або вираз
<i>e</i>	egyес szám	однина
<i>egyh</i>	egyházi	церковний термін
<i>él</i>	élettan	біологія
<i>előlj</i>	előljáró	прийменник
<i>ép</i>	építészet	архітектура
<i>exp</i>	nyomatékos, expresszív, kifejező	експресивна лексика
<i>felsz</i>	felszólító mód	наказовий спосіб дієслова
<i>fényk</i>	fényképészet	фотографія
<i>ff</i>	felsőfok	найвищий ступінь порівняння

<i>fil</i>	filozófia	філософія
<i>film</i>		фільм
<i>fiz</i>	fizika	фізика
<i>fn</i>	főnév	іменник
<i>foly</i>	folyamatos igealak	недоконаний вид дієслова
<i>földr</i>	földrajz	географія
<i>geod</i>	geodézia	геодезія
<i>geol</i>	geológia	геологія
<i>gúny</i>	gúnyos kifejezés	іронічний вираз
<i>gyerm</i>	gyermeknyelv	дитяча мова
<i>gyűjt</i>	gyűjtőnév, gyűjtőfogalom	збірне
<i>h</i>	hímnemű	чоловічий рід
<i>haj</i>	hajózás	судноплавання
<i>hal</i>	halászat	рибальство
<i>hat</i>	határozószó	прислівник
<i>hiv</i>	hivatalos kifejezés	офіційний вираз
<i>inf</i>	infinitivus	неозначена форма дієслова
<i>ir</i>	irodalomtudomány	літературознавство
<i>isk</i>	iskolai kifejezés	шкільний вираз
<i>isz</i>	indulatszó	вигук
<i>jog</i>	jogi szakkifejezés	юридичний термін
<i>kártya</i>		картярська гра
<i>kat</i>	katonai	військова справа
<i>kb</i>	körülbelül	приблизно
<i>kel</i>	keletukrán	східноукраїнський
<i>ker</i>	kereskedelem	комерційний термін
<i>kf</i>	középfok	вищий ступінь порівняння
<i>kics</i>	kicsinyítő	зменшувальна форма
<i>koh</i>	kohászat	металургія
<i>költ</i>	költői kifejezés	поетичний вираз
<i>közg</i>	közgazdaságtan	економіка
<i>közm</i>	közmondás	прислів'я
<i>ksz</i>	kötőszó	сполучник
<i>kv</i>	közbevett (szó, mondat)	вставні слова, речення
<i>l</i>	liter	літр
<i>ld</i>	lásd	дивись
<i>lél</i>	lélektan	психологія

<i>mat</i>	matematika	математика
<i>met</i>	meteorológia	метеорологія
<i>mgazd</i>	mezőgazdaság	сільське господарство
<i>mit</i>	mitológia	міфологія
<i>mn</i>	melléknév	прикметник
<i>msz</i>	módosító szó	частка
<i>műsz</i>	műszaki kifejezés	технічний вираз
<i>műv</i>	művészet	мистецтво
<i>n</i>	nőnemű	жіночий рід
<i>nép</i>	népies kifejezés, beszélt nyelvi	просторіччя, розмовне
<i>népkölt</i>	népköltészet	народна поезія
<i>népr</i>	néprajz	етнографія
<i>névm</i>	névmás	займенник
<i>növ</i>	növénytan	ботаніка
<i>nrag</i>	nem ragozható	невідмінюване слово
<i>nyelv</i>	nyelvtan, nyelvészet	граматика, мовознавство
<i>nyomd</i>	nyomdászat	типографічний термін
<i>nyug</i>	nyugatukrán	західноукраїнський
<i>orv</i>	orvostudomány	медицина
<i>pejor</i>	pejoratív jelentésű	зневажливий відтінок
<i>pl</i>	például	наприклад
<i>pol</i>	politikai kifejezés	політичний термін
<i>pol gazd</i>	politikai gazdaságtan	політична економіка
<i>pred</i>	állítmányi határozó	присудкове слово
<i>rád</i>	rádiótechnika	радіотехніка
<i>rég</i>	régies, elavult	застаріле слово
<i>rep</i>	repülés	авіація
<i>ritk</i>	ritkán	рідко
<i>röv a</i>	rövid alak	коротка форма
<i>s</i>	semleges nemű	середній рід
<i>sakk</i>		шахи
<i>sport</i>		спорт
<i>stb</i>		так далі (і т. д.)
<i>sz</i>	személy	(граматична) особа
<i>szính</i>	színház	театр
<i>szleng</i>		сленг
<i>szól</i>	szólás	приказка

<i>szl</i>	személytelen ige	безособове дієслово
<i>táj</i>	tájszó	діалектне слово; діалектизм
<i>tex</i>	textil(ipar)	текстильна промисловість
<i>tb</i>	többszám	множина
<i>tn</i>	tárgyatlan (ige, igealak)	неперехідне дієслово
<i>tolv</i>	tolvajnyelv	арго
<i>tört</i>	történelem	історія
<i>tkp</i>	tulajdonképpen (=szószerinti fordítás)	дослівний переклад
<i>tréf</i>	tréfás	жартівливий переклад
<i>tud</i>	tudományos	науковий термін
<i>ünn</i>	ünnepélyes	урочисто, піднесено
<i>v</i>	vagy	або
<i>vad</i>	vadászat	мисливство
<i>vál</i>	választékos, emelkedett stílus	піднесено; високий стиль
<i>vall</i>	vallás	релігія
<i>vasút</i>		залізниця
<i>vegy</i>	vegyészet	хімія
<i>vill</i>	villamosság	електротехніка
<i>vulg</i>	vulgáris szó, kifejezés	вульгарне слово або вираз
<i>zene</i>		музика

Jelmagyarázat

- állandósult szókapcsolat,
frazeológiai kifejezés
- lásd
- szakszó; terminus technicus
- közmondás
- az alapige szenvedő-visszaható megfelelői

Г

г *nrag* s g <hang vagy betű>

написа́ти г g betűt ír;

зверні́ть ува́гу на вимо́ву

зв'у́ка г figyeljenek a g hang

kiejtésére

га́блі *tb nyug* háromágú

(vas)villa; ці́нні ~ szénás villa

га́ва 1. varjú 2. szájtáti (alak)

га́ви лови́ти báméshzkodik;

га́ву ко́вти́ти hallgat

га́вити *folly* szájtátva bámul

гави́ал -a gaviál <krokodilus>

гаволо́в -a szájtáti (alak)

га́вра odu, kotorék, barlang

га́в'ячий varjú-

гага́т -y ásv gagát;

bársonyfekete, viaszfényű

barnaszén

гага́товий gagát-

га́зда *h nyug* 1. gazda, tulajdonos

2. parasztgazda 3. házigazda

газди́нити *folly* háztartást vezet

газди́ня háziasszony,

gazdaasszony

газди́вство gazdaság

газдува́ння *táj* 1. gazdálkodás

2. rendelkezés, intézkedés,

parancsolgatás

газдува́ти *folly* gazdálkodik

газе́ла → газе́ль²

газе́ль¹ -i n l. áll gazella (Gazella

dorcas) 2. GAZ-típusú autó

газе́ль² -i n gázél <arab

versforma>

галага́н -a 1. csupasznyakú

kakas(fajta) 2. *táj* szikra

3. zsarátnok, üszök 4. *táj* úszó

<halászhálón> 5. *táj* régi

рэзпéньз 6. *táj* réztál v lavór

галапи́ці *tb nyug* szűk nadrág

гале́ніт -y ásv galenit

<ólomszulfid>

га́лії -ю *vegy* gallium <Ga>

гали́фе *nrag* s lovaglónadrág,

csizmanadrág

га́лл -a gall férfi

галлі́цизм -y *nyelv* gallicizmus,

francia szóhasználat v kifejezés

Га́ллія *tört* Gallia

га́лльський gall

галме́й -ю ásv kalamín, gálma

гало́н -a gallon <térfogatmérték>

гандж -y *h n* hiba, sérülés,

defektus

ганджо́вийтий sérült, hibás

ганджува́ти *folly* sérülést okoz

га́нок -нху (fedett) feljárat,

lépcsőtornác, veranda

га́ра rovátka, horony, vájat

га́рува́ти¹ *folly* küszködik,

kínlódik, keményen dolgozik

га́рува́ти² *folly* hornyol, rovátkáz

га́тунок -нху 1. minőség

(egysége) <árunál>; пе́ршого

га́ту́нху első osztályú 2. fajta,

faj

га́ус -a *fiz* gauss

гвалт¹ -y 1. láрма, zaj, zshivaj;

крича́ти на ~ segítségért kiált;

2. hamarkodás; на ~ будова́ти

hamarjában épít 3. **гвалтом**
erőszakosan
гвалт² *isz* ~ *розбійники!*
segítség! rablók!
гвалтівний erőszakos <tett>
гвалтівник -a liliomtipró;
megrontó, megbecstelenítő
(személy)
гвалтівно *hat* erőszakosan
гвалтовний 1. zajos, lármás
2. riasztó <csengő> 3. gyors
<hír>
гвалтовно *hat* 1. zajosan
2. azonnal
гвалтування 1. megerőszakolás,
nemi erőszak 2. kényszerítés,
erőszak 3. kiabálás, ordítás,
kiáltás 4. ugatás
гвалтувати *folly* 1. megerőszakol
2. kiabál, zajong, vadul ugat
<kutya> 3. zavar, ingerel
4. segítségért kiált
Гватемала *földr* Guatemala
гвер -a *nyug* puska
гвінейський guineai;
Гвінейська затока Guineai-
öböl
Гвінея *földr* Guinea
гегати *folly* → **гегекати**
гегекати *folly* 1. gágog <liba>
2. hahotázik, hangosan nevet
гегнути *bef* → **гегекати**
геготати *folly* → **гегекати**
гедз -a → **гедзь**
гедзатися *folly* 1. megriad,
megrémul 2. vergődik,
szeszélyeskedik

гедзкатися → **гедзатися**
гедзь -я *áll* bögöly
гейм -a *sport* game
гелгати *folly* gágog
гелгіт -готу → **гепгіт**
гелготати → **гелгати**
гелготіти 1. gágog 2. zajong,
lármázik <ember>
гелготун -a 1. gágogó
2. locsogó, fecsegő
гелептер -a szobatudós
гелетка *nyug* dagasztóteknő,
dézsa
гепгіт -готу 1. gágogás
2. zajongás
герготати → **гелготіти**
герготіти → **гелготіти**
герліга → **гирліга**
гетра 1. kamásni, kamásli,
lábszárvédő 2. *sport* sportszár
гетто *nrag s* gettó
гешэфт -у *gúny nép* 1. üzlet
2. spekuláció,
nyereségelhajzás
гзїтися *folly* őrgöng, dühöng
гїгнути *bef* 1. megdöglök
2. ledob <vmit a földre>
гирліга pásztorbot
Гібралтар -a *földr* Gibraltár
гібралтарський gibraltári;
Гібралтарська протока
Gibraltári-szoros
гланда *orv* mandula
глауберовий *vegy* glauker-;
глауберова сіль glaubersó
глей -ю 1. agyag, iszap
2. kolduscsipa, ragacs

глейкий *ragacsos, tapadós, ragadós*
 глейовий *agyagos*
 глеюва́тий *agyagos, iszapos*
 гмі́на *tört* *gmina* <lengyelországi község>
 гні́т -ноту 1. lámpabél 2. kanóc, gyújtózsínór
 гні́товий kanóc-, (lámpa)bél-
 гні́ття *táj* *rongyok*
 гну *nrág s h n áll* *gnú*
 го́гель-мо́гель го́гелю-мо́гелю *cukorral kikevert tojássárgája*
 го́голь -я 1. *áll* *kerceréce* (*Clangula clangula*) 2. *ficsúr* *ходіти* *гоголем* *ficsúroskodik, dölyfösködik*
 го́голь-мо́голь го́голю-мо́голю → го́гель-мо́гель
 го́й -я *goj* <a keresztények zsidó elnevezése>
 Го́лго́фа 1. *Golgota*
 2. *kínszenvedés, szenvedések sorozata*
 го́нт -у *zsindely; під го́нтами* *zsindellyel fedett*
 го́нта -и → го́нт
 го́нта́р -я *zsindelyező* <ember>
 го́нто́вий *zsindelyes, zsindely-*
 го́рго́та́ти *folly* *zajong, lármáz, zúg, zörög, dübörög*
 го́рго́ті́ти → го́рго́та́ти
 гра́лі → га́блі
 гра́сува́ти *folly nyug* *ledöngöl, egyenget* <földet>

гра́ти *tb* *rács; бу́ти за гра́тами* *rács mögött van, börtönben van*
 гра́то́ваний (be)rácsozott <ablak>
 гра́тува́ти *folly* *rácsoz*
 гра́тулюва́ти *folly nyug* *gratulál*
 гра́туля́ція *gratuláció, jókívánság*
 гра́тча́стий *rácsos, berácsozott*
 гре́йпфру́т -а *növ* *grapefruit* (*Citrus paradisi*)
 гре́йфе́р -а *ép* *markológép*
 Гре́нла́ндія *földr* *Grönland*
 гре́нла́ндський *grönlandi*
 гре́чний *udvarias, tisztelettudó*
 гре́чність -ності *udvariasság*
 гре́чно *udvariasan*
 гри́нджо́ли *tb nyug* *teherszán, szánkó*
 гри́нджо́ля́та *tb* *kis szánkó*
 грис -у *korpa*
 грі́нівський *greenwichi* <délkör>
 гру́м -а 1. *lovászfiú, groom*
 2. *küldönc, inas, groom*
 гру́нт -у 1. *talaj* 2. *szilárd fenék* <folyónál> 3. *telek*
 4. *kiindulópont; alap; втрача́ти ~ під нога́ми* *elveszti a talajt a lába alól*
 гру́нто́ваний 1. (meg)alapozott
 2. *beföldelt, földdel befedett*
 гру́нто́вий *talaj-, talajos; гру́нтова́* *злітна смуга* *füves felszállópálya*

ґрунто́вка 1. alapozás 2. *műv* az alapszín megadása, alapozása
3. *műv* alapszín
ґрунто́вний 1. alapos, részletes, pontos, tüzetes 2. komoly, súlyos
ґрунто́вність -ності alaposság, megbízhatóság
ґрунто́вно *hat* alaposan, derekasan, lényegesen, alapvetően
ґрунто́вто́ма *mgazd* talaj kimerülése
ґрунтозахи́сний talajvédelmi
ґрунтозна́вець -вця pedológus
ґрунтозна́вство talajismeret, talajtan
ґрунтозна́вчий talajismereti, pedológiai
ґрунтообро́бний talajművelő
<гép>
ґрунтопідпу́шувач -а kultivátor, talajlazító
ґрунтопогли́блювач -а talajszélesítő
ґрунтосто́млення → ґрунто́вто́ма
ґрунтоутво́рення talajképződés
ґрунтува́льник -а alapozást végző személy, alapozó munkás
ґрунтува́ння 1. alapozás; ~ по бето́ну beton alapozás 2. *műv* az alapszín megadása, alapozás 3. *műv* alapszín
ґрунтува́ти *foly* 1. alátámaszt, (meg)alapoz, támaszkodik

<tényekre> 2. alapoz
<alapmázzal>
ґрунтува́тися alapszik, alapul
ґрунь -я *nyug* hegycsúcs, dombtető
ґудз -а → ґудзь
ґудзик -а 1. gomb
2. nyomógomb, billentyű
3. dudor
ґудзиковий gomb-, billentyű-
ґудзикува́тий gombszerű, gombalakú
ґудзува́тий dudorral teli, görcsös
ґудзюва́тий → ґудзува́тий
ґудзь -я 1. gomb 2. dudor
3. göb, csomó
ґу́ля dudor
ґуля́стий dudoros
ґуля́ш -у gulyás <étel>

Є

є¹ *nrag s je* <betű- v hangkapcsolat> **висловити є je** hangkapcsolatot kiejt;
написа́ти є je betűkapcsolatot ír
є² van, létezik → бу́ти
єва́нгеліє *vall* evangélium
єва́нгеліст -а 1. *vall* evangélista
2. evangélikus, luteránus (férfi)
єва́нгелі́чний 1. evangéliumi
2. evangélikus
єва́нгельський *vall* evangéliumi

євгеніка *él* fajnemesítés,
 eugenika
 євгенічний *él* eugenikai
 євнух -а eunuch, herélt
 євразійський *földr* eurázsiai
 Євразія *földr* Eurázsia
 євре́й -я izraelita, zsidó (férfi)
 євре́йка izraelita, zsidó nő
 євре́йський 1. zsidó, izraelita
 2. héber
 євро euro <pénzegység>
 Європа Európa
 європе́єць -пéйця európai (férfi)
 європеїза́ція
 1. (el)európaiasodás
 2. (el)európaiasítás
 європеїзува́ти *folý* európaizál
 європеїзува́тися *folý*
 (el)európaiasodik
 європе́йка európai nő
 європе́йський európai
 євста́хієвий : *orv* євста́хієва
 труба́ Eustach-féle kürt
 євха́рістія eucharisztia
 євша́н-зілля *növ* 1. sztepei
 üröm 2. varázssital
 єгер -а 1. (fő)vadász 2. őr,
 gondozó, felügyelő
 <állattenyésztő telepen>
 3. határvadász <katona>
 єгерський vadász-; őr
 Єгíпет -пту *földr* Egyiptom
 єгíпетський egyiptomi;
 єгíпетська тьма egyiptomi
 sötétség; єгíпетська робота
 keserves munka
 єгíптянин egyiptomi férfi

єгíптянка egyiptomi nő
 єдва́б -у *nyug* rég selyem
 єдва́бний selyem-, selymes
 єдина́к -а → одина́к
 єди́ний 1. egyetlen, egyedüli
 єди́не рі́шення v розв'язáння
 egyetlen (lehetséges) döntés
 2. egységes єди́на
 літерату́рна мо́ва egységes
 irodalmi nyelv
 єди́ність -ності egységesség,
 egység
 єди́но *hat* egyedül, csakis,
 kizárólag
 єдинобо́жжя *vall* egyistenhit,
 monoteizmus
 єдинобо́жність -ності
 → єдинобо́жжя
 єдинобо́рець -рця párviadalban
 résztvevő fél
 єдинобо́рство párviadal, viadal;
 східні єдинобо́рства keleti
 harcművészetek
 єдинобо́рствувати *folý*
 párbajozik, párviadalban vesz
 részt
 єдинові́рець -рця 1. hitsorsos,
 hittárs 2. egyhitű <pravoszláv
 szekta tagja>
 єдинові́рка 1. hitsorsos, hittárs
 2. egyhitű nő <pravoszláv
 szekta tagja>
 єдиновла́ддя egyeduralom
 єдиновла́дний egyeduralkodó,
 egyeduralmi
 єдиновла́дність -ності
 egyeduralom

єдинокр́вний 1. vérrokon
2. egy törzshöz tartozó, uazon
törzsbeli

єдиноначальник -a egyszemélyi
vezető

єдиноначальність -ності
egyszemélyi vezetés

єдинорі́г 1. áll agyaras narvál
2. mit egyszarvú 3. rég
tüzérségi ágyú

єдиноутр́бний egy anyától
való, vér szerinti

єдн́альний 1. egyeztető,
összehangoló; összekapcsoló;
єдн́альна комі́сія egyeztető
bizottság

єдн́ання egyesülés, érintkezés,
kapcsolat, összeköttetés; в
єдн́анні сі́ла egységben az erő

єдн́ати *foly* чим egyesít,
összeköt, összeilleszt

єдн́атися egyesül, vegyül,
összeköttetésbe lép

єдні́сть -ості 1. egység,
oszthatatlanság 2. *nyelv*
kapcsoló; ~ сполу́чник
kapcsoló kötőszó; ~ місця,
ча́су і ді́й hely, idő és
cselekmény egysége; ~
проти́лєжностей ellentétek
egysége

є́жа *növ* csomós ebír (*Dactylis*
glomerata)

єзу́їт -a 1. jezsuita 2. *átv*
képmutató, álnok

єзу́їтство képmutatás, álnokság

єзу́їтський *vall* jezsuita; ~ о́рден
jezsuita rend

єй бо́гу *isz* istenemre, bizony
isten

Єкатери́носла́в -a
Jekatyerinoszlav <ma:
Дніпропетро́вськ
Dnyipropetrovsk>

єкт́енія *vall* ekténia <hangos papi
ima>

єле́й -ю 1. (szent) olaj, illatos
kenet 2. *átv* balzsam,
vigasztalás, megnyugvás

єле́йний kenetteljes ~ то́п
kenetteljes beszéd(mód),
mézes-mázos beszédmodor

єле́йність -ності kenetteljesség,
~ мо́ви kenetteljes v
mézesmázos beszéd

єле́йно kenetteljesen ~ гово́рити
kenetteljesen beszél

Єлізаветгра́д -a Jelizavetgrad
<ma: Кіровогра́д
Kirovograd>

ємкий tágas, öblös, terjedelmes
ємкі́сть űrtartalom; *ker* ~ рі́нку
piac felvevőképessége

ємний → ємкий

ємні́сний *vill* felvevőképességű,
befogadóképességű

ємні́сть -ності

1. befogadóképesség, kapacitás
2. villamos kapacitás

є́па *jen* <japán pénznem>

єпо́т -a 1. áll mosómedve
2. mosómedvebunda

енотувий *mosómedve* ~ *комір*
mosómedvegallér
 епархіальний *püspökségi*,
 egyházmegyei ~ *вісник*
 egyházmegyei *közlöny*;
 епархіальна *церква*
episzkopális egyház <angol>
 епархія *egyházmegye*, *püspökség*
 епископ -a *vall* *püspök*
 епископальний *püspökségi*,
püspöki
 епископство *vall* 1. *püspöki*
rang, *méltóság* 2. *püspökség*
 3. *egyházmegye*
 епископський *vall* *püspöki*
 епитімія *vall* *vezeklés*, *büntetés*,
elégtétel
 епитрахіль *vall* *stóla* <papi
öltözék része>
 ер -a *nyelv* a kemény jel (ъ) neve
 ерарх -a → *ієрарх*
 Єреван -a *Jereván*
 ерэй -я → *ієрэй*
 ересь *vall* 1. *eretnekség*
 2. *zagyvaság*, *ostobaság*;
говоріти ~ *zagyvaságot beszél*
 еретік -а *vall* *eretnek*
 еретіцтво *vall* *eretnekség*
 еретічка *vall* *eretnek nő*
 еретічний *vall* *eretnek*;
еретічна думка *eretnek*
gondolat
 ерик¹ -a *holtág*, *holtmeder*,
összekötő (folyó)ág
 ерик² -a *nyelv* a lágy jel (ь) neve
 ерогліф → *ієрогліф*
 Єрусалим -у *földr* *Jeruzsálem*

єство 1. *lényег* *зрозуміти* ~
закону *megérti* a *törvény*
lényегét; ~ *закону* a *törvény*
léныеге 2. *лэны* 3. *vkinek énje*,
mivolta
 єсть¹ *van*, *léтезік* → *бути*
 єсть² *kat* *igenis!* *parancsára!* ~
пане генерале! *Igenis*,
tábornok úr!
 ётір -я → *ятірь*
 ефрейтор -a *kat* *örvezető*, *káplár*
 ефрейторський *örvezetői*
 єхйда *h n nép* *becsmérő*,
gyalázkodó, *pocskondiázó* *alak*
 єхидна 1. *áll* *ausztráliai*
hangyászsün 2. *áll* *ausztráliai*
fekete kígyó 3. *átv*
ellenségeskedés, *irigykedés*
 4. *átv* *gonosz nyelvű rágalalmazó*
 єхидний *gonosz*, *kaján*,
rosszindulatú
 єхидність -ності *gonoszság*,
kajánság
 єхидно *hat* *gonoszul*, *kajánul*
 єхидствувати *folly* *gonoszkodik*,
kárörvend

Й

й¹ *nyag s j* < *hang v betű* >
вімовити *й j* *hangot ejt*;
написати *й j* *betűt ír*
 й² → *j*²
 ймєння → *ім'я*
 ймовірно *hat* → *імовірно*
 ймовірний → *імовірний*

ймові́рність -ості →

імові́рність

йно́ *hat* → іно́

йня́ти йму́, ймеш, йму́ть *foly* ~

ві́ри v ві́ру ко́му, чо́му bízik
vkiben, vmiben, hisz vkinek

йня́тися йму́ся, ймешся,

йму́ться *foly* не йме́ться мені́
ві́ри nem hiszem, nem tudom
elhinni, hihetetlennek tartom

йові́яльний jovíális, vidám,
jókedvű

йог -a jógi <a jóga tanításának
követője>

йо́га jóga

йо́гівський jóga-

його́¹ őt → він

його́² ő, őx *névm nrag* (az ő)

... -a, -e, -ja, -je; az ővé ce

його́ словни́к ez az ő szótára

його́мо́сц -i főtisztelendő(ség)

йо́гурт -y joghurt

йод -y *veg*y jóд

йоді́д -y *veg*y jodid

йоді́зм -y *orv* jodizmus,
jódmérgezés

йодистий *veg*y jódos,

jódtartalmú ~ во́день

jódhidrogén; ~ ка́лій

káliumjodid; ~ на́трій

nátriumjodid

йодлюва́ти *foly* jódlizik

йодль -я jóдli <alpesi hegylakók
dala>

йодний *veg*y jóд-; йодна

насто́янка jódtinktúra; йодне

число́ jóдszám <%-ban>

йодофо́рм -y *veg*y jodoform

йой *isz* jaj!, juj!

йойк -y siráncozás, jajgatás

йойкати *foly* jajgat, feljajdul

йойкну́ти *bef* → йойкати

йойкотни́й jajgatás, jajveszékélés,
siráncozás

йол -a joll, kétárbócos

vitorláshajó

йо́ла keskeny csónak; két v

négyevezős sajka v ladik

йо́лоп -a *pejor* gyámoltalan,
mamlasz, ügyefogyott, buta,
ostoba, tökfilkó

йому́ neki → він

йор -a *nyelv rég* a kemény jel (ъ)
neve

Йорда́н -y 1. Jordán folyó

2. vízkereszt ünnepe

йорда́нь → Йорда́н 2.

йорж -á 1. áll sügér (Acerina
cernua) 2. alkoholos koktél
стри́гтися йоржо́м tuskésre
nyíratkozik

йоржи́к -a 1. csőkefe

2. kefefrizura

йоржи́ком *hat* стригті́ся

йоржи́ком tuskésre

nyíratkozik

йоржи́стий felálló, felborzolt,
tuskés <haj>

йоржити́ся *foly* felborzolódik,
összeborzolódik

йорзати́ *foly* izeg-mozog,
fészkelődik

йорі́ jeri, "ы"

йоркши́р -a *mgazd* jorksíri sertés

йоркшірський jorksíri
 йоруба *nrag h n* joruba férfi v nő
 йот -а *nyelv* j betű
 йота görög i betű, ióta; ni na
     йоту egy cseppet sem; egy
     jottányit sem

йотация *nyelv* jésülés, jésítés,
     jotáció
 йотований *nyelv* jésített
 йти → іти
 йти *folly* → іти
 йтіся *folly* → ітіся

РЕДУЦИРОВАННЫЕ ГЛАСНЫЕ В ПРЕДЛОГАХ В СИНАЙСКОМ ПАТЕРИКЕ

Иштван Пожган

1. Введение

Синайский патерик (Син. 551) был списан со старославянского оригинала в XI–XII вв. на восточнославянской территории. Памятник хранится в Государственном Историческом музее в Москве. Он состоит из 184 листов. Рукопись была издана В.С. Гольщенко и В.Ф. Дубровиной в 1967 г. в Москве.¹ Наш анализ проводится по их изданию. В рукописи кроме основного почерка различается еще 7 иных почерков. Иные почерки мы будем указывать под общим названием *иной почерк*, приписывая к этому римские цифры от II по VIII (основной почерк был бы I, но этого мы не будем указывать отдельно). В заключении и подсчетах все иные почерки мы будем брать вместе из-за незначительного их количества. Примеры будут представлены по своему наиболее употребляемому правописанию. Эта работа является сокращенною частью нашей докторской диссертации.

Перед тем, как начать анализировать редуцированные в предлогах, нам кажется нужным мотивировать, что этот памятник, каким образом, может быть связан с тематикой настоящей украинской конференции. Данные, свидетельствующие о месте возникновения изучаемой рукописи, являются довольно скудными, но они в большинстве случаев характерны для памятников, возникших на юге Руси, т.е. на той территории, где в настоящее время господствующим является украинский язык. В Синайском патерике найдены нами следующие примеры, характеризующие возникшие на юге древнерусские рукописи.

В нескольких случаях встречается корень *скър'б-* с буквой *ь* вместо *ъ*, что по мнению И.В. Ягича характерно для южных древ-

---

¹ Гольщенко В.С., Дубровина В.Ф.: *Синайский патерик*. Москва 1967.

нерусских памятников:² *скър'ѣ* 45.2, *оскър'ѣѣѣ сѧ* 14v.9, *оскър'ѣлаѣѣ* 16.1, *оскър'ѣнеѣ сѧ* 69v.6. Но наблюдается и форма с буквой *ѣ*, правда, в ином почерке: *скѣръѣни* 25.15 (*иной почерк IV*).

В двух случаях вместо *ѣ* найдена буква *оу*: *оуселенѣм* 62.20, 177v.20. Явление может свидетельствовать о билабиальном произношении звука *у*, но мы не придаем ему решающей роли в определении места возникновения рукописи, так как оно, хотя первую очередь характерно для той территории, где сформировались украинский и белорусский языки, оно может наблюдаться и в тех областях, где сформировались диалекты русского языка.³ Следует учесть и то, что это написание может восходить и к протографу, ведь оно наблюдается и в старославянских памятниках, как, напр., в Синайской псалтыри и в Мариинском четвероевангелии, именно в том же слове.⁴

Написания *ѣѣ*, *ѣѧ* вместо *иѣ*, *иѧ* И.В. Ягич и Ф.М. Колесса считают характерными для южных древнерусских памятников.⁵ Такие написания в изучаемом памятнике встречаются редко, в 13 случаях, из которых 10 примеров находится в ином почерке, так что они не могут считаться нами вескими доводами в пользу южного происхождения изучаемого памятника. Тут надо принять во внимание и то, что эти написания могут восходить и к протографу, поскольку они встречаются и в старославянских рукописях.⁶

Можно заметить, что в то же время найдена и черта, характеризующая памятники северного происхождения, правда, в ином почерке: *ѧ|постольскѣи* (*цѣкѣи*) 22.14–15 (*иной почерк III*). Отсут-

² Ляпунов Б.М.: *Лекции по истории русского языка*. (Рукопись ученого (ксерокопия), написанная 1907 г., уже подготовлена к изданию. Нумерация страниц еще может измениться. Книга по всей вероятности выйдет в свет в Сомбатхее.) с. 131.

³ Соколова М. А. *Очерки по исторической грамматике русского языка*. Ленинград 1962, с. 79.

⁴ Вайан А.: *Руководство по старославянскому языку*. Москва 1952, с. 90.

⁵ Ляпунов Б. М.: *Ibidem*. с. 130–131.

⁶ Вайан А.: *Ibidem*. с. 51–52.

ствие второй праславянской палатализации характерно для новгородского диалекта древнерусского языка.⁷

Более точную локализацию рукописи мы попытаемся сделать лишь после монографического лингвистического анализа всего памятника, который мы поставили перед собой конечной целью, и первым шагом которого является анализ редуцированных гласных.

После этого небольшого отклонения перейдем к редуцированным гласным, находящимся в предложениях.

2. Органические редуцированные в слабой позиции в первом слоге

Препозиции со следующим за ними словом составляют проклитику,⁸ т.е. фонетическое единство, стоящее под одним ударением, теряя таким способом свое ударение, поэтому нам кажется обоснованным отделение первого слога в рамках фонетического слова. На месте слабого органического редуцированного в первом слоге найдена буква ѡ в следующих предложениях:

2.1. В предложении кѡ

3.1,3,6,12, 3v.7, 4.2,3,4,7,8,9,10,12,14, 4v.19, 5.11,17,19, 5v.2,3,7,13, 6.5,15, 6v.8,14,15,17, 7.2,3,5,6,7,10,12,13,17,18,19, 7v.4,7,16,18,19, 8.11,13, 9.6,10,11,13, 13.19, 9.v.4,8,10,12,19, 10.17, 10v.5,7,8,9,9,10,14,17,18, 11.1,2,4,15,18, 11v.6,16, 12.2,5,12,14,16, 12v.2,8,13, 13.4,6,12,12,15, всего 1283 примера (82 в ином почерке).

2.2. В предложении сѡ

5.1, 6v.19, 8v.11, 13.13,19, 14v.5,7,17, 15.1,11, 15v.8,9 (*иной почерк II*), 16.18, 17v.8, 18.5, 19.1,5, 19v.7,17, 20.4,19, 20v.15, 21v.20, 25v.10, 26v.10 (*иной почерк III*), 28v.18, 31.9,13, всего 215 примеров (15 в ином почерке).

2.3. В предложении кѡ

3v.6,12, 4.13, 4v.3, 7.5, 7v.12, 8.15, 9.11, 9v.2, 11.19, 14.19, 14v.11, 15.3,9,19, 15v.18 (*иной почерк II*), 16v.10, 17v.3,11,19, 18.19, 19v.16, 20v.10, 21v.18, 22.1,9,10,13,16, 23.2 (*иной почерк III*), 23.19,

⁷ Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка. Москва 1990, с. 97.

⁸ Вайан А.: *Ibidem*. с. 409.

24.6, 11, 14, 15, 25.4, 25v.19, 26v.15, 19, 27v.1, 17, 28.4 (иной почерк IV), 18, 28v.5, всего 366 примеров (30 в ином почерке).

2.4. В предлоге кънѣ

Это наречие в собственном смысле слова не является предлогом, но сочетаясь с родительным падежом, оно употребляется в функции препозиции. Тут мы учитываем лишь те случаи, где это слово употреблено в функции предлога: 30.19, 32.3, 45.14, 64.19, 66v.9, 99v.20, 121.3, 137v.11, 16.

3. Органические редуцированные в слабой позиции не в первом слоге

На месте слабого органического редуцированного не в первом слоге найдена буква ѣ или ѥ в следующих предлогах:

3.1. В предлоге прѣдѣ/(прѣдѣ)

17v.12–13, 22v.19, 26.15–16 (иной почерк III), 35v.2, 41.8, всего 32 примера (4 в ином почерке).

3.2. В предлоге подѣ

5.6, 6v.20, 60.19, 85.12, 160.15, 160v.3, 172.13.

3.3. В предлоге надѣ

13v.11, 23v.9, 13, 61v.13, 81v.2, 117v.7–8.

3.4. В предлоге чресѣ

171.16.

3.5. В предлоге близѣ/близѥ

Тут перечислены лишь те примеры этого наречия, которые сочетаются с именами, стоящими в родительном падеже, т.е. которые выступают в роли предлога. близѣ: 28.6. Остальные примеры написаны с буквой ѥ. Эти формы не могут рассматриваться нами как примеры для мены редуцированных, потому что обе формы считаются нормальными как в старославянских, так и в древнерусских рукописях.⁹ близѥ: 8v.16, 9v.9, 10v.18, 19.7, 9, 20.17, 23.8, 37v.3, всего 21 пример.

⁹ Vasmer Max: *Russisches Etymologisches Wörterbuch*. Erster Band, Heidelberg 1953, p. 92; Срезневский И.И.: *Словарь древнерусского языка*. Репринтное издание. т. I, часть I, Москва 1989, с. 115.

4. Вторичные редуцированные в слабой позиции не в первом слоге

На месте слабого вторичного редуцированного не в первом слоге найдена буква **ѣ** в следующих предлогах:

4.1. В предлоге **отѣ**

Хотя этот предлог с буквой **ѣ** является обычным уже в самых ранних рукописях, и рефлексy его встречаются в индоевропейских языках и с гласным, находящимся после согласного *t*, мы все-таки указали его среди вторичных редуцированных. А. Вайан пишет, что в качестве префикса форма **от-** считается более старой.¹⁰ Таким образом, во избежание того, чтобы у префиксов эта форма была в другом подразделении, мы и предлог **отѣ** указали тут, в подразделении вторичных редуцированных. Впрочем и на праславянский язык может быть реконструирована форма **ot(-)*,¹¹ иначе было бы трудно объяснить формы, полученные передвижением границ слога. Если бы мы приняли реконструированную на праславянский язык форму **otъ*,¹² то и в этом случае казалось бы нам обоснованным употребление термина “вторичный редуцированный”, ведь эта препозиция в памятниках регулярно наблюдается с буквой **ѣ**. В наше перечисление мы не включили лигатуры **ѣ̃**, употребляющейся сравнительно редко. 3v.10, 4v.1,5,20, 5.10, 5v.1,14, 6v.12,16, 7v.6,16,20, 8.15, 8v.4, 9.1, 10.1, 11.7,11, 12.4,6,11,14, 12v.6, 14v.10, 17.8,14,16, 17v.6,11, 18.9, всего 94 примера (15 в ином почерке).

4.2. В предлоге **безѣ(ѣ)**

Предлог **безѣ(ѣ)** в изучаемом памятнике за исключением 3 примеров регулярно пишется без буквы **ѣ**, поэтому букву **ѣ** мы поставили в скобки. Вот эти исключения: 34.4, 35v.9, 153.11 (*иной почерк VI*).

4.3. В предлоге **изѣ(ѣ)**

Предлог **изѣ(ѣ)** тоже пишется без буквы **ѣ** за одним исключением: 148.14.

¹⁰ Вайан А.: *Ibidem*. с. 219.

¹¹ Н. Tóth Imre: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Szeged 1995, 84. o.

¹² Balczyk Emil, Hollós Attila: *Ószláv nyelv*. Budapest 1987, 166. o.

5. Органические редуцированные в сильной позиции в первом слоге

На месте сильного органического редуцированного в первом слоге найдена буква **ѣ** в следующих предлогах:

5.1. В предлоге **къ**

3.1,10, 3v.2,5,11, 8v.4, 10.3,16, 11v.2, 15.7, 17v.14, 23v.11, 25.5 (*иной почерк IV*), 29v.13, 30v.9,13, 31v.20, всего 70 примеров (1 в ином почерке).

5.2. В предлоге **съ**

5v.18, 10.13,21v.9, 26.19 (*иной почерк IV*), 31.6, 43.8, 47.8, 52.11, 52v.8, 53v.15,20, всего 47 примеров (1 в ином почерке).

5.3. В предлоге **къ**

5.11, 9.4, 26.1 (*иной почерк IV*), 52v.6, 68v.16, всего 34 примера (1 в ином почерке).

6. Органические редуцированные в сильной позиции не в первом слоге

На месте сильного органического редуцированного не в первом слоге найдена буква **ѣ** в следующих предлогах:

6.1. В предлоге **прѣдѣ** / (**предѣ**)

21v.3, 52.8, 54.3,65v.15,18, 70.9, 77v.9, 81v.18–19, 86.16, 95v.19, 111v.16.

6.2. В предлоге **чресѣ**

176v.4.

7. Вторичные редуцированные в сильной позиции не в первом слоге

На месте сильного вторичного редуцированного не в первом слоге найдена буква **ѣ** в следующих предлогах:

7.1. В предлоге **отѣ**

11.2, 27.9 (*иной почерк IV*), 11v.15, 19.3, 21v.3, 24.1, 74v.6, 112v.13, 177v.16.

7.2. В предлоге **безѣ**(**ѣ**)

Как уже выше было сказано, этот предлог регулярно написан без буквы **ѣ**, лишь в виде исключения можно привести 2 примера для сильной позиции: 34.4, 153.11 (*иной почерк VI*).

8. Выпадные редуцированные

8.1. Выпадные органические редуцированные

8.1.1. Выпадные органические редуцированные без апострофа

На месте слабого органического редуцированного не найдена ни буква **ѣ**, ни апостроф (паерок) в двух случаях: **в** (*сѣмь*) 60v.1 (*иной почерк VII*). **к** (*ним...* (последняя буква утрачена)) 182v.1.

8.1.2. Выпадные органические редуцированные с апострофом

В изучаемом памятнике мы не придаем фонетического значения апострофам. Подробное обоснование нашего решения изложено в 4 главе нашей диссертации (у корней, где это явление встречается в намного большем количестве), тут за недостатком места мы не коснемся его. На месте слабого органического редуцированного найден апостроф в следующих случаях: **к'** (*се* (sic!)) 162v.2. **к'** (*тобѣ*) 144v.9, **к'** (*нимѣ*) 175.15, **к'** (*томоу* (же) / *томѣ* (же)) 41v.16, 67.14, 118.5, 122.2, 166.6, 171v.16, 174.14, 175v.16, 177v.7.

8.2. Выпадные вторичные редуцированные

На месте слабого вторичного редуцированного не найдена ни буква **ѣ**, ни апостроф.

В предлоге **без** или (с оглушением конечного согласного) **вс**: 12v.17, 18.5, 11, 22.8, 26.14 (*иной почерк IV*), 43v.1, всего 35 примеров (5 в ином почерке).

В предлоге **из** или (с оглушением конечного согласного) **ис**: 19v.15, 35.19, 52.3, 54.3, 67v.20, всего 19 примеров.

В предлогах **кез** и **из**, учитывая, что они в подавляющем большинстве писались без буквы **ѣ** как перед буквой, обозначающей согласный, так и перед буквой, обозначающей гласный, и принимая во внимание большое количество оглушений, можно предположить, что вторичные редуцированные гласные не произносились в говоре (или в говорах) писцов. В рукописях XI в. эти предлоги (и префиксы тоже) пишутся обыкновенно без ера, однако в памятниках XII–XIV вв. наблюдается все больше и больше отклонений от этой нормы, что по мнению В.М. Маркова было вызвано живым произношением писцов.¹³ А.М. Селищев считает, что вторичные редуцированные появились тут под влиянием тех предло-

¹³ Марков В.М.: *К истории редуцированных гласных в русском языке*. Казань 1964, с. 69.

гов, которые искони содержали органический редуцированный.¹⁴ В более поздних памятниках эти предлоги часто писались через букву ѣ перед именами, начинающимися гласным звуком, как, напр., в Галичском евангелии 1357 года.¹⁵ По мнению Н. Ван-Вейка появление буквы ѣ в конце этих предлогов является только графическим явлением, эти поздние редуцированные уже не произносились.¹⁶ И в других рукописях, возникших в конце XI – в начале XII вв. наблюдается такая же обстановка насчет этих предлогов, как в изучаемом памятнике, напр.: в Июльской Служебной минее конца XI – начала XII вв.,¹⁷ в Архангельском евангелии 1092 г.¹⁸ и в Служебной минее 1095 г.¹⁹

9. Мена редуцированных

Еще не решено нами окончательно, что мена редуцированных в изучаемом памятнике представляет ли собой явление живое, или мертвое. Хотя на основе проведенного над памятником анализа мы склонны видеть тут не столько живой факт говора (или говоров) писцов, сколько отражение падения редуцированных или влияние протографа. Карел Хоралек пишет, что мена букв ѣ и ѡ объясняется вообще как графическое явление, и даже межслоговая ассимиляция не рассматривается как фонетическое явление, так как она встречается лишь у слабых редуцированных.²⁰ Этого определения мы не можем принять безоговорочно, имея в виду не только изучаемую рукопись, но и то, что межслоговая ассимиляция, как

¹⁴ Карягина Л.Н.: *Редуцированные гласные в языке Июльской Служебной минеи конца XI–начала XII вв.* In: Материалы и сообщения по истории русского языка. Москва 1960, с. 30.

¹⁵ Жуковская Л.П.: *К вопросу о конечной стадии истории редуцированных в русском языке. (По материалам Галичского евангелия 1357 года).* In: Материалы и сообщения по истории русского языка. Москва 1960, с. 77.

¹⁶ Ван-Вейк Н.: *История старославянского языка.* Москва 1957, с. 76.

¹⁷ Карягина Л.Н.: *Ibidem.* с. 30–31.

¹⁸ Соколова М.А.: *К истории русского языка в XI веке. (Рукопись московской Библиотеки им. Ленина, № 1666).* In: Известия по русскому языку и словесности. т. III. Ленинград 1930, с. 106.

¹⁹ Карнеева М.И.: *Язык Служебной Минее 1095 г.* In: Русский филологический вестник 1917–1918, т. 78, № 3–4, с. 34–35.

²⁰ Horalek Karel: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba.* Budapest 1967, 118. o.

мы знаем, может встречаться и в сильной позиции, между прочим и в изучаемом памятнике найдены такие примеры (правда, довольно редко). Если в настоящем случае межслоговая ассимиляция может оказаться неживым явлением, не можем исключить то, что в языке протографа (или протерографа) она могла быть живым явлением.

9.1. Простая мена редуцированных

Тут найден нами всего 1 пример. На месте слабого органического редуцированного заднего ряда найдена буква **ь** в следующем предлоге: **прѣдь** (бо лежить) 108.2. Мы так думаем, что в этом случае эта форма вероятно могла возникнуть по аналогии с теми же предлогами (и, конечно, префиксами), в которых произошла межслоговая ассимиляция. Может быть, что в истории языка был такой период, когда данный предлог и его вариант, возникший в результате межслоговой ассимиляции, могли и параллельно существовать рядом друг с другом. Быть может, и варианты **близъ** и **близъ** появились таким путем. Предположительное существование таких параллельных форм могло бы объяснить простую мена редуцированных (где не было условий для межслоговой ассимиляции) по крайней мере в отношении предлогов и префиксов.

9.2. Межслоговая ассимиляция

На месте органического редуцированного заднего ряда, находящегося перед слогом с гласным переднего ряда, найдена буква **ь** в следующих примерах.

В слабой позиции: **ьъ** (с~~л~~) 15v.4 (иной почерк II), **ьъ** (се|м~~ь~~) 29.20, **ьъ** (л~~с~~) 72.1 (иной почерк VI), **ьъ** (се|леуки~~и~~) 137v.10.

В сильной позиции: **ьъ** (к'с~~л~~) 131.16, **прѣдь** (ь~~ь~~сего (sic!)) 103v.9.

10. Вокализация редуцированных

Среди сильных редуцированных не найден пример для вокализации. Однако, следует заметить, что однажды найдена буква **о** на месте слабого вторичного редуцированного заднего ряда в предлоге **отъ**, что могло бы намекнуть на вокализацию: **ото** (мене) 71.6 (иной почерк V). Н.Н. Дурново по поводу прояснения подобного типа пишет, что такие написания не отражают правописания старославянских рукописей, а они внесены в памятники древнерус-

скими писцами, но без сомнения они не являются продуктами оригинального древнерусского произношения.²¹ Вокализация редуцированных в слабой позиции встречается неоднократно в древнерусских рукописях XI–XII вв., напр.: *кесе, кото, которое, доке*.²² Если буква *о* в форме *ото* появилась не в результате описки, тогда быть может, что гласный *о* тут возник по аналогии с такими предложениями (вероятно и префиксами), в которых уже смогло произойти прояснение сильных редуцированных, либо в протографе, либо в языке писцов изучаемого памятника, хотя тут вокализация еще не отражается графикой. (Хотя изменения в письме появляются всегда позже, чем в разговорной речи.) Если бы так было, все же осталось бы неясным, почему именно на месте слабого вторичного редуцированного появилось впервые отражение прояснения в графике изучаемого памятника? Может быть, во время падения редуцированных могли существовать параллельные формы у предлогов (и у префиксов) независимо от позиции, и после того, как редуцированные исчезли, язык устранил эти параллельные предлоги, и формы с *о* стали употребляться лишь перед именами, содержащими когда-то в прошлом слабый редуцированный или начинающимися трудно произносимым сочетанием согласных. В большинстве славянских языков предлоги, содержащие на своем конце какой-то гласный (полученных из сильного редуцированного) автоматически заменяют предлоги без гласного в подходящем положении. Однако, в полабском языке континуантом праславянского **zъ* является только форма *zǎ*, и рефлексом праславянского **kъ* является исключительно форма *ka*. Предположительно, что и в полабском языке могли быть параллельные формы, но потом тут не произошло то разделение между положениями, которое наблюдается в большинстве славянских языков, а произошло вытеснение формы без гласного формой, содержащей гласный. Примеры, взятые из полабского языка, могут подтвердить бывшее существование параллельных форм независимо от позиции во время падения редуцирован-

²¹ Дурново Николай: *Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка*. V. In: *Лужнословенски Филолог* 1926–27, кн. VI. с. 14.

²² Еселевич И.Э., Марков В.М.: *История редуцированных гласных в русском языке*. Ижевск 1998, с. 6–7.

ных и в других славянских языках, в том числе и в старославянском или в древнерусском языках. Впрочем, одним из характерных свойств полабского языка является именно происшедшая не по правилу Гавлика вокализация редуцированных,²³ так как редуцированный в слабой позиции не выпал под ударением, а также не выпал в первом слоге, перед ударением.²⁴

11. Заключение

Редуцированные в предложениях редко обнаруживают отступление от нормы. Органические редуцированные в слабой позиции сохранились без изменения в 1940 случаях (131 пример в ином почерке). Следующей таблицей проиллюстрировано состояние органических редуцированных в слабом положении:

Сохранившиеся редуцированные	Выпавшие редуцированные	Выпавшие редуцированные с апострофом	Мена редуцированных	В каком проценте редуцированные не обозначены правильно
1940 (131)	2 (1)	13	3 (2)	0,92 %

Небольшое количество изменений среди редуцированных не является достаточным для того, чтобы решить, началось ли падение редуцированных в предложениях. На основе единственной вокализации вторичного редуцированного, происшедшей в слабой позиции, тоже нельзя решить дело в пользу падения редуцированных. Насчет примеров межслоговой ассимиляции предполагаем, что они с большой долей вероятности восходят к протографу в силу того, что в изучаемом памятнике межслоговая ассимиляция происходила очень редко при наличии подходящих условий. Следует упомянуть, что среди старославянских рукописей встречаются и такие, в которых межслоговая ассимиляция произошла почти всякий раз у предлогов, когда были подходящими условия, как, напр., в Ассемановом недельном евангелии, где это явление несомненно

²³ Horalek Karel: *Ibidem*. 118. o.

²⁴ H. Tóth Imre: *Rövid összehasonlító szláv nyelvtan. I. rész*. Szeged 1999, 15. o.

могло быть живым: **кѣ** (**кѣкѣ**) János IV.14, **кѣ** (**нѣ**) J. IV.29, **кѣ** (**нѣмоу**) J. IV.15,30, **сѣ** (**нимѣ**) J. IV.27²⁵ и пр.

Что касается предлогов **без** и **из**, то тут на основе регулярного отсутствия буквы **ѣ** и большого количества оглушений можно точно определить, что в них вторичные редуцированные не слышались в говоре (или в говорах) писцов, что впрочем является совершенно естественным в памятнике, датируемом обыкновенно XI–XII вв.

Вслед затем в следующей таблице показано, между какими согласными произошли изменения у органических редуцированных. Тут мы не указали единственного примера вокализации, так как она произошла не в сильной позиции, сочтенной по правилу Гавлика. В скобках указано, что сколько изменений было в ином почерке.

Между какими согласными	Выпавшие редуцированные	Простая мена редуцированных	Межслоговая ассимиляция	Все изменения итого
в с	1 (1) + 1 с апострофом		4 (2)	6
в к			1 в сильной позиции	1
д в			1 в сильной позиции	1
д к		1		1
к н	1 + 1 с апострофом			2
к т	11 с апострофом			11

Следует заметить, что между **к** и **т** редуцированный выпал с апострофом 9 раз в том же сочетании слов: **к'** (**томоу же** / **тома же**). Это сочетание обычно пишется с апострофом за исключением 3

²⁵ Balczyk Emil: *Szöveggyűjtemény az orosz nyelv történetének tanulmányozásához*. Budapest 1985, 35–36. o.

примеров: **къ** (томоу же): 24.14, 50.20, 181v.15. В этих случаях мы не исключаем, что редуцированный тут уже не произносился, поскольку не придаем апострофам фонетического значения. Здесь можно предположить влияние местоимения **к'то**, написанного регулярно с апострофом (33 примера (1 в ином почерке)) или без него и без буквы **ъ** (5 примеров (4 в ином почерке)).

По таблице можно установить, что изменения произошли между губно-зубным и зубным согласными в 7 случаях (3 примера в ином почерке), между губно-зубными в 1 случае, между зубным и губно-губным в 1 случае (в сильной позиции), между зубным и задненебным в 13 случаях.

С акустической точки зрения изменения произошли между низким и высоким согласными в 21 случае (2 примера в ином почерке, 1 в сильной позиции), между низкими в 1 случае (в сильной позиции). Наконец можно определить, что изменения произошли между акустически диффузными согласными в 9 случаях (3 примера в ином почерке, 2 в сильной позиции), между диффузным и компактным в 13 случаях.

КЛЮЧОВІ СЛОВА ЯК КОНЦЕПТИ ДО ГЕРМЕНЕВТИКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОВЧАЛЬНОГО ТЕКСТУ

М.І. Зубов

Теорія тексту, дисципліна, що виникла в другій половині 20 ст., формувалась і розвивалась у межах сучасного синхронного підходу до вивчення явищ мови. З 60–70 рр. від теорії тексту відгалузилася теорія дискурсу. В останній дискурс визначається як “зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними тощо – чинниками”.¹ Іншими словами, дискурс – це текст, що береться в аспекті подій, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, це текст “занурений у життя”.² Це значить, що проблеми, пов’язані з вивченням тексту як когерентної множини речень, для теорії дискурсу посідають фонове місце, а в центр уваги тут ставляться питання прагматично-комунікативного плану.

Переходячи до об’єкта нашого дослідження, зазначимо, що термін дискурс не вживається до текстів, зв’язки яких із живим життям є розірваними і не відновлюються безпосередньо, тобто до текстів, які в даному сенсі можна назвати історичними.³ У зв’язку з цим і самі методи теорії тексту в тій частині, що стосується понять дискурсу, видаються мало придатними до вивчення текстів історичної давнини.

Водночас у дослідженнях історичних текстів не можна не рахуватися з тим, що у свій час ці тексти були вплетені в тканину суспільного життя, мали повнокровне прагматично-комунікативне наповнення та ілокутивну спрямованість. Без урахування цих безумовно дискурсивного характеру параметрів історичний текст не може бути адекватно зрозумілим і повноцінно витлумаченим.

Висловлена думка не є, звичайно, новою: зміст пам’ятки, її ідейна спрямованість, хронологізація, авторство тощо – усі ці й подібні питання завжди постають перед тим, хто має справу з істо-

---

¹ Арутюнова Н. Д. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 136.

² Там само. – С. 136–137.

³ Там само. – С. 137.

ричними текстами. Зрештою, такі питання складають герменевтичну проблему, якщо розуміти герменевтику як науку тлумачення стародавнього тексту. В такому разі дискурсивні параметри тексту відновлюються на рівні реконструкції, яка може бути більше чи менше вдалою залежно співвідношення відомих фактів та гіпотетичних положень у подібній реконструкції.

Проблема тлумачення таких історичних текстів, якими є давньоруські церковні повчання, знаходиться у точці перетину уваги принаймні трьох широких дисциплін – риторики, мовознавства, герменевтики (історична наука в такому розумінні дає змогу висвітлити ту арену, на якій відбувалися події). Інтереси риторики обумовлені тим, що жанр повчань функціонує як звернення (передусім усне) автора до аудиторії з приводу вагомого питання з метою вплинути на слухачів. Для сучасного аналізу це важливо акцентувати як початковий етап від моменту народження авторського задуму до фіксації тексту на письмі. Ця остання лише надалі набуває свого самостійного буття як свідчення минушини. Герменевтичні інтереси в цьому сенсі знаходяться на протилежному полюсі: наявну фіксацію тексту слід витлумачити так, щоб дійти до розуміння його задуму, спрямування – отже, змісту. Лінгвістика в такому разі дає головний інструментарій, який дозволяє досягти герменевтичної мети. Вага пріоритетів тієї чи іншої дисципліни залежить від мети дослідження.

Герменевтична реконструкція має справу з двома вимірами тексту, які слід розрізняти лише з метою аналізу: з одного боку, іманентний зміст, сприйнятий на рівні розуміння власне мови тексту, тобто розуміння елементів мовної системи як одиниць коду; з іншого боку – суспільно-історичний зміст, сприйняття якого залежить від знання тих параметрів, що є власне дискурсивними.

Зрозуміло, що обидва виміри становлять нерозривну єдність, яка на час створення тексту постає як даність, не фіксується й не може бути повністю зафіксованою автором тексту. Але з плином часу обидва виміри виявляються розірваними: час поглинає ситуацію актуального існування тексту. При цьому від зовнішніх зв'язків тексту, які у свій час становили його вагому дискурсивну компоненту, залишаються тільки невиразні натяки в іманентному змісті. У процесі поновлення таких зв'язків стороннім спостерігачем, яким є сучасний дослідник, виникає небезпека перенесення іманентного змісту пам'ятки в інший дискурсивний вимір. Подібна

аберація може призвести до глибинно неправильного розуміння цілісного змісту тексту. При цьому аберація тим менше помітна, чим більш прозорими за значенням видаються складові елементи тексту – лексеми, морфеми, синтаксичні конструкції.

Зазначимо ще, що при дискурсивному розумінні тексту його слід розглядати не як лінійне явище, що розгортається від свого початку до кінця, виявляючи на цьому шляху синтагматико-парадигматичну організацію (когезію) послідовних одиниць мовного коду (морфем, слів, синтаксису). Навпаки, текст у такому розумінні має розглядатися як складна семіотична одиниця, структурована авторською позицією, задумом, ідеєю, спрямуванням тощо. Експлікація такої структурованості веде до значеннєвого (змістового) розуміння тексту.

Ілюстрацією до висловлених міркувань є розгляд одного з давньоруських церковних повчань, відомого під назвою *“Слово Исаия пророка истолковано святым Иоанном Златоустом о поставляющих вторую трапезу роду и рожденицамъ”*. Це слово у науці беззастережно вважається повчанням антиязичницького спрямування. Розгляд ключової лексики в організації тексту даного повчання спростовує, на наш погляд, таку думку.

*Слово Исаия пророка истолковано святым Иваном
Златоустом о поставляющих вторую трапезу роду и
рожденицамъ*

Тако глаголетъ господь аще обрящется ягода в грездну то не погублю грездна того но спасу. то грезднъ є человекъ вѣрныи. а ягода добрая дѣла, послушаниемъ божественаго писания. того же грезднъ есть аще не имать ягоды въ собѣ да посѣчется и во огонь вмещется. то посѣчение есть смерть. а во огонь вметание оногo вѣка огонь негасимый. и слушаючи мене не погублю но изведу. сѣмя доброе от иакова и от иуды. то сѣмя доброе вѣрныи ходяще по закону божественому. и ти наслѣдять гору святую мою рекше церковь. и учение църковное. сион есть святая гора. в ней же господь показа всю благодать. и та гора сионъ нарицается мати църквамъ, в ней же учение всяко божественаго писания. рече господь наслѣдять гору святую мою избрании мои людие суть то. иже служатъ богу и волю его творять. а не роду ни рожденицамъ, кумиромъ суетнымъ. то суть слугы божия иже приносятъ жрътву чисту живому

богу, во кротосты сердца своего с разумомъ добраго учения
 църковнаго, и будут в лузѣ оградѣ овцамъ. лузъ нарицается рай.
 а оградѣ мѣста райская. а овцы вѣрнии людие. иже работа-
 ютъ богу, а не роженицамъ. и дебрь охорская в покой воломъ.
 то дебрь охорская вышняго иерусалима пажить, а волове
 кротции епископи и попове иже ходят по церковному учению. и
 инѣх добръ учаше, вы же оставльшии мя и забывающе гору
 святую мою. и готовающе трапезу роду и роженицамъ, напол-
 няюще чръпаниа бѣсомъ, азъ прѣдамъ вы на оружие и вси зако-
 лениемъ падете. то заколение есть смерть. а оружие мука вѣч-
 ная, и возвахъ не отзвастеся. и глаголахъ не слышасте. и тво-
 рите злое предо мною. ихъ же не хочу то вы избрасте. сего
 ради тако глаголетъ господь. се работающии ми ясти нач-
 нуть. [вы же възалчетеся. се работающейи мнѣ пити начнуть]
 вы же вжасждете. питие пьете иже испльниваете чръпаниа
 бѣсомъ, се работающии ми возвеселятся. вы же постыдитесь,
 со играющими возрадуются в веселии сердца, вы же работающе
 бѣсомъ, служаще идоломъ, и ставяще трапезу роду и рожени-
 цамъ. и возопиете в болѣзни сердца своего. и от сокрушения
 сердца восплачетеся, тому же ся збыти не здѣсь. но во ономъ
 вѣцѣ, остависте бо утѣшение ваше. и покой будущаго вѣка.
 избраннымъ моимъ рабомъ, васъ же убьетъ господь богъ, а рабо-
 тающии ми возвеселятся, поюще богу истинному. а вы поете
 песнь бѣсовскую. идолоу роду и роженицамъ. и в велику пагубу
 вводите исвѣстиве книжное. и велико зло еже не разумѣши себѣ.
 или разумѣвая не творити волю божію. по писаному закону. се
 же слышавши останите братие того пустошнаго тварения. и
 службы сотонины. и ставления трапезы кумирьския, роду и
 роженицамъ. и творите братие волю божію. иже учат ны
 книги пророческыи, и апостольскыя. и отеческыя, да примете
 оставление грѣховъ, и получимъ жизнь вѣчную, о христосѣ
 исусѣ господѣ нашемъ.⁴

---

⁴ Пор.: Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Записки Московского Императорского археологического института. – М., 1913. – С. 86–89.

Полишаючи на подальший розгляд таку ключову назву, як *Іоанн Златоуст*, що входить до заголовку знаковим способом,⁵ поглянемо на лексичну організацію тексту.

У стрункій композиції цього повчання легко можна виділити три смислові частини. У зачині змальовується потойбічна доля, з одного боку, православних та, з іншого боку, невірних, які ухиляються від праведного служіння Богу. Наступна смислова частина присвячена переважно розкриттю того, що є справжнім служінням Богу та що є відхиленням від цього служіння. А відхилення полягають у служінні бісам, яке виражається поставлянням трапези роду і рожаниці. Завершується повчання закликом полишити марновірне служіння, прийняти відпущення гріхів і через це одержати царство небесне.

Найважливішою у пам'ятці є її яскрава наскрізна ідея – послухання святого писання. Звичайно, ця ідея взагалі є наріжним каменем християнської доктрини, тому важлива не наявність самої ідеї, а характер її обґрунтування. Пам'ятка з неї починається і нею ж завершується: добрі діла йдуть від послухання Божественного *писання*; православні – це ті, які ходять по *закону*; гора Сіон – мати церквам – як втілення *писання*; слуги Божі, які служать з розумінням *вчення* церковного; нарешті, з одного боку, єпископи і попи, які самі ходять по *писанню* й інших добре *навчають* та, з іншого боку, ті, хто в пагубу вводить *писання*, не розуміє його, не слухає розумнішого себе; не творить волі Божої по *писаному* закону.

Слід зазначити, що тема “книжного почитання” є однією з провідних у давньоруських Ізмарагдах, а композиційно вони починаються саме з відповідних повчань Іоанна Златоуста та інших отців церкви.⁶ Звідси постає зрозумілим, чому ім'я саме цього отця церкви використовується у повчанні: ім'я пов'язане з *почитанням книжним* як прагматичним фокусом проповіді, тобто, як уже зазначено вище, входить до тексту повчання знаковим способом. Досить виразно аналізована пам'ятка перегукується, наприклад, з

⁵ Інше ім'я – *Ісайя пророк* – указує на джерело повчання: воно укладене на підставі 65 глави Книги пророка Ісаї (вірші 8–16).

⁶ Див.: Архангельский А.С. Творения отцов церкви в древнерусской письменности. Извлечения из рукописей и опыты историко-литературных изучений. Т. IV. – Казань, 1890. – С. 6.

місцями із “Слова св. Григорія папи римського”, яке міститься в Ізмарагді поч. XVI ст.:

Велика бо полза намъ въ мѣтежи мира сего боудѣще почитаніе книжно єсть. А се же велии єсть зло и погыбель души, еже не слышаще оучения безвѣстно жити. (...) И яко же оузда коневѣ правитель єсть, тако и человекъ вѣстѣзаетсѣ от пустошныхъ, слыша учения святая. (...) Всѣмъ бо дѣломъ добрымъ начало єсть поучение святыхъ книгъ, и велика єсть полза оучение слышати святого Василия, Иоанна Златоустаго, и Ефрема, и Кирила философа, и инѣхъ святыхъ, да здѣ богуудниѣ поживше онамо царства небеснаго сподобилисѣ...⁷

Явна й послідовна спрямованість “Слова Ісаї пророка...” проти тих, хто спотворює й викривляє церковне книжне вчення, свідчить на користь того, що йдеться про якусь богословську полеміку. Адже, як можна зрозуміти, рожаничний культ обґрунтовується кимсь на підставі неправильного тлумачення книжного вчення: *“А ви співаєте пісню бісівську ідолу роду і роженцям і у велику пагубу вводите провозвістія книжне. А це велике зло, коли не розуміти того, що читається...”* і далі за текстом. Підозрювати язичників тут немає підстав, бо вони не мали “книжного вчення”. А церковне вчення могли тлумачити тільки ті самі єпископи та попи, про яких говорить документ. Отже, саме серед них є такі, що проповідують *“з розумінням доброго вчення церковного”*, але є й такі, що збочують це вчення. Закономірно, що ця антитеза у пам’ятці виникає саме тоді, коли сказано про покірливих єпископів і попів *які ходять по церковному вченню й інших добре навчають*: після цього відразу постає пряме звертання до тих, хто забуває гору святу і готує трапезу роду і рожаниці (*ви ж, які полишаєте Мене, і забуваєте гору святую мою, і готуєте трапезу роду і роженцям* і далі за текстом). Йдеться, як це цілком очевидно, про християн, які відвертаються від правильної віри, покидають її, але немає виразної вказівки на те, що вони привертаються (чи повертаються) до язичництва. Таким чином, постає досить очевидним той факт, що, за логікою викладення своєї думки, давньоруський книжник

---

⁷ Див.: Архангельский А.С. Творения отцов церкви в древнерусской письменности... – С. 7.

вважає, що ставити трапезу роду і рожаниці навчають християнські ж проповідники.

Пропоноване прочитання пам'ятки крізь призму текстової організації за рахунок ключової лексики повертає нас до питання про дискурсивні зв'язки повчання. Якщо вони пов'язані не з язичництвом, а з богословськими суперечками, то де шукати дискурсивну хронологію повчання? З яким колом духовних понять давньоруської доби повчання пов'язане? Чи було щось подібне відображене в інших джерелах того часу? Уже сама постановка таких питань у їх конкретному спрямуванні уможливорюється за рахунок уважного розгляду текстової структури давньоруської пам'ятки. Розуміння того, що розглянуте повчання не є антиязичницьким, відкриває нові перспективи у пошуку його втрачених дискурсивних зв'язків. У такому разі розглянутий давньоруський текст постає ще невиразним знаком суспільної ситуації, яка підлягає витлумаченню у зв'язку з цим же текстом.

ЗОШИТИ СЕГЕДСЬКОЇ МІНЕЇ

Мігай Кочіш

Сегедська мінея (далі: СМ) – це та святкова мінея другої половини XVI ст., котра зберігається в Центральній бібліотеці Сегедського університету під сигнатурою Ms. 1. Вона складається з 363 аркушів.

СМ дійшла до Сегеда шляхом купівлі: до 70-х років XX ст. вона належала до греко-католицької церкви м. Шарошпатак. Це місто знаходиться у північно-східній частині Угорщини. Тут, за свідченням історичних даних та маргіналії на арк. 56–59 СМ, ця пам'ятка була в богослужбовому вжитку в XVIII ст.

Увагу на культурне та мовознавче значення СМ першого разу було звернено сегедським професором Імре Тотом. Серед його припущень знаходимо й гіпотезу про те, що цей кодекс було двічі переплетено, на що вказують відрізані літери з полів чималих аркушів.¹ Дослідник Калман Бор вважає переплетення СМ, навпаки, оригінальним.² Але сьогодні ці думки мають значення тільки з точки зору історії науки.

Справа в тому, що сильно пошкоджена СМ у 1998 р. була піддана на реставрацію: її аркуші були знову, й іноді очевидно помилково, переплетені. Таким чином, тепер ми мусимо реконструювати колишню структуру зошитів СМ. Цей процес може проходити на підставі збереженої пагінації кодексу та змісту його тексту.

СМ має двояку пагінацію, що бачимо на лицевій стороні аркушів: крім арабських цифр, котрі трапляються послідовно на верхньому полі й написані олівцем, під останнім рядком дуже часто знаходимо теж старий кирилівський літерний знак зошита та підрядковий номер його аркуша, що написані чорнилами. Для означення окремих зошитів використані усі літери азбуки, а номери аркушів, навпаки, написані тільки тими літерами, котрі мали цифрове значення.

Пагінацію СМ будемо показувати з допомогою таблиці у три колонки. У першій колонці дається курсивний підрядковий номер аркуша, відповідно до сучасного становища СМ (ця цифра, звичайно, в кодексі не читається); у другій – стара кирилівська, і, врешті, в третій – нова, арабська пагінація. (Скорочення: врв = відірвано.)

1	врв	1	37	дї	37	73	сг	72
2	ав	2	38	д̃	38	74	сд	73
3	аг	3	39	де	39	75	се	74
4	ад	4	40	дл	40	76	с̃с̃	75
5	ае	5	41	дз	41/a	77	сз	76
6	ал	6	42	—	41	78	—	77
7	—	7	43	—	42	79	—	78
8	—	8	44	—	43	80	—	79
9	вв	9	45	—	44	81	—	80
10	вг	10	46	—	45	82	—	81
11	вд	11	47	е	46	83	з	82
12	—	12	48	ев	47	84	зв	83
13	ве	13	49	еї	48	85	зг	84
14	вс	14	50	ед	49	86	зд	85
15	—	15	51	е̃	50	87	зе	86
16	—	16	52	ес	51	88	зс	87
17	—	17	53	е̃з	52	89	зз	88
18	—	18	54	—	53	90	—	89
19	в	19	55	—	54	91	—	90
20	вв	20	56	—	55	92	—	91
21	вг	21	57	—	56	93	—	92
22	—	22	58	—	57	94	—	93
23	г	23	59	ж	58	95	н	94
24	гв	24	60	жв	59	96	нв	95
25	гї	25	61	жї	60	97	нг	96
26	гд	26	62	жд	61	98	нд	97
27	ге	27	63	же	62	99	не	98
28	гс	28	64	жс	63	100	нс	99
29	гз	29	65	жз	64	101	нз	100
30	—	30	66	—	65	102	—	101
31	—	31	67	—	66	103	—	102
32	—	32	68	—	67	104	—	103
33	—	33	69	—	68	105	—	104
34	—	34	70	—	69	106	—	105
35	д	35	71	с	70	107	ї	106
36	дв	36	72	св	71			

108	їв	107	144	мв	143	180	п	178
109	їг	108	145	мг	144	181	–	178
110	їд	109	146	мд	145	182	пв	179
111	їе	110	147	ме	146	183	пг	181
112	їс	111	148	мс	147	184	пд	182
113	їз	112	149	–	148	185	пе	183
114	–	113	150	мз	148	186	пс	184
115	–	114	151	–	149	187	–	185
116	–	115	152	–	150	188	–	186
117	–	116	153	–	151	189	–	187
118	–	117	154	–	152	190	–	188
119	к	118	155	н	153	191	р	189
120	кв	119	156	нв	154	192	рв	190
121	кг	120	157	нг	155	193	рг	191
122	кд	121	158	нд	156	194	рд	192
123	ке	122	159	не	157	195	ре	193
124	кс	123	160	нс	158	196	рс	194
125	кз	124	161	нз	159	197	рз	195
126	–	125	162	–	160	198	–	196
127	–	126	163	–	161	199	–	197
128	–	127	164	–	162	200	–	198
129	–	128	165	–	163	201	–	199
130	–	129	166	–	164	202	–	200
131	л	130	167	–	165	203	с	201
132	лв	131	168	о	166	204	св	202
133	лг	132	169	ов	167	205	сг	203
134	лд	133	170	ог	168	206	сд	204
135	ле	134	171	од	169	207	се	205
136	лс	135	172	ое	170	208	сс	206
137	лз	136	173	ос	171	209	–	207
138	–	137	174	оз	172	210	–	208
139	–	138	175	ої	173	211	–	209
140	–	139	176	–	174	212	–	210
141	–	140	177	–	175	213	–	211
142	–	141	178	–	176	214	т	212
143	м	142	179	–	177	215	тв	213

216	тг	214	252	хг	250	288	чв	286
217	та	215	253	ха	251	289	чг	287
218	те	216	254	хе	252	290	ча	288
219	тс	217	255	хс	253	291	че	289
220	тз	218	256	хз	254	292	чс	290
221	—	219	257	—	255	293	—	291
222	—	220	258	—	256	294	—	292
223	—	221	259	—	257	295	—	293
224	—	222	260	—	258	296	—	294
225	—	223	261	—	259	297	ш	295
226	ф	235	262	ѡ	260	298	шв	296
227	ѡв	225	263	ѡв	261	299	шг	297
228	ѡг	226	264	ѡг	262	300	ша	300
229	ѡа	227	265	ѡа	263	301	ше	301
230	ѡе	228	266	ѡе	264	302	шс	302
231	ѡс	229	267	ѡс	265	303	шз	303
232	ѡз	230	268	ѡз	266	304	шн	304
233	—	231	269	—	267	305	—	305
234	—	232	270	—	268	306	—	306
235	—	233	271	—	269	307	—	307
236	—	234	272	—	270	308	—	308
237	ѣ	224	273	—	271	309	—	309
238	фв	236	274	ц	272	310	ѡ	310
239	фг	237	275	цв	273	311	ѡв	311
240	—	245	276	цг	274	312	ѡг	312
241	фе	239	277	ца	275	313	ѡа	313
242	фс	240	278	це	276	314	ѡе	314
243	фз	241	279	цс	277	315	ѡс	315
244	фн	242	280	цз	278	316	ѡз	316
245	—	243	281	—	279	317	—	317
246	—	244	282	—	280	318	—	318
247	фа	238	283	—	281	319	—	319
248	—	246	284	—	282	320	—	320
249	—	247	285	—	283	321	ѣ	321
250	х	248	286	—	284	322	ѣв	322
251	хв	249	287	ч	285	323	ѣг	323

324	ѡД	324	338	ыД	338	352	ѡЗ	352
325	ѡЕ	325	339	ыЕ	339	353	—	353
326	ѡС	326	340	ыС	340	354	—	354
327	ѡЗ	327	341	—	341	355	—	355
328	ѡИ	328	342	—	342	356	—	356
329	—	329	343	—	343	357	—	357
330	—	330	344	—	344	358	ѡД	358
331	—	331	345	—	345	359	ѡЕ	359
332	—	332	346	ѡ	346	360	ѡС	360
333	—	333	347	ѡВ	347	361	ѡЗ	361
334	—	334	348	ѡГ	348	362	—	362
335	ы	335	349	ѡД	349	363	—	363
336	ыВ	336	350	ѡЕ	350			
337	ыГ	337	351	ѡС	351			

Текст СМ видано нами в шостому томі серії *Bibliotheca Slavica Savariensis*.³ Пагінація СМ у цьому виданні йшла на підставі арабських цифр, за винятком аркушів 41/а, 41 та повторених 148 і 178 (у виданні, відповідно: 41, 41², 148², 178²).

В СМ читаємо наступні лекції:

Свято
(за датою, якщо вона
означена в СМ)

Аркуші⁴
(у послідовності тексту)

1 вересня
8 вересня
14 вересня
23 вересня
26 вересня
1 жовтня
6 жовтня
14 жовтня
18 жовтня
23 жовтня
26 жовтня
1 листопада
8 листопада

1–8, 12, частина відсутня, 9–9зв
9зв–11, 13–19зв
19зв–27
27–30зв
30зв–40
40–44зв
44зв–48зв
48зв–52
52–56
56–59зв
59зв–71зв
71зв–76зв
76зв–82

13 листопада	82–91
14 листопада	91–95
16 листопада	95–99зв
21 листопада	99зв–109зв
4 грудня	109зв–116
5 грудня	116–125
6 грудня	125–137зв
9 грудня	137зв–140зв
17 грудня	140зв–147
Святих праотців	147, 148 ² –151, 148, 152
Святих отців	152–161зв
20 грудня	161зв–166зв
25 грудня	167–175, частина відсутня, 176
Неділя після Різдва Христового	176–178зв
1 січня	179, 178 ² , 181–187
6 січня	189–200зв
17 січня	початок відсутний, 201–207зв
30 січня	207зв–217
2 лютого	217–223, 224, 225
24 лютого	225–232зв
9 березня	232зв–234, 235, 236–237, 238, 239–240зв
Надвечір'я благовіщення	240зв–241зв
25 березня	241зв–244, 245, 246–250зв
23 квітня	250зв–260зв
25 квітня	260зв–264
8 травня	264–270
9 травня	270–272зв
21 травня	272зв–276зв
25 травня	276зв–282зв
12 червня	282зв–286зв
24 червня	286зв–295зв
29 червня	295зв–307
1 липня	307–312
2 липня	312–315
1 серпня	315–323
6 серпня	323–332
15 серпня	332–339зв
29 серпня	340–350
31 серпня	350–354

На арк. 188 та 354–363зв ми читаємо богослужбові інструкції до великих свят. Зазначаємо, що текст на арк. 358 є фрагментарним: його початок відсутній.

На підставі наведених вище даних ми можемо зробити наступні висновки.

СМ має 32 зошити, позначені літерами від а до ђ. Найменшим є зошит в (2 повні аркуші),⁵ найбільшим – зошит ђ (7 повних аркушів). Найчастіше спостерігаємо зошити з 6 повних аркушів (зошити г, д, є, ж, ѕ, з, н, ї, к, л, м, т, х, ѿ, ь). Нерідко ми знаходимо неповні аркуші (на середині зошитів а, н, с, ҃, ф, ц, ш, щ, ы).

Початок зошитів в, ђ, та кінець зошита р відсутні. Аркуш випав також з зошита о.

Арк. 12 належить до зошита а (а не до в).

За текстом арк. 148 та повторений 178 (у виданні: 178²) слідує за арк. 151 та 179. Арк. 224 та 235 з одного боку, і 238 та 245 з іншого, переплетені навпаки.

Врешті, арк. 188 написаний скорописом, навіть його папір є іншої якості. На нашу думку, це означає те, що він був уставлений пізніше.

ПРИМІЧЕННЯ

¹ Не опубліковані в окремій статті спостереження проф. Тота можна читати в нашому повідомленні: Сегедская минея – рукопись XVI–XVII века. В кн.: Nemzetközi Szlavisztikai Napok V. Szombathely, 1995. С. 488–496.

² Цей палеографічний опис К. Бора зберігається в бібліотеці разом з кодексом.

³ The Szeged Minea. A Cyrillic Manuscript from the Late 16th Century. I–III. Szombathely, 1999–2001. (Ред. серії: Карой Гадані.)

⁴ Цифри, які не вказують на початок або кінець лекцій, означають обидві сторони аркушів.

⁵ Термін *аркуш* вживається нами в розумінні *піваркуша*. Оригінальний, не зігнутий пополам, аркуш будемо називати як *повний аркуш*. (Пор.: Е.Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография. Ленинград, 1928. С. 112–113.)

RECENZIÓK • РЕЦЕНЗІЇ

Энциклопедия подкарпатских русин XVIII века.

Новая книга венгерского слависта Иштвана Удвари¹ обречена на внимание как специалистов, так и широкого круга читателей, интересующихся проблемами изучения культуры подкарпатских русин. Это объясняется прежде всего повышенным спросом на научное прочтение истории маленького народа в центре Европы, который в результате катаклизмов XX века оказался рассредоточенным в составе различных государств. Трагедией народа стал во второй половине XX века беспрецедентный социальный эксперимент: народ простым решением коммунистической партии был попросту „отменен”. Долгие десятилетия русины СССР и стран Восточного коммунистического блока были лишены даже элементарного права на самоидентификацию, не говоря уж об органичном развитии в русле сформировавшихся дотоле процессов становления отдельного славянского этноса. Пути эти, надо признать, всегда характеризовались неоднозначностью выбора, детерминированного прежде всего низким уровнем национального самосознания русин. Достаточно сказать, что вплоть до середины XX века, большая часть русин сохраняла „руськость”, идентифицировала себя в составе единого восточнославянского этноса. Этим, в частности, во многом объясняется доминирующее положение русофильски ориентированных общественных организаций и политических партий в крае межвоенного периода. Признавая свои родственные этнические корни с восточными соседями, русины тем не менее упорно сопротивлялись „украинизации”. Стремясь к сближению с „дальними” родственниками и игнорируя ближайших соседей, которые в культурном, языковом отношении, как и путях исторического развития, безусловно, были ближе жителям южных склонов Карпат, карпаторусины зачастую наивно пытались найти влиятельного защитника собственных экономических и культурных интересов в тени восточной сверхдержавы. При всем „мате-

---

¹ Удварі Іштван. Образчики з історії пудкарпатських Русинув. XVIII. столітє: Изглядованя з історії культури и языка/ Вступ І. Керчі; Спередслово Дюль Вігы; Мапы Жолта Ботлика.—Ужгород: Удавательство Валерія Падяка, 2000.—340 с., іл.

риалистическом” стремлении русин жить в благополучной Европе, их духовная жизнь на протяжении последних столетий во многом определялась общностью с миром *Slavica Orthodoxa*, что приводило в конечном итоге к трагической раздвоенности на уровне их бытийного сознания. Призрачные нити подобной связи начали рваться в конце тридцатых годов прошлого века, когда многие, преимущественно неискушенные представители социальных низов (носители тех самых смутных душевных порывов), кинулись спасаться от первых волн нарождающегося тоталитаризма в Европе и оказались в жестких, отнюдь не братских объятиях восточного соседа. Те немногие из них, кто сумел пройти через Гулаг (куда автоматически попадали все за редким исключением, перейдя государственную границу СССР) впоследствии составили костяк Чехословацкого корпуса под предводительством генерала Людвига Свободы и многие закончили свой путь под Дуклей. Сталин прекрасно понимая, что в одночасье прозревшие русины едва ли не поделятся своими впечатлениями о советском обществе, оказавшись на родине, послал их на верную гибель в обход Подкарпатя на горный перевал на чехословацко-польской границе. Всеобщее трагическое прозрение наступило уже с приходом Красной Армии в октябре 1944 года. Немногие, даже дотоле просоветски ориентированные, представители интеллигенции сумели адаптироваться к новым условиям. „Вековая мечта” умерла, перейдя в разряд идеологических штампов, которых, похоже, стесняются даже ее авторы и последователи советского режима в наши дни. Под сапогом советского солдата в одночасье сгнуло русофильство, которое долгие годы олицетворяло стремление интеллигенции к духовному сближению с восточными братьями. Показательно, что те немногие уцелевшие русофилы и их потомки оказались в первых рядах русинского ренессанса последнего десятилетия XX века. Находящееся в тени русофильского и украинофильского лагеря с 20-ых годов вплоть до сороковых и доминирующее во времена вторичного вхождения в состав Венгерского королевства (1938–1944 гг.) движение, ратующее за культурную самодостаточность четвертого восточнославянского – русинского народа, вновь заявило о себе. На протяжении короткого времени в Украине, Словакии, Польше и Венгрии образовались общественные институты, выступающие за реабилитацию русин во всех сферах общественной жизни своих

стран. Само появление подобных организаций после столь насыщенной идеологической обработки населения края, особой миграционной политики по отношению к русинам на протяжении без малого полувека – свидетельство глубоких традиций народного самосознания. Показательными в этом отношении представляются результаты всенародного референдума в Закарпатской области Украины в 1991 году. 78 % участников референдума высказалась за автономию в составе Украины.

Рецензируемая работа профессора Ниредьхазской Высшей Школы Иштвана Удвари посвящена столетию, во многом определяющему развитие культуры региона в последующие два века в истории русин, а многие события того периода их истории помогают лучше постичь нынешнюю попытку малого народа в центре Европы заявить о своих чаяниях.

Новая книга венгерского ученого открывается вступительными статьями Игоря Керчи и Дюлы Вига общего характера о месте русин в истории Венгрии последних веков и, в частности, событиях XVIII века, важном периоде становления их национального самосознания и формирования Мукачевской грекокатолической епархии, институции, которая в значительной степени способствовала формированию и сохранению культурных ценностей маленького народа.

Книгу, которая состоит из отдельных глав, посвященных исследованию различных сторон жизни русин XVIII века, автор открывает обзором русинской историографии исследуемого периода (19–40 сс.). Скрупулезно в хронологическом порядке следуя за всеми, кто так или иначе причастен к исследованиям, по его мнению, ключевого для всего периода истории русин последних веков XVIII столетия, автор восстанавливает процесс научных поисков, справедливо отмечая, что русинская историография родилась вместе с унией и отражает прежде всего этапы становление Мукачевской греко-католической епархии. Первыми русинскими историографами являются Калман Жаткович и Антоний Годынка, которые в конце XIX – начале XX веков пытаются подытожить исследования своих предшественников. Первая книга по истории русин на венгерском языке Антала Дыйчи (Décsi Antal) вышла в 1797 году в Кошицах. Там же в 1799–1804 гг. был напечатан труд Иоанна Базиловича „*Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits, olim ducis*

de Munkacs...”, который лег в основу большинства работ по истории края последующих времен. Отмечая вклад каждого из исследователей истории края (помимо отмеченных ранее работ автор высоко оценивает вклад в историческую науку К. Мейсароша, Т. Легоцкого, И. Дулишковича, И. Кондратовича, В. Гаджеги и др., весьма критически рассматривает достижения советских историков, которые, по его мнению, так и не сумели вырваться из тесных уз марксистского учения. Одной из их методологических ошибок Иштван Удвари называет попытку исследователей региона советского периода отделить историю русин до XX века из общей истории Венгерского королевства и Австро-Венгрии, в составе которых пребывали и органично развивались русины вплоть до распада монархии.

Не случайно следом за историографическим разделом следуют в книге страницы, посвященные жизни и деятельности, возможно, наиболее известного русинского ученого, академика Венгерской академии наук Антония Годынки (1864–1946). Именно Иштван Удвари сделал все для полной реабилитации известного венгерского и русинского ученого, имя которого было предано (как и вся русинистика) забвению после Второй мировой войны. Рядом с собственными исследованиями автор представляет материалы, которые могут служить прекрасным путеводителем для последующих исследователей научной и публицистической деятельности известного русиниста, как и русинской истории в целом. В книге, в частности, представлена опись рукописей академика Антония Годынки, хранящихся в библиотеке Венгерской академии наук, сведения о последней и наиболее впечатляющей попытке ученого издать материалы (им был подготовлен к печати более пятисостраничный том уникальных документов по русинской истории) в годы Второй мировой войны, которые были утеряны в вихре военного лихолетья уже в типографии.

Для исследователей русинской истории, в частности, истории становления русинской интеллигенции, организации учебных заведений, формирования русинского литературного языка и т. п. весьма важными представляются следующие разделы книги, один из которых полностью посвящен наиболее видной личности XVIII века епископу Мукачевской греко-католической епархии Андрею Бачинскому (1732–1772–1809), русинскому просветителю, предвестнику национального движения русин в период с „весны народов”

середины XIX века и вплоть до окончания Второй мировой войны. Именно под руководством Андрея Бачинского произошло становление системы институций, формирующей национально ориентированную интеллигенцию (прежде всего клир), которая и определяла уровень духовного и культурного развития общества в последующие два столетия. Ценной частью данного раздела, в частности для исследователей истории русинского литературного языка являются рукописные документы, вышедшие из канцелярии русинского епископа-просветителя и впервые представленные широкому кругу исследователей. Эти документы хорошо иллюстрируют начальный этап становления русинского литературного языка, который вобрал в себя элементы церковнославянского языка разных изводов, особенности местных говоров (прежде всего западнорусинских), староукраинского и великорусского литературных языков. В силу ряда причин так называемое „язычие” не получило развития в дальнейшем; в первой трети XX века под влиянием прежде всего русофильского и усилившегося к концу 30-ых гг. украинофильского движения произошло становление „нового” русинского литературного языка на базе местных говоров (еженедельная газета „Недѣля” 1935–1938 гг. и кодифицированный литературный язык периода до октября 1944 года).

Ценными во многих отношениях являются чрезвычайно информационно насыщенные демографические, этнографические, данные из истории епархии и ее отдельных подразделений, представленные в разделах книги с 107 по 156 страницу. Весьма удобным для потенциальных исследователей демографов, социологов, этнографов, историков церкви и иных специалистов, исследующих регион, в котором преимущественно проживали русины в XVIII веке, представляется расположение данных по административно-территориальным и церковным единицам (жупам и протоиерейским округам) и отдельным населенным пунктам (парохиям) в форме таблиц и схем. В отдельном разделе представлены сведения о восточно-венгерском поселении Марияповч, одном из наиболее известных в исторической Венгрии церковном и общекультурном центре русин.

Вторую часть книги составляют материалы, которые прежде всего заинтересуют лингвистов, в частности, исследователей истории русинского литературного языка. Ранее профессор И. Удвари

издал факсимиле нескольких литературных памятников,² характеристики языковых особенностей которых и сведения об авторах и времени их создания и представлены венгерским русинистом в новой книге. Исследуя издания для венгерских русин со времен епископа Де Камелиса в конце XVII века до времен епископства Андрея Бачинского (букварь и катехизис конца XVIII века, подготовленные Иоанном Куткой) автор прослеживает становление русинского литературного языка, которое происходило под сильным влиянием на него (особенно на начальном этапе) разных изводов церковнославянского языка. Логическим завершением данного процесса следует признать издания секретаря епископа Иоанна Кутки, в языке которых заметное место занимают элементы русинских говоров, которые практически отсутствуют в его высоком стиле (тексты молитв), весьма заметны в среднем (катихисис) и превалируют в языке, предназначенном для светских нужд (раздел букваря „НАУКА СВѢТСКА”). Именно издания времен епископа Мукачевской греко-католической епархии Андрея Бачинского³

---

² Катихисісь малый или наука православно-хрїтїанскаа сокращенная. Во благочестное воспитанїе юношества Дїєцесїи мункачовскїа. Составленная въ Оунгварѣ. Въ Будинѣ градѣ, Печатано писменѣи Крал. Всеучилища Пештанскаго, 1801. [репринт], Nyíregyháza, 1997. 204 old.; Букварь языка рускаго съ прочїимъ руководїемъ начинающихъ оучитися. Въ Будинѣ Печатано при Кралевскомъ Унїверситетѣ Писменны Славено-Сербскїа Типограф. 1799. [репринт], Nyíregyháza, 1998. 84 old.; ELEMENTA puerilis institutionis in lingua latina. Claudiopoli Typis Academ. Soc. JESU per Andream Feij Anno 1746. НАЧАЛО ПИСМЕНЪ Дѣтемъ къ наставленїю на Латинскомъ языкѣ. Повеленїемъ и накладомъ БГОЛЮБИВАГО КУР МИХАЙЛА МАНУИЛА ОЛШАВСКИ Єпїпа Росейскаго, Мѣкач. и Марамороскаго над Людми Восточнаго Набоженства во Оуграх... Напечатана въ Коложварской Типографїи лѣта Гдѣа аѣѣѣ. [репринт 95×155 мм], Nyíregyháza, 1999. 18 old.; Утїознина, газдуство и прошлость южнокарпатськихъ русинувъ. Написау еденъ сокырницькый сирохманъ. [репринт 125×185 мм], Nyíregyháza, 1999. 104 old.

³ Букварь 1797 и Катихизис 1801 года, которые, по мнению Иштвана Удвари, являются ключевыми в истории русинской письменности, впоследствии неоднократно переиздавались и в силу специфичности содержания, которая порождала широкую аудиторию (буквари и катихизмы рассылались в каждый из более 700 приходов епархии и де-факто кодифицировали языковые нормы основных стилей литературного языка карпаторусин). Отметим, что помимо четырех изданий букваря 1797, 1799, 1815, 1846 гг., представленных в книге, нами выявлены его переиздания 1815 и 1850 гг. Подробнее об этом см.: М. Кап-

сыграли главенствующую роль в формировании так называемого „язычия”, литературного русинского языка XIX века. Отсутствие строгих языковых норм и отход от традиций формирования литературной формы на базе живых народных говоров, впоследствии привело к вытеснению местных языковых традиций в пользу более развитых русского (а в 30-ые годы XX века и украинского) языков. Характерно, что в первой половине XX века, когда в общественной жизни края доминировали русофильское и украинофильское движения, именно униатская церковь (в частности, официальные периодические издания епархии или издания, находящиеся под влиянием церкви „Душпастырь”, „Добрый Пастырь”, „Благовестник”, „Недѣля” (1935–38) пыталась продолжать традиции, заложенные Иоанном Куткой в конце XVIII века. На короткое время (в составе Венгрии в 1938–1944 гг.) именно литературный язык на основе живых народных говоров края был кодифицирован в качестве официального и весьма успешно использовался во всех сферах общественной жизни края вплоть до прихода Красной Армии в октябре 1944 года.

Значительное место в книге Иштвана Удвари уделяется исследованию делового языка русин XVIII века, который в силу исторических обстоятельств подвергался значительному влиянию языков других этносов, более престижных в социальной иерархии полиэтнического общества, каковым была Венгрия того периода. Отдельно рассматриваются письменные памятники Южного Марамороша (южномараморошские контракты), части государства, в которой преимущественно проживали русины. По разным причинам (прежде всего в силу весомости самих памятников, каковыми, например, являются дарительная грамота Грушевского монастыря 1404 года, выдающийся памятник письменности XVII века „Няговская постилла” и др.) едва ли не чаще других подвергались исследованию предшественниками отечественного русиниста. Исследуются ученым и тексты, написанные на севере Марамороша и известные под названием „Гукливская летопись”, автором которой является протоиерей Михаил Григаший. Язык посланий этого автора стал предметом тщательного исследования одного из разделов книги Иштвана Удвари.

В жизни Австро-Венгерской монархии реформы Марии Терезии занимают особое место. Активные попытки демократизации общества в рамках просвещенного абсолютизма весьма существенно сказались на развитии русинской культуры. В частности, тексты урбариев, которые составлялись на родном языке опрашиваемых, являются ценными языковыми памятниками последней трети XVIII века. Исследованию урбарияльной реформы Марии Терезии, как и литературных памятников, связанных с проведением этой реформы, Иштван Удвари занимается давно и успешно.⁴ В настоящем исследовании автор в самых общих чертах знакомит читателей с проведением реформы в областях, в которых проживали русины и проводит языковой анализ русинского текста урбара, напечатанного в Вене в период между 1766 и 1772 годами.

Интересным материалом для исследователей антропонимов, как и широкой общественности, на наш взгляд, станет раздел книги, в которой рассматриваются имена русин жупы Берег времен Марии-Терезии. Занимательно, что наиболее популярным именем на данной территории (как, впрочем, и на всей северо-восточной части монархии не зависимо от этнической принадлежности!) было имя *Joannes*. Каждый третий из сельских старост и присяжных русинских поселений одной из наиболее крупных административных единиц монархии носил это имя. В тексте раздела представлены имена и фамилии своеобразной сельской элиты 105 населенных пунктов жупы.

Написана книга на прекрасном русинском языке. Исследователи истории русинского литературного языка неоднократно указывали на трудности выработки единых языковых норм, с которыми сталкивались русины на протяжении разных периодов своего развития. Последнее детерминировалось прежде всего объективными трудностями: чрезвычайной разобщенностью русинских говоров. В этой связи осознанная попытка нынешнего поколения русинской интеллигенции кодифицировать современный карпатурсинский⁵ литературный язык (в том числе и особенности его науч-

⁴ См., например: Удварі Іштван. Русинські жерела урбарської реформи Марії Терезії. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 6. Nyíregyháza, 1999.

⁵ В отличие от русин Югославии, Словакии и Польши, где эти процессы практически завершились, в силу различных факторов русины Подкарпаття только пытаются достичь консенсуса. До сих пор большинство авторов русинских текстов пытается „кодифицировать” особенности материнского говора.

ного стиля, ярким образцом которого и является текст книги Иштвана Удвари) на базе у-говора, который уже имеет свои достаточно заметные традиции (достаточно вспомнить сочинения наиболее известного русинского ученого XX столетия венгерского академика Антония Годынки), при сохранении отдельных языковых особенностей всех основных говоров заслуживает отдельного исследования.

Том снабжен именным указателем и резюме на украинском, английском и венгерском языке, что само по себе значительно расширяет круг потенциальных читателей и делает их труд менее обременительным.

К безусловным достоинствам новой книги Иштвана Удвари следует отнести богатство фактического материала, извлеченного из архивов, часть из которого впервые оказалась доступной широкой исследовательской аудитории. К научным достоинствам настоящего издания следует отнести библиографическое описание работ предшественников исследователя по данной проблематике. Едва ли не полная библиография, представленная отдельно в каждом разделе книги, библиографическое описание многочисленных архивных материалов, в том числе и тех, которые еще только предстоит проанализировать будущим исследователям истории русин Австро-Венгерской монархии, делает издание желанным и, что весьма ценно, удобным для исследователей широкого спектра знаний, так или иначе связанных с изучением жизни Средней и Восточной Европы на протяжении последних столетий.

В завершение отметим достаточно высокий издательский и полиграфический уровень издания неутомимого венгерского русиниста, профессора и заведующего кафедры украинской и русинской филологии Ниредьхазской Высшей Школы, которое, следует надеяться, станет обязательным атрибутом библиотеки современного русиниста.

Михаил Капраль

Подобные тенденции пытаются путем поиска толерантных по отношению к носителям основных карпаторусинских говоров преломить авторы последней карпаторусинской грамматики *Материнський язык. Писемниця русинського языка*. Мукачово, 1999, которые пытаются искусственно объединить языковые элементы разных говоров. Подобная практика хорошо известна из истории становления других европейских языков, более того, близки к истине те, кто утверждает, что всякий литературный язык искусственен в той или иной степени.

Про новий підручник української мови.

З під пера викладача української мови Галини Миронової, яка працює в університеті міста Брно, побачив світ практичний курс україністики для чеськомовних студентів,⁶ який викликав великий резонанс у колах прихильників української культури. Це можна пояснити двома причинами. По-перше, поява такого підручника завжди велика подія у колі викладачів, бо таких видань для українських філологів країн Центральної Європи на сьогоднішній день надзвичайно мало. По-друге, це ґрунтовна праця, що заслуговує на увагу спеціалістів.

Рецензована праця складається з передмови та 7 розділів (т.з. уроків). Безперечно вдалою слід вважати композиційну побудову уроків. Вони містять у собі тексти, граматичні пояснення (чеською мовою), вправи, а також матеріали з питань країнознавства. Особливо хочемо підкреслити те, що в кінці кожного уроку знаходимо словник нових слів.

Цікавим і важливим видається нам принцип вивчення власне мовних явищ у процесі уроку, проведений у традиційній послідовності: фонетична будова, частини мови та їх граматичні категорії, сучасна українська лексика.

Слід також відзначити вдалий підбір текстів для читань, у яких кожне слово дається з наголосом. У багатьох українських виданнях, на превеликий жаль, автори забувають про важливість ставлення наголосу, що може приводити іншомовного студента до невірнього вимовлення та вивчення українських слів.

У підручнику, написаному з урахуванням найновіших принципів вивчення мови, розташовано багато граматичних та лексичних таблиць, що полегшує засвоєння матеріалу.

У цілому розрахована для початківців праця Г. Миронової заслуговує високої оцінки. Маємо надію, що незабаром ми можемо ознайомитися з продовженням цього цікавого практичного курсу.

Наталя Шайтош

⁶ Halyna Myronova. Praktický kurs ukrajinštiny I. Masarykova univerzita. Fakulta filozofická. Brno, 1999. 440 str.

Tartalomjegyzék • Зміст

Előszó – Передмова	5
Валерій Лєпахін. Еонотопос в Києво-Печерському патерику (Деякі особливості зображення простору, часу і вічності свт. Симоном Володимирівським).....	7
Иштван Феринц. Изменения в жанрах украинской литературы XVII–XVIII вв., способствовавшие созданию новой украинской литературы	23
Виктория Лебович. Образ москаля в малороссийской опере И. Котляревского „Москаль-чародей”	31
Тибор Бароти. Две ментальности – два разных подхода: И.П. Котляревский и А.С. Грибоедов.....	43
Ярослава Хартяні. Деякі аспекти видання альманаху „Русалка Дністровая”	53
Тібор Бароті – Наталя Шайтош. Біблійські мотиви в творчості Лесі Українки	61
Grigássy Éva. Leszja Ukrajinka egyiptomi költészete	71
Оксана Ковальчук-Осинина – Тибор Бароти. Свобода или рабство, слово или дело? (Об интертекстуальности значения „славы” в драме Леси Украинки „Оргия”)	79
Наталя Шайтош. Переклад новели М. Коцюбинського „Подарунок на іменини” угорською мовою	97
Medve Anna – Medve Zoltán. A kárpátaljai Petőfi- és Ady-fordítások (1939–44) művelődéstörténeti háttere	109

Bagi Ibolya. Az ukrán kultúra lemeztelenítése (Megjegyzések Okszana Zabuzsko <i>Terepvizsgálatok az ukránok szexuális életéről</i> c. regényéhez)	117
Kertészné Varga Beáta. Ukrajna mint orosz provincia a XIX. században	125
H. Tóth Imre. Gondolatok a harkovi nyelvészeti iskoláról	133
Udvari István. Szerkesztői megjegyzések a készülő ukrán–magyar szótárhoz (Előszó és mutató a szótárból)	139
Иштван Пожгаи. Редуцированные гласные в предложениях в Синайском патерике.....	161
М.І. Зубов Ключові слова як концепти до герменевтики давньоруського повчального тексту	175
Мірай Кочіш. Зошити Сегедської мінеї	183
Recenziók • Рецензії.....	191

X 215 142

rekl
ho

XB 215914

Kiadja a Szegedi Tudományegyetem
Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó: Kocsis Mihály tanszékvezető
Nyomdai munka:
Agapé Ferences Nyomda, Szeged